

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAFKASLARIN GÜNEYİ VE DOĞU ANADOLU'DA HAZARLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman **Hazırlayan**
Prof. Dr. Salim CÖHCE **Hatice Tuğçe TECİMER**

MALATYA - 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAFKASLARIN GÜNEYİ VE DOĞU ANADOLU'DA
HAZARLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Hatice Tuğçe TECİMER

Danışman
Prof. Dr. Salim CÖHCE

MALATYA - 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**KAFKASLARIN GÜNEYİ VE DOĞU
ANADOLU'DA HAZARLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Salim CÖHCE

HAZIRLAYAN

Hatice Tuğçe TECİMER

Jürimiz 28.6.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans/ döktora tezini (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak ...TARİH.....Anabilim, ..TARİH.. Bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

imzası

1. Prof. Dr. Salim CÖHCE
2. Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN
3. Doç. Dr. Recep ÖZMAN
4.
5.

İNönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Salim CÖHCE danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Kafkasların Güneyi ve Doğu Anadolu’da Hazarlar” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Hatice Tuğçe TECİMER

ÖNSÖZ

Türklerin en eski zamanlardan beri Avrasya'nın değişik bölgelerine yayıldıkları ve buralarda etkili oldukları bilinmektedir. Bunlardan biriside VII-X. yüzyıllar arasında Etil'den bugünkü Kiev'e kadar uzanan Kafkaslar ve Karadeniz'in Kuzeyindeki Bozkırlarda hâkimiyet tesis eden Hazarlardır. Her ne kadar kaynaklarda daha çok Hazar adı ile gösterilmişse de Çin kaynaklarında olduğu gibi Doğu Roma (Bizans) kaynaklarında çok açık bir şekilde *Türk* adı ile birlikte zikredilmiştir. VII. yüzyılın ortalarına kadar Batı Köktürk kağanlığına bağlı olan Hazarlar bahse konu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bugünkü Gürcistan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine doğru yayılmaya başladı. O arada 665'te Büyük Bulgar Türk Devletini de ortadan kaldıran Hazarların özellikle Doğu Anadolu Bölgesi üzerindeki Doğu Roma-Sasani rekabetinde önemli rol oynadılar. Yurt içinde ve dışında Hazarlarla ilgili pek çok ciddi araştırma bulunmakla birlikte onların bahse konu alanda ki faaliyetlerine dair üç beş cümle ya da paragraftan başka düzenli bir bilgi bulunmadığı gibi meseleye dair halen müstakil bir çalışma da yapılmamıştır.

Türkler Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu çevresine ilk defa Hazarlarla gelmediler. Onların bu bölgedeki varlıklarının milattan önceki üç bininci yıllara kadar uzandığına dair işaretler bulunmaktadır. Ancak bölgedeki siyasi faaliyetlerini kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda MÖ. VII. yüzyıldan itibaren başlatabilmekteyiz. Bu Türk akınları aynı zamanda bir yurt bulma ve yerleşme gayretinin sonucu olup bir başka deyişle yeni bir vatan arayışıdır. Bölgeye söz konusu Hazar yayılması da bu cümledendir. Nitekim Hazarlara bağlı pek çok Türk topluluğunun Kafkaslar ve özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleşip meskûn mahaller tesis ettikleri görülmektedir. Zamanla sistematik bir şekilde değiştirilmiş olmalarına rağmen pek çok demografik veri ve çeşitli yer isimleri bize kadar ulaşmış bulunmaktadır. Bunlar Hazarların bahse konu bölgedeki faaliyetlerini ve etkisini tam olarak bilmeden bugün bölgede ortaya çıkan gelişmeleri anlamının da mümkün olmadığını göstermektedir. Bu çalışmada Hazarların bölgeye intikalleri, meydana getirdikleri siyasi teşekküller ve dönemin iki büyük dünya gücü ve o arada başlayan Arap fütuhata karşısında oynadıkları rol ile bunların günümüze yansımaları gösterilmeye çalışılacaktır. Bu arada Hazarlar dışında bölgede varlığını sürdüren ve tarihi kayıtlara intikal etmiş Türk unsurlar üzerinde de durulacaktır.

Kaynak bulma hususunda desteklerini esirgemeyen her zaman yanımda olan Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU'na desteklerinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmamda beni hiç yalnız bırakmayan ve maddi-manevi her türlü desteği sağlayan tez danışmanım Prof. Dr. Salim CÖHCE'ye sonsuz minnet, şükran ve teşekkürlerimi sunarım.

MALATYA 2019

Hatice Tuğçe TECİMER

ÖZET

Hazarlar, VII- X. yüzyıllar arasında bugünkü Özi kıyılarından Etil'e kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarla Kafkaslarda hakimiyet tesis eden bir Türk grubudur. Değişik kaynaklarda farklı isimlerle anılmalarına rağmen özellikle dönemin Arap Bizans ve Çin kaynaklarında Türk oldukları açıkça zikredilir. VII. yüzyılın başlarında bugünkü Gürcistan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne doğru yayılmaya başlayan bu topluluk 665'te büyük Bulgar Devletini de ortadan kaldırarak bilhassa Doğu Anadolu'da Doğu Roma Sasani rekabetinde etkin olmaya başlayacaktır.

Türkler Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu çevresine ilk defa Hazarlarla gelmediler. Onların bu bölgedeki varlıklarının milattan önceki üç bininci yıllara kadar uzandığına dair işaretler bulunmaktadır. Ancak bölgedeki siyasi faaliyetlerini kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda MÖ. VII. yüzyıldan itibaren başlatabilmekteyiz. Bu Türk akınları aynı zamanda bir yurt bulma ve yerleşme gayretinin sonucu olup bir başka deyişle yeni bir vatan arayışıdır. Bölgeye söz konusu Hazar yayılması da bu cümledendir. Nitekim Hazarlara bağlı pek çok Türk topluluğunun Kafkaslar ve özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleşip meskûn mahaller tesis ettikleri görülmektedir. Zamanla sistematik bir şekilde değiştirilmiş olmalarına rağmen pek çok demografik veriyle diğer bilgiler bize kadar ulaşmış bulunmaktadır. Bunlar Hazarların bahse konu bölgedeki faaliyetlerini ve etkisini tam olarak bilmeden bugün bölgede ortaya çıkan gelişmeleri anlamının da mümkün olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazarlar, Doğu Anadolu, Kafkaslar, Kafkasların Güneyi.

ABSTRACT

The Khazars are a Turkish community that dominated steppes on the north of the Black Sea which extends from today's coast of Dnieper to Etil and the Caucasus. Although they are called by different names in different sources, it is clearly stated that they are Turks in the Arab Byzantine and Chinese sources. This community, who began to spread towards today's Georgia, Azerbaijan and Eastern Anatolia Region at the beginning of VII. Century, was becoming effective in the Eastern Roman-Sassanid competition, especially in Eastern Anatolia, by eliminating the Bulgarian State in 665.

The Turks did not come to the South Caucasus and Eastern Anatolia with the Khazars for the first time. There are indications that Turks' existence in this region dates back to the 3000 years BC. However, their political activities can be traced back to VII. century BC in accordance with the information provided by the sources. These Turkish raids are also the result of an effort to find habitation and settling in this habitation, in other words a new homeland. Khazars' spreading over the region is a result of this homeland search. As a matter of fact, it is seen that many Turkic communities connected to the Khazars have settled in the Caucasus and especially in Eastern Anatolia and built residential areas. Although they have been systematically modified over time, many demographic data and other information have reached today. These shows that it is not possible to understand the developments in the respective region without knowing the activities and impact of the Khazars in the region.

Key Words: Khazars, Eastern Anatolia, Caucasus, Transcaucasia.

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI	ii
ONUR SÖZÜ	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR.....	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HAZAR HÂKİMİYETİNİN TEŞEKKÜLÜ

A. Hazar Devletinin Ortaya Çıkışı ile İlgili İlk Bilgiler: Bizans ve Sasanilerle Mücadeleler	16
B. Hazar Hâkimiyetinin Teşekkülü	23
a. Hazar – Bulgar Münasebetleri	23
b. Hazar – Bizans Münasebetleri	25
c. Hazar – Rus Münasebetleri	29

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKASLARIN GÜNEYİ VE DOĞU ANADOLU'DA HAZARLAR

A. Doğu Anadolu'da Hazarlar	32
a. Doğu Anadolu'da Türk Varlığının ortaya çıkışı	32
b. Doğu Anadolu'da Hazarların ilk Faaliyetleri	33
B. Hazarların Gürcistan ve Albanya'daki Faaliyetleri.....	36
C. Ermeniye Meselesi ve Araplarla İlk Temaslar	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAPLARLA MÜCADELE ve HAZAR DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ

A. Dört Halife Devrinde Hazar-Arap Münasebetleri.....	43
B. Emeviler Döneminde Hazar-Arap Münasebetleri.....	44

a. Cerrah b. Abdullah el- Hakemi Dönemi Hazar-Arap Savaşları.....	45
b. Sa'id b. Amr el-Haraşî Dönemi Hazar-Arap Savaşları.....	48
c. Mesleme Dönemi Hazar-Arap Savaşları.....	50
ç. Mervan b. Muhammed Dönemi Hazar-Arap Savaşları	52
B. Abbasiler Döneminde Hazar-Arap Münasebetleri.....	54
C. Hazarların İnkırazı	57

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU'DA HAZARLARA DAİR BAZI MESELELER

A. Maddi Kültür Kalıntılarına Rastlanmaması	60
B. İdari ve Askeri Yapıya Dair Bazı Meseleler	60
C. Dini Yapı ve Hazar Diline Dair Bazı Meseleler	62
Ç. Doğu Anadolu'da Hazarlardan Kalan Yer Adları.....	63
SONUÇ	65
BİBLİYOGRAFYA	69
EKLER	85

KISALTMALAR

AEMA	: Archivum Eurasiae Medii Aevi
AOASH	: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ATDD	: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
b.	: Bin veya ibn
BAD	: Bingöl Araştırmaları Dergisi
Bkz.	: Bakınız
CAD	: Coğrafya Araştırmaları Dergisi
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GSD	: Güvenlik Stratejileri Dergisi
GÜSBE	: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
EAD	: Ekev Akademi Dergisi
Eİ ²	: Encyclopedia of Islam 2nd edition
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
EÜSBED	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
FSMVÜSBE	: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
HÜSBE	: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
HSIJH	: History Studies International Journal of History
İA.	: İslam Ansiklopedisi

İİD	: İslami İlimler Dergisi
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society
KARAM	: Karadeniz Araştırmaları Dergisi
KÜİFD	: Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
KÜSBE	: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
MAÜSBD	: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MKÜSBES	: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
MSKÜSBE	: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: Neşreden, Yayına Hazırlayan
ODÜSOBİAD	: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
OMÜİFD	: On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
OMÜSBE	: On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ROMM	: Revue de l'occident Musulman et de la Méditerranée
RTEÜİFD	: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SDÜFEFSBD	: Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi
SDÜİİBFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

SEMA	: Selçuklu Medeniyeti ve Araştırmaları Dergisi
SÜFED	: Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TA	: Türkoloji Araştırmaları
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TDİD	: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
TKA	: Türk Kültürü Araştırmaları
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
TTAD	: Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜSBE	: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
USAD	: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
UTAD	: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
UÜSBE	: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vd.	: ve devamı, ve diğeri
vs.	: vesaire
ZWT	: Zeitschrift für die Welt der Türken

KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR

Hazarlara dair tarih kaynaklarında pek az materyal günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlar birkaç numismatik materyal ile halen bir kısmının kazısı devam eden arkeolojik verilerden ibarettir. Bunların dışında arşiv, epigrafik, paleografik vb. verilerden günümüze kadar ulaşan herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Bu neviden kaynakların ileride ortaya çıkabileceğini kabul etmekle birlikte böyle bir ihtimalinde çok zayıf olduğunu belirtmek gerekir. Ona karşılık bu çalışmada ele alınan dönemin sonlarına ait olmakla birlikte üç mektup ile oldukça yeterli sayılabilecek özellikle Arap-Fars-Ermeni ve Bizans kaynaklarından müteşekkil Hazarlara dair bilgi veren genel tarih kitaplarına sahip bulunmaktadır. O arada yine bu çalışmada ele alınan yer ve dönemle ilgili oldukça az araştırma yapılmış olmasına karşılık genel olarak Hazar Tarihi ile ilgili özellikle yurtdışında yapılmış pek çok araştırma dikkati çekmektedir. Bu araştırmaların büyük bir kısmının Musevi kültür çevresine mensup insanlar tarafından yapılmış olması da ayrıca dikkati çekmektedir. Bu araştırmalardan bir kısmı yapılan çalışmaya katkısı nispetinde ileride değerlendirilmiş geriye kalanlar ise bibliyografyada gösterilmiştir. Bu bağlamda:

A. ANA KAYNAKLAR

a. Mektuplar

Hazar Hanedan mensupları ile üst düzey bürokrat kesimin VIII. yüzyıldan itibaren Museviliği benimsemeleri ile bu devlet ve topluluğa özellikle dünya ticaretinde önemli bir yeri olan İbrani unsurların ilgisi de artmıştır. Nitekim aşağıda söz konusu edilecek üç mektup bu durumu ortaya koyduğu gibi bu din değiştirme olayını da açıklayacak bir mahiyeti haiz bulunmaktadır. Mektupların üçü de X. yüzyıla ait olup Hazar Kağanı Yusuf döneminde yazılmıştır. İlim aleminde bu üç mektup birazda abartıyla Hazar Yazışmaları olarak anılır.¹

¹ Yazışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Olgun Ergün- Paşa Cengiz Kara, **Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları**, Ankara 2018.; Mektupların kısaltılmış Türkçe tercümesi için bkz., Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, (nşr., E. Çağrı Mızrak), İstanbul 2015.s.303vd.

1. Yazarı Belli Olmayan Mektup ya da Cambridge Belgesi

Musevilik çalışmalarıyla meşhur olan Solomon Schechter tarafından 20. yüzyılın başlarında Kahire’de tespit edilmiştir. X. yüzyılın ortalarında Hazar Kağanı Yusuf zamanında yazıldığı anlaşılan bu mektup, kimliği bugüne kadar ulaşamamış ancak Musevi ve Hazar vatandaşı olduğu bilinen birisi tarafından İstanbul’da yazılmıştır. Bazı kısımları eksik olmasına rağmen mektubun bir üst düzey Yahudi’ye Hazarların Museviliğe geçişi hakkında bilgi vermek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır. Önceleri Schechter Metni olarak bilinen bu vesika son zamanlarda Cambridge belgesi olarak anılmaya başlamıştır.²

Mektup ilk defa Schechter tarafından 1912 yılında yayınlanmış 1913’te de Kokovtsov tarafından Rusçaya çevirmiştir.³ Kokovtsov bu mektubun mevcut tam metnini 1932’da yayınladığı kitabında da neşredecektir.⁴ Bu vesika Osman Karatay tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁵

2. Hasday b. Şaprut ve Hazar Kağan’ı Yosef’in Mektupları

Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman’ın (912-961) veziri olan Hasday b. Şaprut⁶ İspanya’ya ticarete giden Horasanlı Yahudi tüccarlardan Hazar adlı bir Musevi ülkesinin varlığını duymuş ve bu ülkenin Kağanına mektup yazarak doğrudan bilgi istemiştir. Kağanın da bu mektuba nezaket ve tevazu ile cevap verdiği görülmektedir.⁷

² Bkz., Osman Karatay, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KARAM) S.18 (Yaz 2008)**, s.2. Altay Tayfun Özcan Kenize Mektubu olarak da adlandırılan bu yazışmanın kaynaklardaki verilerle uyuşmadığını ve hayali bir metin olmaktan öteye geçemeyeceğini belirtmiştir. Bu hususla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Altay Tayfun Özcan, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, İstanbul 2019, s.320vd., no.292.

³ P. K. Kokovtsov, “Novyy Yevreyskiy dokument o Khazarax i Khazaro-Russko-Vizantiyskikh otnosheniyakh v X veke”, **Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya (Kasım 1913)**, s.150vd.

⁴ P.K. Kokovtsov, **Evresko-Hazarskaya Perepiska v X veke**, Leningrad 1932.

⁵ Bkz., Osman Karatay, “Hazarların Musevileşmesi...”, s.4vd.

⁶ Hasday b. Şaprut ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Raymond P. Scheindlin., “The Jews in Muslim Spain”, **The Legacy of Muslim Spain I**, Leiden , New York 1994, s.190.; Şevket Yıldız, “Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler”, **UÜİFD XVIII/1 (2009)**, s.513vd.

⁷ Bkz., Osman Karatay-Muvaffak Duranlı, “Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs’e Mektubu”, **Bilig S.64 (Kış 2013)**, s.199. Mektuplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Pınar Özdemir, “Hazar Türkçesi ve Hazar Türkçesi Leksikoloji Tespiti Denemesi”, **KARAM**, Kış 2013, s.190. Mektupların gerçek olup olmadığı hususu ilim aleminde tartışmalara sebep olmuştur. Altay Tayfun Özcan, mektubunun daha sonraki yıllarda üretilen sahte bir mektup olduğunu belirtmiştir. Yazara göre mektup içerisinde o dönemki havayı yansıtmayan bilgilerin yanında terminolojik düzeyde de hatalar bulunmaktadır. Söz konusu değerlendirme için bkz., Altay Tayfun Özcan, s.255vd. no.108.

b. Arap ve Fars Kaynakları

İslam öncesi dönemde dış dünya ile ilgili bilgileri sınırlı olan Araplar, İslamiyet ile tanıştıktan sonra gerçekleştirdikleri fetihler ile o zamana kadar bilmedikleri pek çok kavim ve coğrafya ile temasa geçip onları tanıma imkânına kavuştular. Bu bağlamda Türk dünyası ve Hazarlarla da iletişime geçilmiş ve kaynaklarda bahsedilmiştir. Bu kaynaklardan bazıları;

1. Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk

IX. yüzyılın önemli isimlerinden biri olan Taberî, Taberistan'ın Âmül⁸ şehrinde doğmuş Bağdat'ta vefat etmiştir. Uzun süre Bağdat'ta yaşadığı için Bağdâdî nisbesiyle de anılır. Aynı zamanda İslam geleneğine uygun olarak Ebû Ca'fer künyesi ile de bilinmektedir.⁹ Tarih, fıkıh, lügat, kıraat ve tefsir¹⁰ gibi daha pek çok ilim dalında son derece yetkin bir alim olan Taberî, bu ilimlerin yanı sıra şiir, lügat, sarf, nahiv, ahlak, mantık, cebr ve mukabele, hatta riyaziye ve tıp ile de meşgul olmuştur.¹¹ Ancak O

⁸ Eskiden Taberistan'a bağlı olan ve tarihî kaynaklarda Ahlûm adıyla geçen Âmül, Hazar denizinin 19 km güneyinde Herhâz nehrinin her iki kıyısında yer almaktadır. Şehir Bugün Mahmudâbâd adını taşıyan küçük bir limana sahiptir. Detaylı bilgi için bkz., Mustafa Bilge, "Âmül", **DİA III**, s.99.

⁹ Mustafa Fayda, "Taberî Muhammed b. Cerîr", **DİA XXXIX**, s.314.

¹⁰ Bkz., Mesut Okumuş, "Taberî Tefsiri'nde Bağlamın yeri ve Önemi", **EAD S.13 (2002)**, s.126.

¹¹ Eserlerinin büyük bir kısmı ne yazık ki günümüze kadar ulaşamamış olan Taberî'nin [Taberî'nin eserlerine dair bkz., Necattin Hanay, "Allâme Muhammed İbn Cerîr Et-Taberî'ye Dair Bir Bibliyografya Denemesi", **RTEÜİFD S.3 (2013)**, s.230 vd.] halen mevcut ya da bir kısmı elimizde bulunan çalışmalarından belli başlıları şunlardır; yaratılıştan başlayarak 914'e kadar geçen sürede gelişen insanlık tarihini içine alan Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk onun en önemli tarih çalışmasıdır. [Geniş bilgi için bkz., Ali Dadan, **Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)**, Konya 2006, s.9.; Fatih Kanca, "Taberî'nin Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl", **KAÜİFD V (2018)**, s401vd.], Bağdat'ta on yıl kadar Şâfiî mezhebine göre fetva veren Taberî, diğer mezheplerin görüşlerini inceleyip delillerini zikrettiği eseri İhtilâfü'l-Fukahâ'yı yazdıktan sonra fıkıh alanında kendi görüşlerini ortaya koymaya başlamıştır. Ancak bu eserin küçük bir parçası günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. [Eser ve ona bağlı diğer gelişmelere dair ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Fayda, "Taberî", s.316.] Bunun dışında Taberî'nin fıkıh anlayışı ve mezheplerle ilgili görüşleri Ahkâmu Şerâi'l-İslâm adlı eserinde toplanmıştır. Mezheplere dair kabul ve teşrifat hakkında ana kaynak olmasına rağmen maalesef bu eser hala gün yüzüne çıkartılmış değildir. [Bkz., Atik Aydın, **İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'an Anlayışı ve Te'vil Tercihleri**, Ankara 2004, s.13. (AÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)] Keza Taberî'nin önce aşere-i mübeşşere ile Ehl-i beyt mensupları ve onların mevâlisinin rivayet ettiği hadisleri yazmaya başladığı Tehzîbü'l-Âsâr adlı eseri de tamamlanmadığı gibi yazılanlarında bir kısmı zaman içinde kaybolmuştu. [Ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Fayda, "Taberî", s.317.; Fatma Akdokur, **Tehzîbü'l-Âsâr Bağlamında et-Taberî'nin Hadisçiliği**, Ankara 2010, s.67vd. (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Bu büyük alimin görüşlerini en iyi yansıtan çalışmalarından birisi Kur'an tefsiridir. Tamamı zamanımıza ulaşmayan ve Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyâtü'l-Kur'ân ismini taşıyan bu tefsir; lügat, tarih, fıkıh, kıraat, kelam, nahiv ve eski Arap şiiri gibi konularda araştırma yapmak isteyenler için oldukça önemli bir kaynak mahiyetini haiz bulunmaktadır. [Bkz., Fatih Bayar, **Taberî'nin Tefsir Metodolojisi**, Bursa 2008,(AÜSBE Basılmamış Doktora Tezi); Abdülmecit Okçu, **Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri**, Erzurum 2000, s.20vd.(AÜSBE Basılmamış

günümüzde tefsir ve tarih çalışmalarıyla bilinir. Taberî'nin tarihe dair eseri yani Tarih-i Taberî veya Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk, aynı zamanda Tarih-i Ca'ferî, Ahbaru'r-Rusûl ve'l-Mülûk adlarıyla da anılır. Bu eser önemli İslam klasiklerden sayılmaktadır. Tarih açısından İslam dünyasının Herodot'u kabul edilen Taberî'nin¹² sonraki tarihçiler için geniş bir başvuru eseri olan Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk adlı çalışması yaratılıştan başlayarak 924 yılına, kadar olan olayları içermektedir.¹³ On ciltten oluşan bu eseri muhtevası bakımından iki bölüme ayırabiliriz. İslam Dönemine kadar geçen sürenin söz konusu edildiği birinci bölümde İsrailoğulları ve Zerdüştlerin gelenekleri ile efsanelerine dayanan pek çok hurafeler mevcuttur. Bu araştırmaya kaynaklık eden ikinci bölüm de ise Hz. Muhammed zamanından X. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar olan gelişmeler ele alınır. Bahse konu bölümde Hazarlar hakkında oldukça kıymetli bilgiler mevcuttur.¹⁴ Ne yazık ki eserin bu bölümüne ait büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşamamıştır.

Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk, 963 yılı civarında Sâmânî vezirlerinden Ebû Ali Muhammed Bel'amî (ö. 972), tarafından ihtisar edilerek Farsçaya çevrilmiştir.¹⁵ Bu tercümede daha ziyade Türk-Arap mücadeleleri hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.¹⁶ Eserin tamamı ilk kez Michael Jean de Goeje başkanlığındaki bir heyet tarafından neşredilecektir. Çeşitli kütüphanelerden toplanan yazmaları esas alarak Latince geniş bir mukaddimeyle birlikte okuyucunun hizmetine sunulan bu çalışma, 1879-1901 yılları arasında Leiden'de, başlangıçtan dört halife döneminin sonuna kadar geçen süreç, Emevîler dönemi ve 924 yılına kadar olan Abbâsî hâkimiyet dönemi olmak üzere üç

Doktora Tezi); Mustafa Öztürk, "*Taberî'nin Tefsir Anlayışında Selefîlik ve İlmlî Zâhirîlik*, **Tefsir Anabilim Dalı VII. Eşgüdüm Toplantısı ve Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr Et-Taberî Sempozyumu**, (Konya 11 Haziran 2010), s.18.; Nizamettin Bayrakçı, **Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'an İlimleri Açısından İncelenmesi**, Konya 2010, s.46vd. (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Hacı Önen, **Taberî Tefsirinde Dirâyet**, Ankara 2012. (AÜSBE Basılmamış Doktora Tezi) Bunların dışında Kitâbu'l-Kırâat ve Tenzîlu'l-Ku'rân, Şarîhu's-sünne, Kitâbu'l-Âdâbı Menâsiki'l-Hacc, [Bkz., Ali Dadan, Taberî Tarihindeki..., s.10.; Mustafa Fayda, "*Taberî*",s.317.; Halis Albayrak, "*Taberî'nin Kıraatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi*", **AÜİFD XLII (2001)**, s.98vd.] gibi daha başka eserleri de bulunmaktadır.

¹² Tarih ilminde, en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilen Tarih-i Taberî Yazarına "Tarihin Babası" unvanının verilmesine sebep olmuştur. Bkz., Ali Dadan, Taberî Tarihindeki..., s.9.

¹³ M. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler**, İstanbul 1991, s.41.

¹⁴ M. Şemseddin Günaltay, s.43. Taberî'nin tarihçiliği hakkında değerlendirmeler için bkz., Hasan Kurt, **Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği**, Samsun 1991, s.54vd. (OMÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Mehmet Mahfuz Söylemez, "*Klasik Dönem İslam Tarihçilerinin Tarih Anlayışı*", **İİD S.2 (Güz 2008)**, s.21vd.;

¹⁵ Hüseyin G. Yurdaydın, **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara, 1971, s.3vd.; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s.79vd.

¹⁶ Ali Dadan, Taberî Tarihindeki..., s.4. (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

bölümden oluşan on beş cilt halinde yayımlanmıştır.¹⁷ Bunun dışında Mısırlı Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, bulduğu bazı yeni yazmalardan faydalanarak Târîhu'l Ümem'i zeyilleriyle birlikte yeniden neşretmiştir.¹⁸ Târîhu'l Ümem, Muhammed b. Tâhir el-Berzencî tarafından da rivayetler değerlendirilip sahih ve zayıf olanlar ayrı ciltlerde olmak üzere yayımlanmıştır.¹⁹ Taberî tarihinin asıl metninin Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir tarafından yapılan Türkçe tercümesi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin 643 yılına kadarki hadiselerle dair kısmı 1954-1958 yılları arasında Milletler ve Hükümdarlar Tarihi adıyla beş cilt halinde neşredilmiştir.²⁰ Ancak bu çalışmada eserin tamamını içine alan ve 1979 yılında Konya'da yayınlanan tercümesi kullanılmıştır.²¹

2. el-Kâmil fi't-Târîh

Künyesi İzzüddîn Ebu'l Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî el-Cezer olan İbnü'l-Esîr²², 12 Mayıs 1160'da Cizre'de²³ doğduğu için İbnü'l-Esîr el-Cezerî olarak bilinir. Cezeri nisbesiyle ve babasının Esirüddin lakabını taşımasından dolayı da İbnü'l-Esîr künyesiyle anılır. Babasının kendisi ve diğer iki kardeşinin eğitimi için Musul'a yerleştiği bilinen İbnü'l Esîr, burada dönemin büyük âlimlerinden Ebü'l-Fazl Abdullah et-Tûsî, Ebü'l-Ferec Yahyâ es-Sekafî, Ebû Mansûr Müslim es-Sihî ve İbn Şebbe en-Nahvî el-Mukrî'nin talebesi olmuştur. Zengîlerin Bağdat elçiliğini yaptığı sırada buranın eşsiz kütüphanelerinde yer alan pek çok eseri inceleme imkânı bulacaktır. Yine elçi sıfatıyla Şam, Halep, Kudüs gibi dönemin en gelişmiş merkezlerinde bulunması Onun kendisini geliştirmede önemli bir yere sahip olup bu şehirlerdeki kütüphanelerin pek çoğunu gördüğü gibi dönemin devlet adamlarıyla da görüşme fırsatını yakalamıştır. 1188'de Selahaddin Eyyubi ile görüşmesi bu cümledendir. 1230'da bir yıl Şam'da durduktan

¹⁷ Bkz., M. J. De Geje, *Annales quos Scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari*, Leiden 1909.

¹⁸ Bkz., Muhammed b. Cerî et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (nşr. M.F. İbrâhîm) Kahire 1960.

¹⁹ Muhammed b. Tahir el-Berzencî, *Sahîhu Târîhi't-Taberî*, Beyrut 2007.

²⁰ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi (I-V)*, (nşr. Z.K. Ugan – A. Temir), İstanbul 1991.

²¹ Bkz., Taberî, *Tarih-i Taberî Tercemesi I-III*, Konya 1979.

²² Ziya Polat, "Cezireli bir Alim İbn, 'l Esir", *TODİ XXXIV (2018)*, s.91.

²³ Cezire bölgesi Ortaçağ İslam Medeniyetinin seçkin ilim ve kültür merkezlerinden birisiydi. Çocukluğu kısmen burada geçen İbnü'l Esîr bu ilim ve kültür zenginliğinden azami derecede istifade etmiş gözükmektedir. Bkz., Ziya Polat, "Cezireli bir Alim İbnü'l Esir", s.88.

sonra Halep'e geçen İbnü'l Esîr Musul'a döndükten bir süre sonra 6 Haziran 1233'de vefat edecektir.²⁴

İbnü'l Esîr'in kısaca el-Kâmil fi't-Târih olarak bilinen eseri yaratılıştan XIII. yüzyılın ilk yarısının ortalarına kadar meydana gelen olayları ele alan genel bir İslam tarihidir. Girişte o dönemde tarihe karşı rağbetin azaldığından bahisle kültürlü olduklarını iddia eden kimselerin bilgisizliğinden acı acı yakınan müellif bu hali değiştirmek için tarihin gerekliliği ve önemine ilişkin anlamlı görüşler ileri sürer bir başka deyişle tarihe önem vermeyen toplulukların inkıraza doğru sürüklendiklerinden hareketle geniş bir tarih felsefesi yapar. İbnü'l Esîr'in kendi dönemine kadar yazılan tarih kitaplarındaki takip edilen yolu eleştirirken kendi metodunu da açık bir şekilde ortaya koymaya çalıştığı bir gerçektir. Maalesef onun bu yönleri şu ana kadar yeterli derecede ele alınıp incelenmemiştir.²⁵

İbnü'l Esîr tarihe dair yazdıkları sadece el-Kâmil fi't-Târih'ten ibaret değildir. Bu mükemmel eserin yanında onun *et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye*,²⁶ *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*,²⁷ *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb*²⁸ adlı eserleri de elimize geçen eserlerinin bir kısmı olup her birisi mükemmel çalışmalardır.²⁹ Bunların

²⁴ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l -Esîr", **DİA XXI**, s.26. Ayrıca İbnü'l-Esîr ve tarihçiliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Afşin Ünal, "İbnü'l Esîr'in 'el-Kâmil fi't-Târih' İsmi Kaynak Eserinin 'Selçuklu Kültür ve Medeniyeti' Bakımından Bir Değerlendirmesi", **EÜSBED VIII (1999)**, s.115vd.; Mustafa Özkan, "İbnü'l-Esîr El-Cezerî'nin Hayatı ve Tarihçiliği", **Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (Şırnak 14-16 Mayıs 2010)**, Ankara 2010, s.723vd.; Yernar Mazhen, **Ya'kûbî'nin Târihu'l-Ya'kûbî Ve İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târih'ine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri**, Konya 2010 (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) s.43vd.; Mustafa Özkan, "İbnü'l-Esîr el-Cezerî'de Tarih Metodolojisi" **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu (Mardin 6-8 Nisan 2012)**, İstanbul 2012, s.43vd.

²⁵ Ş. Günaltay, s.154.

²⁶ İbnü'l-Esîr bu eserini Zengîler'in İslâm dünyasına, ailesine ve kendisine yaptıkları iyilikleri vefa duygusuyla dile getirmek, isimlerini ebedileştirmek ve onları dünyaya örnek bir hânedan olarak tanıtmak amacıyla yazmıştır. Bkz., A. Özeydin, *İbnü'l-Esîr...*, s.27.

²⁷ Müellif bu eseri, Ebu Abdullah b. Mende (1005) ve Ebu Musa el-İsfahanî'nin (1185) İbn Mende'ye yaptığı Ma'rifetu's-Sahabe adlı istidrakini ve İbn' Abdilberr'in (ö. 463/1071) el-İstiab fi esmail-ashab adlı eserlerinden toplayıp ilave ve düzeltmeler yapmak suretiyle meydana getirmiş. Bkz., S. Kemal Sandıkçı, "İbnü'l Esîr Kardeşler", **OMÜİFD VI (1992)**, s.72.

²⁸ Klasik kaynaklarda sadece el Ensâb olarak da anılan bu eseri İbnü'l-Esîr, neseb ilminin unutulmaya başlaması sonucu ortaya çıkan cehaleti gidermek üzere talebeleri için yazdığını söylemektedir. Eserin bir kısmı ilk defa Ferdinand Wüstenfeld tarafından 1835 yılında Götting'de, tamamı ise Hüsâmeddin el-Kudsî ve Mustafa Abdolvâhid tarafından yayımlanmıştır. Bkz., Z. Polat, *Cezireli...*, s.103.

²⁹ İbnü'l-Esîr'in eserlerinde iki farklı üslûp görülür. Bunlardan birincisi daha çok mektuplarında görülen, başta seciler olmak üzere bedî nevileriyle süslü sanatlı üslûp, ikincisi de diğer ilmî eserlerinde takip ettiği secisiz, sanatsız kolay anlaşılabilir üslûptur. Birinci üslûpta yoğun edebî sanatlarla ayet, hadis, şiir iktibaslarının ve tazminlerin çokluğu şeklinde karakteristik çizgi gösteren Kâdî el-Fâzıl inşâ mektebinin etkisi görülür. Onun için belâgat, edebî tenkit ve bazı ilmî eserlerdeki eleştirileri son derece sert ve hakaretlerle doludur. Bkz., Abdülkerim Özeydin, s.30. İbnü'l-Esîr'in eserleri ile ilgili

içerisinde el-Kâmil fi't-Târîh ansiklopedik mahiyette mükemmel bir tarih kaynağıdır. Bu yönüyle İbnü'l Esîr'e Ortaçağın en büyük ve güvenilir tarihçilerinden birisi olma vasfını kazandırmıştır.³⁰ Eser ilk defa Carolus Johannes Tornberg tarafından 1851-1876 yılları arasında Leiden'de yayınlamıştır.³¹ el-Kâmil'in 1098 yılında Antakya'nın Haçlılar tarafından işgaliyle başlayıp 1231 yılına kadar gelişen olaylara dair kayıtları Arapça metni William Mac Guickin de Slane, aynı bölüm daha sonra Casimir Adrien Barbier de Meynard tarafından Fransızcaya tercüme edilerek 1872-1887 yılları arasında iki cilt halinde neşredilecektir.³² İbnü'l Esîr'in bu çalışması en son 1985-1987 yılları arasında İstanbul'da birinci cildi komisyon, diğer ciltleri ise çeşitli ilim adamları tarafından Türkçeye tercüme edilerek Mertol Tulum'un editörlüğünde basılmıştır.³³

3. Kitâbü'l-Fütûh

Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî kitabını Şii imamları ve onları destekleyenleri övmek, Muaviye ve oğlu Yezîd ile diğer Emevileri ve Abbasileri yermek amacıyla kaleme almıştır.³⁴

Kitâbü'l-Fütûh'un Farsça tercümesi Bombay'da üç defa ve Gulâm Rızâ Tabâtabâî Mevd tarafından tahkik edilerek Tahran'da iki defa el-Fütûh adıyla basılmıştır.³⁵ 1981 yılında İ. Varuntsyan tarafından Rusça'ya çevirilen eser³⁶ 2005 yılında F. Asadov tarafından redakte edilerek Azerice'ye çevrilmiştir.³⁷ Eserin Arapça aslının üç cilt halindeki yazma nüshalarından ilk defa Zeki Velidi Togan faydalanmıştır.³⁸ Daha sonra Akdes Nimet Kurat Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı zaptına dair kısımlarını yayınlamıştır.³⁹

ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Hacı Mehmet Altuntaş, **İbnü'l-Esîr'in (1160-1232) El-Kâmil fi't-Târîh Adlı Eserine Göre Haçlı Seferleri**, Şanlıurfa 2007, s.7vd. (HÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Necip Mansız, **İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târîh Adlı Eserine Göre Kürtler ve Yaşadıkları Bölgeler**, Muğla 2015, s.6vd. (MSKÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

³⁰ Z.Polat, *Cezireli...*, s.99

³¹ Ibn al-Athir, **Ibn el-Athiri (I-XII)**, (nşr., C. J. Tornberg), Leiden 1876.

³² Bkz., B. de Meynard, **Extrait de la Chronique Intitulée "Kamel-Altevarykh", par Ibn-Alatyr (I-II)**, Paris 1877.

³³ Bkz., İbnü'l Esîr, **İslam Tarihi I-XI: el-Kamil fi't-Târîh**, (nşr. M. Tulum), İstanbul 1985-86.

³⁴ Mustafa Fayda, *"Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî"*, **DİA XIX**, s.326.

³⁵ Bkz., Mustafa Fayda, *"Ebû Muhammed..."*, s.326.

³⁶ Abu Muhammad Ahmad İbn A'sam al-Kufî, **Kniga Zavoyevaniy**, (nşr., İ. Varuntsyan), Bakü 1981.

³⁷ Ahmed ibn A'sam al-Kufî, *"Kitab al-Fütuh"*, **Orta Asr Arab Manbalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materialler**, Bakü 2005, s.16vd.

³⁸ Bkz., Zeki Velidi Togan, **İbn Fadlan's Reisebericht**, Leipzig 1939.

³⁹ Bkz., Akdes Nimet Kurat, *"Kuteybe bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı"*, **DTCF VI/5 (1948)**, s. 385vd.

Hız. Ebubekir'in hilafet tahtına çıkması ile başlayarak Halife Müstaîn-Billâh'ın (862-866) ölümüne kadar olan süreyi ele alan eser Hazar Tarihi ile ilgili bilgi vermesi bakımından da önemlidir.

4. Sûretü'l-Arz

X. yüzyılın en ünlü coğrafyacılarından kabul edilen İbn Havkal Nusaybin ya da Bağdat'ta doğmuş olmalıdır.⁴⁰ Meşhur dil, kelam ve kıraat alimi Ebû Ali el-Farisi'den ders alan Havkal 931 yılında Bizans'a karşı yapılan bir sefere katılarak Kayseri yakınlarına kadar gitmiştir. Ticaretle meşgul olan müellif, işi münasebetiyle İslam Coğrafyasını dolaşarak kitabı için malzeme toplarken bunların yeterli olmadığını düşünüp İslam ülkeleri hakkındaki bilgi ve kültürünü arttırmak amacıyla 15 Mayıs 943 Perşembe günü bizzat Bağdat'tan hareketle 977 yılına kadar sürecek bir geziye çıkacaktır.⁴¹ Bunun sonucunda bu çalışmada da önemli ölçüde istifade edilecek olan Sûretü'l-Arz ortaya çıkacaktır.⁴²

İbn Havkal eserinde dünyayı dört temel üzerinde ele alır. Bunlar Erranşehr, Rum, Çin ve Hind ülkeleridir.⁴³ Eser bir İslam dünyası coğrafya kitabı olup kısa bir takdimi takip eden iki ana bölümden meydana gelir. Birinci bölümde, dünya haritası ve eserin telifinde takip edilen metotla ilgili bilgilerin verildiği bir girişten sonra sırasıyla Arap yarımadası, Basra körfezi ve çevresi, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezîre ve Irak anlatılır. Ayrıca her bölgenin haritası verilir ve açıklaması yapılır. İkinci bölümde ise İslam dünyasının doğu yarısı yani İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistan, Batı Türkistan ele alınır ve her bölge anlatılırken gayrimüslim komşu ülkeler hakkında önemli bilgiler verilir; Türkler, Ruslar, Güney İtalya şehirleri, Nubya ve Sudan hakkında anlatılanlar bu husustaki en güzel örneklerdir.⁴⁴ Hazar denizi ve çevresi ile burada yaşayan topluluklar ve Hazarlar hakkında da bilgi verilmektedir.

⁴⁰ İbn Havkal, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, (nrş. R.Şeşen), İstanbul 2014, s.7.

⁴¹ Abdulhalik Bakır- Abdulhamit Dündar, "*İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz Adlı Eserinde Akdeniz*", **2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri I, (Bodrum 1-4 Kasım 2013)**, Bodrum 2015, s.297.

⁴² İbn Havkal ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Jean-Claude Garcin, "*Ibn Hawqal, l'orient et le Maghreb*", **ROMM XXXV (1983)**, s.77vd.

⁴³ Bkz., Murat Ağarı, "*İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı*", **AÜİFD XLVIII/ S.2**, 2006, s.211vd.

⁴⁴ Emine Opeçin, **İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi**, Gaziantep 2015, s.4. (GÜSBE Basılmamış yüksek Lisans Tezi); Mehmet Sadık Gür, "*İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz Adlı Eserinin Türkçe Çevirisi Üzerine Bir Değerlendirme*", **Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih ve Edebiyat)**, 2017, s.647.

Coğrafyadan başka şehirdeki sosyal hayattan, önemli binalardan, madenlerden, ticaretten, sanatsal faaliyetlerden ve zirâî mahsullerden bahsedilir.⁴⁵

İbn Havkal'ın eseri, ikisi kendi hayatta iken olmak üzere üç kez istinsah edilmiştir. Eser ilk defa William Ouseley tarafından 1800 yılında Londra'da *Oriental Geography of Ebn Haukal* adıyla İngilizceye çevrilmiş⁴⁶ 1873 yılında da Leiden'de Michael Jan de Goeje tarafından özgün şekliyle Bibliotheca Geographorum Arabicorum serisinin II. cildinde yayımlanmıştır.⁴⁷ Bunların yanında Ca'fer Şiar da Süretül Arz'ın Farsça tercümesini yapacak ve 1926 yılında Tahran'da neşredecektir.⁴⁸ 1967 yılında Johannes Heindrik Kramers, başta Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüsha olmak üzere çeşitli yazmalarla Goeje neşrini ve müelliflerin daha sonra yaptıkları alıntıları karşılaştırarak bahse konu eserin Leiden'de, Fransızca tenkitli bir neşrini yayımlayacaktır.⁴⁹ Kramers'in bu çalışması Gaston Wiet tarafından gözden geçirilerek 1964 yılında Paris'te yeniden neşredilmiştir. Eser son olarak Ramazan Şeşen tarafından 2014 yılında Türkçeye de çevrilmiştir.⁵⁰

5. Murûc ez-Zeheb

Mesudi, meşhur sahabe Abdullah b. Mesud'un soyundan geldiği için Mesudi, Hüzeyl⁵¹ kabilesine mensubiyetinden dolayı da *Hüzelî* nisbeleriyle tanınmaktadır. Aldığı dersler ve okuduğu kitaplarla yetinmeyip bilgisini arttırmak için Mağrib ve Endülüs hariç dönemin İslâm coğrafyası ile mücavir bölgelerde uzun seyahatler yapmış olan müellif eserini cazip hale getirebilmek amacıyla çeşitli kaynaklar ile yol ve yöntemler kullanmış ve olayları düzenli bir şekilde anlatırken çoğu defa tuhaf hikâyelere de eserlerinde yer vermiştir.⁵² Bu arada İbn Hurdazbih'in Batlamyus'tan

⁴⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda...*, s. 102.

⁴⁶ Ebn Haukal, *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, (nşr., W. Ouseley), London 1800.

⁴⁷ Ibn Haukal, *Kitâb Şûrat al-Ard*, Leiden 1873.

⁴⁸ İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, (nşr., C. Şiar), Tahran 1926.

⁴⁹ İbn Hawqal, *Sûrat al-Ard*, (nşr. J.H. Kramers), Leiden 1938.; Johannes Heindrik Kramers hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Zeki Velidi Togan, "*J. H. Kramers*", *İslâm Tetkikleri Dergisi I (1953)*, s.179.

⁵⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası* (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2014.

⁵¹ Bu kabile hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nasuhi Ünal Karaaslan, "*Hüzeyl (Benî Hüzeyl)*", *DİA XIX*, s.70vd.

⁵² Chikh Bouamrane, "*İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış*", (nşr., N. Yazıcı), *AÜİFD XXX (1988)* s.268.; Mesudi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Hatalmış, *Mes'udi ve Tarihçiliği*, Ankara 1998, (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

alınıldığı bir takım bilgileri de kullanması dikkati çekmektedir.⁵³ Eserini 943 yılında Fustat'ta kaleme alan yazar ömrünün son yıllarını geçirdiği bu şehirde 957 yılında vefat edecektir.⁵⁴

Murûc ez-Zeheb iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısımda İslam'dan önceki milletlerin tarih ve coğrafyasından bahsedilir. İkinci kısımda ise 912 yılına kadarki İslam tarihi ele alınır.⁵⁵ Adem'den itibaren peygamberler tarihi, yeryüzünün belli başlı coğrafi bölgeleri, Hintliler, Çinliler, Yunanlılar, Romalılar ve Bizanslılar ile Persler ve Sâsânîler, Türkler ve İslam öncesi Arap tarihi kitabın belli başlı konularını teşkil etmektedir. Özellikle peygamberler tarihi kısmı Hz. Muhammed döneminden itibaren Abbasi Halifesi Mutillillah'a(946-974) kadar getirilmiş olup bu bölüm esasta bir İslam Tarihi hüviyetini haiz bulunmaktadır.⁵⁶

Pek çok baskısı yapılan Murûc ez-Zeheb'in Londra'da, 1841'de Aloys Sprenger tarafından bazı bölümleri İngilizceye çevrilmiştir.⁵⁷ 1861-1930 yılları arasında önce Barbier de Meynard tarafından üç cildi, geriye kalan altı cilt de Pavet de Courteille vasıtasıyla Fransızca çevrilerek neşredilecektir.⁵⁸ Mürucu'z-Zeheb son olarak 2004 yılında Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.⁵⁹

6. Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf

Yukarıda hayat hikayesinden bahsettiğimiz Mesudi iyi bir gözlemci ve derleyici olduğu gibi yazma kabiliyeti de yüksek bir tarihçi ve alimdi. Nitekim o doğru bilginin gözlem, tecrübe ve bizzat incelemeyle elde edilebileceğine inanan pozitif bir düşünce yapısına da sahipti. Onun için en küçük ayrıntılar dahi gözden kaçırmamaya bunları derleyip toparlamaya büyük önem vermiştir. Bu sayede pek çok tarihi hikâyeye, menkıbe, efsane ve mitolojiye dair malumat günümüze kadar ulaşma imkanı bulabilmiştir.⁶⁰ Bunların yanında iklimler, bunların yeryüzündeki tezahür şekli ile gökyüzündeki

⁵³ Bkz. Murat Ağarı, "İslam Coğrafyalarında...", s.207.

⁵⁴ Casim Avcı, "Mes'ûdî", **DİA XXIX**, s.353vd.

⁵⁵ Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih..., s.61.

⁵⁶ Ş. Günaltay, s.74 vd.

⁵⁷ El-Mas'ûdi, **Al-Mas'ûdi's Historical Encyclopedia: Meadows of Gold and Mines and Gems**, (nşr., Aloys Sprenger), London 1841.

⁵⁸ Bkz., Maçodî, **Les Prairies d'Or I-IX**,(nşr., Barbier de Meynard - Pavet de Courteille), Paris 1861-1877, 1913-1930.

⁵⁹ Mesudi, **Murûcü'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2004, s.15.

⁶⁰ Muammer Gezici, **Mes'ûdî'nin Murûcü'z-Zeheb ve İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-Nihâye'sine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri**, Konya 2011, s.32. (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

karşılıkları da Yazarın ikinci eseri Kitâbü't-Tenbih'te büyük bir vukûfiyetle gösterilmeye çalışılır.⁶¹ Esasen bu eser dünya tarihinin bir nevi özeti olup verdiği ayrıntılarla bu çalışma için çok kıymetli bilgiler içerir.

Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf adıyla 956 senesinde tamamlanan Mesudi'nin bu ikinci eseri Murûc ez-Zeheb ile aynı konuları işlemekle beraber yeni bazı bilgileri de vermektedir.⁶² Eser Carra de Vaux tarafından 1896 yılında Paris'te Fransızcaya çevrilerek yayınlanmış⁶³ sonra Arapça neşri Abdullah İsmail es-Sâvî tarafından 1938'de Kahire'de yeniden neşredilmiştir.⁶⁴ Kitâbü't-Tenbih'in⁶⁵ Türkçeye tercümesi Ramazan Şeşen tarafından gerçekleştirilmiş olup o arada es-Sâvî ile Carra de Vaux'un neşirleri de göz önünde bulundurulmuştur.⁶⁶

7. Ahsenü't-Takâsîm

Klasik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerinden biri olan Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî 947 yılı civarında Beytûlmukaddes (Beytûlmakdis) adıyla da tanınan Kudüs'te doğdu.⁶⁷ O sebeple Makdisî yada Mukaddesî nisbesiyle de anılır. Hayatı hakkında bilinenler, Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm adlı eserinde anlattıklarından ibarettir.⁶⁸

Mukaddesî sosyal, ekonomik ve kültürel alanlara ilgisini yansıtan kendine özgü yaklaşımıyla erken dönem coğrafyasını günümüzde “beşerî coğrafya” denilen bilim dalına çeviren kişidir. O, coğrafyayı kendi orijinal alanından saptırmaksızın ilâhiyat ve hukuk âlimleri için temel bir disiplin olarak görür; coğrafi problemleri tartışırken de sık sık Kur'an'a ve hadis literatürüne atıflarda bulunur. Ayrıca meslekî terminoloji veren ve

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Murat Ağarı, “İslam Coğrafyalarında...”, s.208.

⁶² Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih..., s.61.

⁶³ Maçoudi, Maçoudi le livre de L'avertissement et de la Revision, (nşr., B. Carra de Vaux) Paris 1896.

⁶⁴ al- Masûdi, **et-Tenbih ve'l-İşraf**, (nşr., Abdullah İsmail es-Sâvî), Kahire 1938.

⁶⁵ Eserin çeşitli nüshaları için bkz., al- Masûdi, Kitâb at-Tanbih wa'l-İschraf, (nşr., D. Geoje), Leiden 1894.; Abu'l Hasan Masudi, **al-Tanbih w'al-Ishraf**, (nşr., A. Payende), Tahran 1986.

⁶⁶ Mesûdî, **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, (nşr., R. Şeşen), İstanbul 2018.

⁶⁷ Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih..., s.102.

⁶⁸ Marina Tolmacheva, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA XXVII**, s.431.; Mukaddesî'nin eserinin değerlendirmesi için bkz.; Osman Ciner, **el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi**, İstanbul 2018. (FSMVÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Betül Yurtalan, “Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî. İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm). Notlarla Tercüme Eden: Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015. 519 s. ISBN 6054944040”, **AÜİFD LIX S.2 (2018)**, s.173.

bunu kitabında önsözde açıklayan ilk Müslüman coğrafyacısıdır.⁶⁹ Müellif dil, hadis, edebiyat kelimelerinde sağlam bir tahsil yapmıştır bununla beraber kozmografya ilmini de iyi bilmektedir.⁷⁰ Çok iyi bir gözlemci ve coğrafyacı olan Mukaddesî İslam dünyasında yalnızca Endülüs, Sind, ve Sicistan'a ayak basmamıştır.

Ahsenü't-Tekâsim'in asıl nüshası İstanbul'da Kitâbü'l-Mesafât ve'l-Vilayât adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde⁷¹ bundan istinsah edilmiş diğer bir nüshası ise Berlin'dedir.⁷² Eserin tenkitli neşri M. J. de Goeje tarafından Bibliotheca Geographorum Arabicorum serisinin III. cildi olarak Leiden'de 1877 ve 1906 yıllarında yayınlanmıştır.⁷³ Bu neşirden Dr. Ali Naki Münzevi tarafından yapılan Farsça tercüme iki cilt halinde Tahran'da 1982 yılında basılmıştır.⁷⁴ Gazi Tuleymat'ın hazırladığı bazı bölümler de Suriye Kültür Bakanlığı tarafından 1980'de Şam'da yayımlanacaktır.⁷⁵ G. Ranking ile R. Azoo'nun yaptıkları kısmi İngilizce tercüme Bibliotheca Indica'da neşredilmiştir.⁷⁶ Eser Ahsen Batur tarafından 2015 yılında Türkçeye de çevrilerek yayınlanmıştır.⁷⁷

8. Fütûhu'l-Büldân

Eserin müellifi Belâzürî'nin doğum yeri ve tarihi bilinmemekle beraber İran asıllı olduğu kabul edilir.⁷⁸ Belâzürî Halife Mütevekkil ve Müstâin dönemlerinde Bağdat sarayının müdavimlerindendi. Halife el-Mu'tezz, kendisini oğlu Abdullah'ın eğitimiyle görevlendirdiği için Abbasîlere bağlılığı daha fazla güçlenmişti. Belâzürî Bağdat sarayına devam ederken hicrî birinci yüzyılda İslam fütuhatıyla ilgili olarak Fütûhu'l-Büldân adlı eserini yazmıştır.⁷⁹

⁶⁹ Marina Tolmacheva, s.432. Mukaddesî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Kramers, "Mukaddesî", **İA VIII**, s.562vd.

⁷⁰ Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih..., s.103.

⁷¹ Tarihçi Mucuriddin el-Uleymî'nin (ö.1522) *el-Ünsü'l-Celil bi Tarihi'l-Kuds ve'l-Halil* adlı eserinde *El-Ba'dî fi Tafzil-i Memleket-i İslam* şeklinde bahsedilen [bkz., M. Bilge, "Ahsenü't-Tekâsim", **DİA II**, s.180.] bu eser için bkz., Ayasofya nu.2971.

⁷² Bahse konu eserin Ahlwardt nu:6033 kayıt numarasıyla tespit edilen Berlin nüshası için bkz., W. Ahlwardt, **Bibliothek zu Berlin, verzeichniss der Arabischen Handschriften**, Hildesheim 1887.

⁷³ al-Muqaddasi, **Ahsan al-Taqâsim fi Ma'rifat al-Aqâlim** (nşr. De Geoeje), Leiden 1877.

⁷⁴ el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm I-II**, (nşr. A.N. Münzevi), Tahran 1361/1942.

⁷⁵ el-Mukaddesi, **Min Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifati'l-Ekalim**, (nşr. G. Tuleymat), Şam 1980.

⁷⁶ al-Muqaddasi, **Ahsanu-t-Taqasim fi Ma'rifati'l-Aqalim**, (nşr., G.S.A. Ranking-R.F. Azoo), Bibliotheca Indica, 1897.

⁷⁷ Mukaddesi, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)**, (nşr. A.Batur), İstanbul 2015.

⁷⁸ Bkz., Mustafa Fayda, "Belâzürî", **DİA V**, s.392.

⁷⁹ Bkz., Şemseddin Günaltay, s.32.

Müellif, eserinde savaşlara yer vermeksizin bir yörenin kimin tarafından ve hangi tarihte fethedildiği ile barış yada savaş yoluyla ele geçirildiğine dair haberleri ve buna bağlı olarak muahedelerle belirlenen toprak vergilerini kaydeder. O arada İslâm devleti hâkimiyeti altında yaşamaya başlayan gayrimüslimlerin ödedikleri cizye miktarlarını zikretmeye bilhassa dikkat etmiştir. Eser ayrıca fetihlerden sonraki imar ve iskân faaliyetlerine dolayısıyla yapılan camilere, çarşılara, açılan kuyulara ve kanallara, inşa edilen köşk ve saraylara, iktâ edilen veya mera haline getirilen topraklara ait haber ve rivayetlere yer vermesiyle de dikkati çekmektedir.⁸⁰ Müellif eseri yazmadan önce daha evvel yazılanları tetkik etmiş, kendi duydukları ve işittiklerini mukayese ederek eserinin kıymetini arttırmayı bilmiştir.⁸¹

Eserde İslam Tarihi bir bütün olarak başlangıcından Bağdat'ta bizzat şahit olduğu Abbasiler dönemine kadar (750-1258) ele alınır.⁸² Eserde Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ve aynı dönemde Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinin İslam hakimiyetine girmesi, Hz. Ebubekir'in halifeliği, Suriye ve çevresinde fethedilen bölgeler, Irak ve çevresinin İslam hakimiyeti altına alınışı ile beraber bu bölgelerdeki insan toplulukları, kabileler, aşiretler vb. sosyal yapılar ile bunların İslam'ı kabulleri anlatılır. Belâzûrî dönemin siyasi teşekküllerindeki devlet yapılanması ve işleyişi ile ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Nitekim Hz. Ömer'in divan teşkilatı, paralar, siyasi, askeri ve iktisadi gelişmelere ilaveten kültür ve devlet teşkilatına ait diğer birtakım bilgileri ondan öğrenmekteyiz.⁸³

Fütuhü'l Büldân ilk kez De Goeje tarafından 1866 yılında Leiden'de neşredilmiştir.⁸⁴ Aynı baskıdan faydalanılarak 1901 yılında Kahire'de yeniden basılmıştır. Türkçeye ise ilk olarak Zâkir Kadirî Urgan tarafından, Maarif Vekâleti Klasikleri arasında 1955-1956 yıllarında çevrilmiştir.⁸⁵ Bu çeviriyi esas alan bu çeviri ile birlikte

⁸⁰ Mustafa Fayda, "*Fütûhu'l-Büldân*", **DİA XIII**, s.258.

⁸¹ Bkz., Hüseyin G. Yurdaydın, s.2.

⁸² Chikh Bouamrane, s.266.

⁸³ Bkz., Mustafa Fayda, "*Fütûh...*", s.258.

⁸⁴ Bkz., Al Biladuri, *Fütuhü'l Büldân*, (nşr. De Goeje), Leiden 1866.

⁸⁵ Bkz., Belâzûrî, **Fütuhü'l-Büldan I-II**, (nşr. Z. K. Ugan), Ankara 1955.

Salahuddin el-Munecid tarafından yayınlanan neşri esas⁸⁶ alan Mustafa fayda 1987’de Fütuhü’l Büldân’ın yeni bir tercüme ile neşrini yayınlacaktır.⁸⁷

9. İbn Fadlan Seyahatnamesi

İbn Fadlan X. Yüzyıl başlarında Abbasi halifesi Muktedir (ö.920)’in divanında çalışan kâtiplerden ve mevlalardandır. İbn Fadlan’ın hayatı hakkındaki bilgilerimiz sadece, 921-922 yıllarında Halife Muktedir’in emriyle Etil (Volga) Bulgarlarına gönderilen elçilik heyeti sırasındaki hatıralarını anlatan seyahatname (el-Rihle)’sinde verdiği bilgilere dayanmaktadır.⁸⁸

Eser Halife el-Muktedir’in Sekalibe kralına gönderdiği elçi Muhammed b. Süleyman’ın kölesi olan Ahmed b. Fadlan b. el-Abbas b. Reşid b. Hammad tarafından yazılmıştır.⁸⁹ Halife tarafından 921 senesinde Bağdat’tan Bulgar hükümdarı Almış Han’a, başında müellifin bulunduğu dini bir heyet göndermiştir. Ahmed b. Fadlân, bu seyahat ile ilgili deneyimlerini yazmış olduğu kitabında Bağdat’tan ayrılıp yine oraya dönünceye kadarki izlenimlerini, Etil boylarındaki Bulgar ülkesi, Ruslar hakkında önemli bilgiler verir.⁹⁰ İbn Fadlan eserinde elçilik için gittiği yerlerdeki kabilelerin idaresi, dinleri, adetleri, hukukları hakkında bilgiler vermiştir. Özellikle Oğuzlar, Bulgarlar, Ruslar hakkında önemli bilgiler verirken Abbasi halifeliği döneminde İslam yayılmacılığın da bahsederek Hazarların kültürel, ticari ve sosyal yaşamları hakkında da bilgi vermiştir.⁹¹ Türkçeye Ramazan Şeşen tarafından neşredilen İbn Fadlan Seyahatnamesi sadece Hazar tarihi açısından değil X. yüzyıl Türk tarihi hakkında da mühim bilgiler vermektedir.

1923 yılında Zeki Velidi Togan, Meşhed İmam Rızâ Kütüphanesi’nde o güne kadar bilinmeyen bir coğrafya mecmuası buldu; İbnü’l-Fakîh ve Ebû Dülef el-Hazrecî’nin eserlerini de içine alan bu mecmuanın son kısmını İbn Fadlân’ın o güne

⁸⁶ Fütuhü’l Büldân’ın çeşitli neşirleri için bkz., al-İmam abu-l ‘Abbâs Ahmad ibn-Jabir al-Balâdhuri, **Kitâb Futûh al-Buldân I-II**, (nşr., Philip Khuri Hitti-F. C. Murgotten), Columbia University 1916-1924.; Belâzürî, **Fütuhü’l Büldân**, (nşr., Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir), Beyrut 1988.

⁸⁷ El-Belâzürî, **Fütuhü’l-Büldân**,(nşr., M. Fayda), Ankara 1987.

⁸⁸ Emin Dalmiş, “*Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri...*”, **TOD S.33 (2018)**, s.1205. Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Zeki Velidi Togan, “*İbn Fadlân*”, **İA VI**, s.730vd.

⁸⁹ Lûtfî Doğan, “*İbn Fadlan Seyahatnamesi(Rihletu’bni Fadlan)*”, **AÜİFD III 1954**, s.59.

⁹⁰ Hüseyin Yazıcı, “*Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış*”, **Şarkiyat Mecmuası S.9 (2006)**, s.102.

⁹¹ Eser hakkında ki değerlendirmeler için bkz., Sedat Bahadır, “*İbn Fadlan’ın (Rihletu’bni Fadlan) Seyahatnamesinde Türklüğe Bakış Açısı*”, **ZWT IX (2007)**, s.127vd.; Musa Bakırcı, **İbn Cübeyr ve İbn Fazlan Seyahatnamelerinde Sosyolojik Unsurlar**, Konya 2017, s.71vd. (SÜSBE Basılmamış Yüksek lisans Tezi)

kadar hiçbir yerde rastlanmayan rihlesi oluşturuyordu.⁹² Togan bu seyahatnameye dair birkaç makale yazdıktan sonra 1935'te Viyana Üniversitesi'nde eser üzerine doktora yaptı. Onun bu çalışması Ibn Fadlan's Reisebericht adıyla 1939'da Leipzig'de yayımlandı.⁹³ Bu arada 1938 yılında Sibiry'a da çalışma kampına gönderilen şarkiyatçı A. P. Kovalevski'nin faksimile Arapça metin ve Rusça tercümesiyle yayıma hazırladığı "İbn Fadlân'ın Volga'ya Seyahati" başlıklı çalışması, Ignaty Krachkovsky tarafından Kovalevski'nin adı verilmeden yayımlandı.⁹⁴ II. Dünya Savaşı'ndan sonra serbest bırakılan Kovalevski araştırmalarına tekrar başladı ve daha önce ismini taşımadan çıkan bu kitabı genişleterek ve tashih ederek yeniden bastırıldı.⁹⁵ Sâmî ed-Dehhân tarafından da yayınlanan eser⁹⁶ Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye neşredilerek ilim alemine sunulmuştur.⁹⁷

10. Hudûdü'l-Âlem

Müellifi belli olmayan eser 982-983 yıllarında yazılmış ve Kuzey Afganistan'daki Guzganan yöneticisi Emir Ebu'l-Haris Muhammed b. Ahmed'e ithaf edilerek 1258 yılında Ebu'l-Müeyyed Abdü'l-Kayyum İbn Hüseyin İbn Ali el-Farisi tarafından istinsah edilmiştir.⁹⁸

Fars edebiyatının en eski mensur örneklerinden biri olan eseri yazarken birçok kaynaktan faydalandığını söyleyen müellif sadece Batlamyus, Aristo ve eseri Meterologica'nın adını zikretmiştir. Bölgelerin tasnifi konusunda Batlamyus'un metodunu takip etmiş, ancak şehir ve bölgelerin enlem ve boylamlarına yer vermemiştir.⁹⁹ Müellifin İbn Hurdâzbih, İstahrî, Mes'ûdî ve Hemdânî gibi İslâm coğrafyacılarından da faydalandığı anlaşılmaktadır. Eserde Horasan ve Maverâünnehir coğrafyasının fiziksel özelliklerinden bahsedilmektedir.

⁹² Eserin Zeki Velidi Togan tarafından bulunması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "İbn Fadlân", **DİA XIX**, s.478.; Zeki Velidi Togan, **Hâtıralar**, Ankara 2015, s.408 vd.

⁹³ Zeki Velidi Togan, **İbn Fadlan's Reisebericht**, Leipzig 1939.

⁹⁴ İbn Fadlan, **Puteshestviye Ibn-Fadlana na Volgu**, (nşr., Ignaty Yulianovich Krachkovsky), Moskova 1939.

⁹⁵ Ahmad İbn Fadlan, **Kniga Akhmeda ibn-Fadlana o yego puteshestvii na Volgu v 921—922 gg**, (nşr., A.P Kovalevski), Kharkov 1956.

⁹⁶ İbn Fadlan, **el-Rihle**, (nşr., Sami Dehan), Dımaşk 1959.

⁹⁷ İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, (nşr., Ramazan Şeşen), İstanbul 2018.

⁹⁸ V. Minorsky, **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib**, (nşr., A. Duman-M. Ağarı), İstanbul 2008, s.IX.

⁹⁹ Rıza Kurtuluş, "Hudûdu'l-Alem", **DİA XVIII**, s.304.

Toumansky, Hudûdü'l-Âlem'i neşretme girişiminde bulunmuş ise de bu arzusunu yerine getiremeden ölmüştür. Eser daha sonra Barthold tarafından 1930'da Leningrad'da geniş bir inceleme yazısıyla birlikte yayımlanacaktır.¹⁰⁰ Barthold'un bu çalışması 1937'de Londra'da İngilizceye çevrilerek Vladimir Minorsky tarafından tekrar yayınlanmıştır. Bu çevirinin ikinci baskısı Minorsky'nin yaptığı ilavelerle birlikte 1970'te yine Londra'da yapılmıştır. Bu çalışmada Minorsky'nin İngilizce tercümesi¹⁰¹ ve Abdullah Duman-Murat Ağarı tarafından Türkçeye çevrilen bölümlerindeki tercümesinden faydalanılmıştır.¹⁰²

c. Doğu Roma (Bizans)-Grek Kaynakları

Türk tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahip olan Bizans kaynakları Hunlar, Sabirler, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlar, Oğuzlar, Selçuklular, Anadolu Beylikleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve ilk dönemleri hakkında mühim havadisler vermekle beraber Hazar Tarihi hakkında da oldukça önemli bilgilere sahiptir. Bizans kaynakları Doğu Avrupa Türk Tarihi kaynakları arasında da önemli bir yer tutmaktadır. Bizans kaynakları VI. ve XII. yüzyıllar arasında Avrupa'da, Balkanlarda ve Karadeniz'in Kuzeyinde kurulan Türk devletleri hakkında mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Birçok Bizans müellifi İmparatorları tarafından Türk hükümdarlarına elçilik ile görevlendirilmiş ve Türklerin siyasal, sosyal, askeri yapısını öğrenerek bunları eserlerinde konu edinmişlerdir.

1. The Chronicle of Theophanes Confessor

Theophanes VIII. asrın ortalarında zengin ve aristokrat bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Bizans İmparatorluğunun Akdeniz'deki adalarının valisi Isaakios annesi ise Theodora isminde bir hanımdı. Küçük yaşta yetim kalması üzerine İmparator Konstantinos (741-755) Theophanes'i himayesine alarak iyi bir eğitim almasını sağladı. Sonraları müellif tasvir taraftarı olduğu için Bizans İmparatoru V. Leon'un (813-820) muhalifi olarak ikonoklastik kavgaya katıldı. O sebeple tutuklanan Theophanes iki sene hapis yattıktan sonra Samothrake Adasına sürgüne

¹⁰⁰ Bkz., W. Barthold, *Khudud al-Alem Rukopis' Tumanskogo S. vvedeniyem i ukavatelem V. Vartol'da Leningrad*, Leningard 1930.

¹⁰¹ Bkz., V. Minorsky, *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, London 1937.

¹⁰² Bkz., V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, (nşr. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul 2008.

gönderildi ve sürgün hayatının 17. gününde 818 senesinde öldü. Ölümünden sonra mucizeleri olduğuna inanılarak Doğu Kilisesi tarafından Aziz ilan edildi ve ölüm tarihi kabul edilen 12 Mart anma günü olarak kutlanmaya başlandı.¹⁰³

Theophanes 810-811 ölen dostu Georgios Synkellos'un teşviki ile onun yarım kalan eserini devam ettirmek için Chronographia adlı eserini yazmaya başlamıştır.¹⁰⁴ Eseri Georgios Synkellos'un tamamlanmamış olan "*dünya kroniğinin*" bir devamı niteliğindedir.¹⁰⁵ Eser Doğu Avrupa tarihi bakımından oldukça mühim olmasının yanında Hz. Muhammed döneminde 813 yılına kadar olan dönemi ve bu dönemdeki Arap fetihleri hakkında da bilgi vermektedir.¹⁰⁶ Eserde Hunlar, Sabirler, Eftalitler, Avarlar, Hazarlar ve Bulgarların siyasi tarihleri yanında Bulgar ve Hazarların sosyal hayatlarına dair de bilgiler mevcuttur.¹⁰⁷

2. Constantinus Porphyrogenitus de Anministrando Imperio

Eserin müellifi Bizans İmparator'u VII. Constantine Porphyrogenitus babası VI. Leo tahta iken sarayın mor odasında dünyaya gözlerini açmış ve böylece saltanatta hak sahibi olmuştur. Küçük yaşta imparator olan VII. Constantine sekiz yaşından on altı yaşına kadar başta annesi ve amcası olmak üzere pek çok nüfuzlu insan tarafından piyon olarak kullanılmıştır. 945 yılında İmparator yaklaşık 33 sene taşıdığı sembolik tacın hakkını vermek istemiş ve 40 yaşında tahtını ve tacını elinden alan Lecapenidleri ülkesinden sürdürerek, taraftarlarının desteğiyle meşruiyetini geri alabilmiştir.¹⁰⁸

İmparator ilime ve bilime çok önem vermiştir. Ansiklopediler ve döneminde kaleme alınmış klasik eserler üzerinde çalışmak onun için adeta bir terapi olmuştur.

¹⁰³ Ali Ahmetbeyoğlu, "*Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Önemi*", **Sosyoloji Dergisi S.19 (2009)**, s.286.

¹⁰⁴ Eserin çeşitli nüshaları için bkz., Theophanes Confessor, **The Chronicle of Theophanes**, (nşr., H. Turtledove), University of Pennsylvania 1982.; Theophanes Confessor, **The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813**, (nşr., Cyril Mango-Roger Scott), Oxford 1997.

¹⁰⁵ Alper Geçer, **Theophanes Confessor'un Kronik'inde İslam Sonrası Dönemde Araplar (M.S. 602-813)**, Bilecik 2018, s.1. (BŞEÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

¹⁰⁶ Kemal Bozkaya, **Bizans Tarih Yazıcılığı (Başlangıçtan XI. Yüzyıla Kadar)**, Edirne 2017, s.60. (TÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

¹⁰⁷ Eserle ilgili bir değerlendirme için bkz., Hatice Aydın, **Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)**, İstanbul 2013, (İÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

¹⁰⁸ Zahide Ekmekçi, **Konstantine Porphyrogenitus'un de Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması**, Ankara 2016, s.27. (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Bunun dışında imparator; kendi kendine resim yapmayı öğrenmiş, heykeltıraşlık, arkeoloji, müzik, gemi yapımı ve kuyumculukla da ilgilenmişti.¹⁰⁹

Constantinus Porphyrogenitus de Anministrando Imperio adlı eserde Bizans diplomasisi; imparatorluğun sınırları dahilindeki milletler ve coğrafyaları, Türkler, Peçenekler, Hazarlar, Sırlar, Hırvatlar gibi kavimlerin tarihleri detaylı bir şekilde anlatılmıştır. İmparator bu kitabı 948-952 yılları arasında, öncelikle oğlu II. Romanos olmak üzere, imparatorluğu yönetecek kişilere yol göstermek amacıyla yazmıştır.¹¹⁰ Orijinal Yunanca başlığı “Oğlum Romanos’a” anlamını taşıyan Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν’dur. de Administrando Imperio (İmparatorluk Yönetimi Üzerine) şeklindeki Latince başlık 1611’de ilk yayımı yapan Johannes van Meursius (1579-1639) tarafından verilmiştir.¹¹¹ Eser Daha sonra R.J.H Jenkins tarafından İngilizceye çevrilmiş ve G. Moravcsik tarafından yayına hazırlanarak Yunanca metin ile beraber yayınlanmıştır.¹¹²

ç. Ermeni ve Gürcü Kaynakları

Ermeni ve Gürcülere ait kayıtlar Hazarlar ve Doğu Anadolu’daki faaliyetlerinin aydınlatılması bakımından büyük önem taşır. Olayları kendi halklarını etkilediği yönü ile ele alan bu kaynaklar, verdikleri bilgilerle mühim bir yer tutmaktadır.

1. Ghewond Tarihi

VIII. yüzyıl Ermeni müellifi olan Ghewond hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyor. Müellif eserinde Arap hakimiyeti döneminde Ermeni coğrafyası ve siyasi hayatı hakkında bilgi vermektedir. 750 senesinde Goght köyünde doğduğu ve Dwin şehrinde eğitim alarak yüzyılın ikinci yarısında öldüğü tahmin edilmektedir. Eserinde VII. yüzyılın ortalarında Ermenistan bölgesindeki Arap işgalleri, Bizans ve Hazarlarla olan mücadeleler, Arap kabilelerinin bölgeye yerleşmeleri, Arap vergi politikaları, Ermeni ve Arap soylular hakkında bilgi verilmektedir.¹¹³

¹⁰⁹ Zahide Ekmekçi, s.28.

¹¹⁰ Fatma Koçak, “De Administrando Imperio ve Türk Tarihi Açısından Önemi”, **TTAD II (2017)**, s.49.

¹¹¹ Bkz., Constantine Porphyrogenitus, **Constantini Imperatoris Porphyrogeniti de Adminiftrando Imperio**,(nşr., Ioannes Mevrsivs), 1611.; Eserin başka bir nüshası bkz., Constantine Porphyrogenitus, **Constantinus Porphyrogenitus de Thematibus et de Administrando Imperio**, (nşr., Immanuel Bekkerus), Bonn 1840.

¹¹² Constantine Porphyrogenitus, **Constantinus Porphyrogenitus de Administrando Imperio I**, (nşr., G.Y Moravcsik- R.J.H. Jenkins), Washington 1985.

¹¹³ Ghewond, **Ghewond’s History**, (nşr. R. Bedrosian), Long Branch 2006, s. Önsöz.

Ghewond'un Tarihinden günümüze ulaşan on dört el yazmasının sekizi Ermenistan'ın Erivan kentindeki Matenadaran'da bulunuyor. Eserin Fransızca çevirisi 1856 yılında Chahnazarian tarafından yapılmıştır.¹¹⁴ İngilizceye R. Bedrosian tarafından çevrilen eserin Türkçe neşri bulunmamaktadır.

2. Alban Tarihi

Albanya'nın Kalankatuk köyünden olan Kalankatlı Mosesin eseri üç kısımdan ibarettir. İkinci ve üçüncü kitabın X. yüzyıla ait olduğu düşüldüğünden bu iki kitabın müellifinin de farklı olduğuna yahut X. yüzyılda yazılan iki kitabın müellifinin Kalankatlı olduğuna inanılmaktadır.¹¹⁵ VII. yüzyılın sonlarında Arapların Azerbaycan'ı zapt etmeleri sonucu yerli Hıristiyan Albanların çoğu Müslüman olmuş, Dağlık Karabağ'da (Arsah) yaşayan Albanlar ise dinlerini muhafaza etmiş ancak Ermenilerin kavrayışı altında oldukları için zaman içinde lisanlarını kaybederek Ermenileşmişlerdir. Hatta Ermeni kilisesi, Albanlara mahsus eserleri Ermeni abidesi kabul etmiş, yazılı eserleri ise kadim Ermeni dili olan Grabar Ermenicesine tercüme ederek aslını tahrif etmişlerdir. Bu eserde aynı şekilde Ermeni diline tahrifle aktarılmıştır.

Müellif bu eserde Hazarlar, Hunlar, Ermeniler, Terekemeler vs. gibi kavimlerin hükümdarları, siyasi faaliyetleri, dini inanışları hakkında bilgi vermekle beraber Araplardan da bahsetmiştir. Yine Alban hükümdarı Cavanşir'in hükümdarlık devrinin olaylarının anlatıldığı kısımlarda oldukça mühimdir. Eser Yusuf Gedikli tarafından Türkçeye çevrilmiştir.¹¹⁶

3. Gürcistan Tarihi

Gürcü tarihleri arasında yer alan anonim yıllık K'art'lis Tshovreba¹¹⁷ (Gürcistan Tarihi), XVIII. Asırda Gürcü Kralı Vakhtang'ın emri ile bir eser halinde toplanmaya başlamıştır.¹¹⁸ En eski çağlardan 1469'a kadar olan kısmı,¹¹⁹ M. Brosset tarafından

¹¹⁴ Ghewond, **Histoire des guarres et des conquetes des Arabes en Armenie**, (nşr., V. Chahnazarian), Paris 1856.

¹¹⁵ Moisey Kalankatuklu, **Albaniya Tarixi**, (nşr., Mxitar Qoş), Bakü 2006, s.4.

¹¹⁶ Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi ve Alban Salnamesi**, (nşr., Y. Gedikli), İstanbul 2006.

¹¹⁷ Bkz., Fahrettin Çiloğlu, **Gürcülerin Tarihi**, İstanbul 1993, s. 48.

¹¹⁸ Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I**, Ankara 1944, s. 14.

¹¹⁹ A. Zeki Velidî Togan, **Tarihte Usul**, İstanbul 1985, s. 231.

1849'da Saint-Petersburg'da Fransızca olarak ilaveleriyle birlikte yayımlanmıştır.¹²⁰ Bu eserin tıpkı basımları yayımlandığı gibi,¹²¹ bazı bölümleri Gürcüce 'den çevrilerek neşredilmektedir.¹²² Eser H.D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.¹²³ Ne yazık ki Eserin Fransızca çevirisinin tarihi XIX. yüzyıla kadar gelmesine rağmen Türkçe çeviri sadece 1212 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Kitapta eski çağlardan 1212'ye kadar Gürcü tarihi anlatılmaktadır. Gürcülerin menşei, İskender'in Gürcistan'a girmesi, ilk kralları, İranlıların Gürcistan'a girmeleri, Arap yayılcılığı ve sonrasında Selçuklular döneminde Gürcistan'ın durumu anlatılmaktadır.

4. Sebeos Tarihi

Ermeni piskopos Sebeos tarafından VII. yüzyılda kaleme alınan eserin, müellifi hakkında bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Eser Sasanilerin çöküşü, Arapların Ermenistan'daki ilk faaliyetleri, Bizans Tarihi ve Hazarlar hakkında bilgi vermektedir.

1985 yılında Robert Bedrosian tarafından İngilizce'ye çevrilen¹²⁴ eser 2019 yılında Z. Zühre İlkelen tarafından Herakleios Tarihi adı ile Türkçe'ye çevrilmiştir.¹²⁵

B. ARAŞTIRMA ESERLERİ

Çalışmamızda faydalandığımız en önemli araştırma eseri şüphesiz ki M.İ. Artamonov tarafından yazılan ve Ahsen Batur tarafından Türkçeye neşredilen **Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar** adlı eseridir.¹²⁶ Eser Hazar çalışmaları açısından sadece Türkiye'de değil Dünyada' da ortaya konulan en ciddi ve en kapsamlı eserlerden bir tanesidir. Eser Hazarlarla ilgili ilk bilgiye geçmeden önce Doğu Avrupa'daki Hun Kabileleri, Sabirler, Utigur ve Kutrigurlar ve Avarlarla ilgili bilgi vermekle beraber Hazarların Kafkas-Ötesi faaliyetleri, Büyük Bolgarya Devleti, Hazar Devletinin teşekkülü, Kuzey Dağıstan'daki Hun Krallığı, Hazar-Bizans ittifakı ve münasebetleri, Hazar Arap münasebetleri ve savaşları, Hazarların Museviliği kabulü, Şarkel Kalesi, Hazarya'daki iç savaş, Madyarlar ve Peçenekler, Hazar-Alan münasebetleri, Hazar-Rus

¹²⁰ M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, Saint-Petersburg 1849.

¹²¹ Bkz., **K'art'lis C'xovreba I-II** (nşr. S. H. Rapp), New York 1998.

¹²² Bkz., **The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha** (nşr. S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam 1991.

¹²³ Marie Felicite Brosset, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, (nşr., H.D. Andreasyan), Ankara 2003.

¹²⁴ Bkz., Sebeos, **History**, (nşr., R. Bedrosian), New York 1985,

¹²⁵ Bkz., Sebeos, **Herakleios Tarihi**, (nşr., Z. Zühre İlkelen), İstanbul 2019.

¹²⁶ M.İ. Artamonov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2014.

münasebetleri, İtil Şehri, X. yüzyılda Hazarya, Hazarların doğulu komşuları, Hazar Kağanlığının yıkılışı ve Hazar mirası ile ilgili bilgi vermektedir.

Artamonov sadece Hazarları anlatmakla kalmamış aynı zamanda Hazarlarla ilişki içinde bulunan diğer kavimleri de izah ederek konu ile ilgili akıllarda soru işareti bırakacak herhangi bir husus bırakmamaya gayret etmiştir. Zira sadece bunu göz önünde bulundurarak dahi kitabın çok uzun süreli bir emeğin eseri olduğunu anlayabiliyoruz. Bu hususta Artamonov'un eseri çalışmamızda ilk başvurduğumuz eser olmuştur.

D.M Dunlop tarafından yazılan ve Zahide Ay tarafından İngilizce 'den dilimize neşredilen **Hazar Yahudi Tarihi** adlı eser Hazar Tarihi çalışmaları açısından oldukça önemlidir. ¹²⁷ Eserde Hazarların ortaya çıkışları, menşeleri, Hazarların kökenlerine ait teoriler, Hazar-Arap münasebetleri, Hazarların Museviliği kabulü, Hazar-Bizans ilişkileri, Hazarların çöküşü ve sebepleri detaylı bir biçimde anlatılmaktadır.

Peter B. Golden tarafından yazılan Egemen Çağrı Mızrak tarafından İngilizceden Türkçeye çevrilen **Hazar Çalışmaları** adlı eser Hazarlarla ilgili çeşitli görüş ve nazariyeleri bir arada bulabilmemiz açısından mühim bir kaynak olmuştur. ¹²⁸ Ayrıca eser Hazarlar ile ilgili bilgi veren kaynakların tanıtılması ve bazı sözcüklerin izahatının yapılması bakımından da önemlidir.

Şaban Kuzgun tarafından yazılan **Hazar ve Karay Türkleri** adlı eser Türkiye'de Zeki Velidi Togan'dan sonra yapılan ilk ciddi Hazar çalışmalarında biridir. ¹²⁹ Eserde Hazarlar'ın menşei, kuruluşu, gelişme, duraksama ve çöküş dönemleri hakkında genel bilgi verilerek, Kağanlık içinde yer alan boylar, Hazarların diğer kavimlerle münasebetleri ve kültür ve medeniyetlerine değinilmiştir. Daha sonra Hazarların Yahudiliği benimsemeleri izah edilerek bu hususun daha iyi anlaşılması amacıyla Yahudilik ve Yahudi mezhepleri izah edilerek, Hazarların benimsediği Karaim Mezhebi ismi, anlamı, tarihi, inanç ve ibadet esasları, Karayların bugünkü durumları anlatılarak Karay Türkleri ve onların bugünkü durumları dili, kültürleri, inanç ve ibadet esasları ve Karaî bilginleri hakkında bilgiler okuyucuya sunulmuştur. Çalışmamızın temel

¹²⁷ D.M. Dunlop, **Hazar Yahudi Tarihi**, (nşr., Zahide Ay), İstanbul 2016.

¹²⁸ Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, (nşr., Egemen Çağrı Mızrak), İstanbul 2015.

¹²⁹ Şaban Kuzgun, **Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri**, İstanbul 2015.

konusunu teşkil etmese dahi her millette olduğu gibi Hazarları da anlayabilmek için öncelikle Onların dini inançlarını, kültürlerini anlamamız gerekmektedir. Bu sebeple Hazarların inançlarını detaylı bir şekilde inceleyen bu eserden, Hazarların dini inancalarını ve kütlülerini anlayabilmek için faydalandık.

Orhan Türkdoğan tarafından yazılan **Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri** adlı eser de Pontus kültür çevresi, Karamanlılar ve yöresel kültür dokuları, Türk kültüründe Karamanlılar, Hazarlar ve tarihi rolleri Karaylar ve inanç sitemleri, Hazar Yahudileri ve günümüz Hazar Türkleri değerlendirilmiştir.¹³⁰ Eser Hazarların sadece tarihi açıdan değil aynı zamanda sosyolojik açıdan da bir değerlendirilmesinin sunulması bakımından oldukça önemlidir.

Ülkemizde son yıllarda Hazar tarihine dair yapılan çalışmalardan birisi Osman Karatay'ın, **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler** adlı eseridir.¹³¹

Hazar Tarihi ile ilgili ortaya koyulan en yeni ve güncel eser ise Altay Tayfun Özcan'ın, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya** adlı çalışmasıdır.¹³² Çalışmamızı bitirmek üzere olduğumuz dönemde çıkan eseri mümkün olduğunca değerlendirmeye çalıştık.

Mualla Uydu Yücel tarafından yazılan **İlk Rus Yıllıklarında Türkler** adlı eserin I. bölümün de Rus yıllıklarında geçen Türk devlet ve kavimleri hakkında bilgi verilerek, II. Bölümde Rus yıllıklarının çevirisi araştırmacılara sunulmuştur.¹³³ Biz bu eserden özellikle Hazar-Rus ilişkileri ve Hazarların son dönemleri hususlarında faydalanıldı.

Belgrad Üniversitesi öğretim üyelerinden Georg Ostrogorsky'in kaleme aldığı, Fikret Işıltan tarafından neşredilen **Bizans Devleti Tarihi** adlı eseridir.¹³⁴ Eserde Erken Bizans Devri'nden başlayarak Bizans Devletinin yıkılışına kadar anlatılmıştır. Bu kitap sadece Bizans Hazar ilişkileri konusunda değil aynı zamanda Bizans Arap münasebetleri hususunda da başvurduğumuz kaynaklardan biri oldu.

Zeki Velidî Togan tarafından yazılan ve sadece Hazar tarihi için değil Türk tarihi için temel başvuru kitaplarından biri olan **Umumî Türk Tarihine Giriş** çalışmamızda

¹³⁰ Orhan Türkdoğan, **Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri**, İstanbul 2009.

¹³¹ Osman Karatay, **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Ankara 2018.

¹³² Altay Tayfun Özcan, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, İstanbul 2019.

¹³³ Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, Ankara 2007, s. 20.

¹³⁴ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (nşr., F. Işıltan) Ankara 1991.

birçok açıdan faydalandığımız eserlerden biridir.¹³⁵ Eserde Türk tarihinin eski devirlerinden itibaren, Türklerin İslam çağında yükselişleri, Türklerin fütuhât ve İntişarları, Türklerin Ön Asya'daki faaliyetleri ve Osmanlı Devri ile ilgili bilgi verilmektedir. Biz bu eserden Hazarlarla ilgili genel bilgiler hususunda faydalanmakla beraber özellikle Azerbaycan ve Kafkasya bölgesindeki Hazar faaliyetleri ve bölgedeki diğer kavimlerin faaliyetleri hakkında yararlandık.

Çalışmamızda kullandığımız bir diğer eserde İbrahim Kafesoğlu tarafından kaleme alınan ve Türk kültür tarihi açısından başvuru kitabı niteliğinde olan **Türk Milli Kültürü**'dür.¹³⁶ Eserde kültür ve medeniyet kavramlarının açıklaması yapılmış, Türklerin adı, soyu, anayurdu ve yayılmaları hakkında bilgi verilmiş, çeşitli Türk devletlerinden bahsedilmiş, Bozkır Kültürü ve Türk İslam Devresinde Türk Kültürü anlatılmıştır. Biz çalışmamızda eserin Hazarlarla ilgili olan bölümünden faydalandık.

¹³⁵ Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.

¹³⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2011.

GİRİŞ

Hazarlar, VII. ve X. yüzyıllarda Kafkaslarda, Karadeniz'in kuzeyinde İtil (Volga)'den Özü (Dnyeper)'ye, Çolma (Kama)'dan Kiev'e kadar uzanan sahada büyük ölçüde siyasi istikrarı sağlamış dolayısıyla Doğu Avrupa tarihinde önemli roller oynamış bir Türk topluluğudur.¹³⁷ Onları bu derecede etkin kılan sebepte dönemin en canlı ticaret sahalarının üzerinde yer almalarıdır. Bu bölge aynı zamanda jeopolitik bakımdan da oldukça önemlidir.

Hazar ülkesi Terek Irmağı mansabı ile sınırlı iken daha sonra ağırlık merkezi Aşağı İtil boylarına kayacaktır. Burası İtil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını da teşkil etmekte dolayısıyla devrin mühim ticaret yollarının da geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktaydı.¹³⁸ Bu yollardan en mühim olanı başta İtil Irmağının kendisiydi.¹³⁹ Bu nehir vasıtasıyla özellikle İslam dünyası (Suriye, Irak, İran, Türkistan) ve Çin ile İskandinavya arasındaki ticaret sağlanıyordu. Ayrıca Harezmi'den Aşağı İtil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine inen kervan yolu da Aşağı İtil'den geçiyordu.¹⁴⁰ Diğerleri ise Bizans ve İskandinavya ülkeleri arasında, Dinyeper (Özü) nehri üzerinden İlmen Gölüne oradan da Baltık körfezi ile bugünkü İsveç'e ulaşan büyük ticaret yoluyla.¹⁴¹

Hazarların hayvancılık yanında arıcılıkla uğraştıkları bal-mum ihracatı yanında un, kadife ve kürk ticareti de yaptıkları bilinmektedir. Ona rağmen Hazar Devleti hazinesinin belli başlı gelirini kara, deniz ve nehir yollarının belirli yerlerinde ülkeye giriş ve çıkışlarda alınan vergilerin teşkil ettiği de bir gerçektir.¹⁴² Hazarlar teknelerle

¹³⁷ Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, Ankara 2007, s. 20.; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2011, s.161.

¹³⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, "*Hazarlar*", **İslam Tarihi ve Medeniyeti VIII**, İstanbul 2018, s.155.

¹³⁹ İtil Nehri, Akdeniz ile Orta Türkistan şehirlerini ticaret ağıyla buluşturan önemli bir konumdur. İtil havzası yolları Batı'da Don-Donets havzasıyla birleşerek Kiev'e ulaşan yollarıyla Batı Avrupa'ya ve Bizans'a; Kuzeyde, Dvina yoluyla gelen ürünleri İslam coğrafyasına; Güneyde Hazar Denizi yoluyla İran ve oradan da Bağdat'a; Doğuda, Kama yoluyla Urallar, Sibirya ve Harezmi'yi birbirine bağlar. Rusların Hazar bölgesiyle ticaretleri de bu nehir vasıtasıyla gerçekleşirdi. Bkz., Mustafa Gökçe, "*Kuzey İpek Yolunda Bir Hazar Başkenti: İtil*", **Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi, (Taşkent 3-5 Mayıs 2018)**, Ankara 2018, s.77vd.

¹⁴⁰ Akdes Nimet Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.30 vd.

¹⁴¹ Bkz., A.N. Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda...**, s.33. Dağıstan'dan geçen ticaret yollarına dair ayrıca bkz., İsmail Bülbül, "*XVII. Yüzyılda İdil-Hazar Ticaret Yolu ve Dağıstan*", **History Studies III (2011)**, s.28vd.

¹⁴² Ülkeye giriş ve çıkışlarda alınan vergilerle dair bkz., Mesudî, **Murûc ez-Zehb: Altın Bozkırlar**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2017, s.144. "*Rus gemileri Körfez girişinde görevli Hazar askerlerine*

nehir yoluyla Burtaslarla¹⁴³ da muhtemelen kürk ticareti yapmışlardır.¹⁴⁴ Bu yolla Hazar yurdu özellikle VIII. yüzyıldan itibaren oldukça gelişmiş bir yer ve Doğu Avrupa'nın en önemli ekonomik faaliyet alanlarından birisi haline gelmiştir.

Hazar yurdundaki gelişmelerde Hazar Denizi ile havzası da önemli bir yere sahiptir.¹⁴⁵ Burada gemilerle yapılan ticaret bahse konu denizin önemini iyice arttırmaktaydı.¹⁴⁶ Onun içindir ki Hazarlar belli başlı ticaret yollarının güzergahları üzerinde özellikle de nehir ve deniz kıyılarından geçen kesimlerde önemli şehirler tesis etmişlerdir.¹⁴⁷

*yaklaşınca, Hazar melikine adam göndererek, ele geçecek ganimetin yarısını vermek şartıyla topraklarından geçip gitmelerine ve nehir yoluyla Hazar Nehri'ne geçmelerine ve yukarıda belirttiğimiz gibi Curcân, Taberistan ve diğer Acem ülkelerinin denizi sayılan Hazar Denizi'ne girmelerine izin vermesi talebinde bulundular.”denilmektedir.; ayrıca bkz.; İ. Kafesoğlu, s. 165.; Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s.115.; Mustafa Gökçe, s.79. Thomas S. Noonan, *Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate*, **The World of Khazars**, Boston 2007, s.211.*

¹⁴³ X. yüzyıl başlarında Hazarlara bağlı [Bkz., L.N. Gumilev, **Eski Ruslar Büyük Bozkır Halkları I**, İstanbul 2003, s.221] Ural kökenli bir topluluk olan Burtaslar [Bkz., P. B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, (nşr., Egemen Çağrı Mızrak), İstanbul 2015, s.105] Hazar Hazarların yakın komşularıydılar [Bkz., M.İ. Artamonov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2014, s.295.] Kalabalık oldukları için dağınık halde ağaç evlerde yaşadılar. Bkz., İbn Havkal, s.304. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mesudî, Murûc Ez-Zeheb..., s.140vd.; Mesudî, **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, (nşr., R. Şeşen), İstanbul 2018, s.57.

¹⁴⁴ Bkz., Mesudî, Murûc Ez-Zeheb..., s.141. Hazarlar ve Burtaslar arasındaki ticari faaliyetlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Thomas S. Noonan, s.227vd.

¹⁴⁵ Hazar denizi ile ilgili Kitâbü't-Tenbih'de; “*Hazar Denizi, Hazarların, Bâbü'l-Ebvab, Ermeniyeye, Azerbaycan, Mûkan, Kılan, Deylem ve Abaskun bölgeleri halklarının denizidir. Cürcan, Taberistan, Harezmi ve diğer bazı Acem ülkeleri debu denizi çevreler. Denizin uzunluğu 800 mil genişliği 600 mildir. Daha fazla olduğu da söylenir. Bu deniz uzunlamasına yuvarlakça bir denizdir. Horosan'ın Harezmi bölgesine yakın olduğu için bazıları bu denize Harezmi Denizi derler. Etrafındaki çöllerde çok sayıda Oğuz göçebesi yaşar...*” denilmektedir. Bkz., Mesudî, Kitâbü't-Tenbih..., s.56 vd. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Mesudî, Murûc Ez-Zeheb..., s.147.; Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (nşr., E. Ayan), İstanbul 2012, s.61 vd.; V. Minorsky, **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib**, (nşr., A. Duman-M. Ağarı), İstanbul 2008, s.5 vd., ayrıca bkz. Sırrı Erinç, “*Hazar Denizi*”, **DİA XVII**, s.108 vd.

¹⁴⁶ Mukaddesi'nin kayıtlarına göre; Hazar Denizi karanlık, kasvetli, balığından başka hiçbir özelliği bulunmayan bir denizdir. Burada katranla kaplanmış büyük gemiler yüzer. Çevresinde Kür ve Samur (Nehri'l Melik) nehirleri vardır. Çevresinde ki adaların bazılarında akarsular ve hayvanlar mevcuttur ve aromatik bitkilerin yetiştiği bir ada daha vardır. Bkz., Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)**, (nşr., A. Batur), İstanbul 2015, s.368.

¹⁴⁷ Bunların belli başlıları İtil, Bulgar, Semender, Suvâr, Begend, Kayşeva, Hamlic, ve Belencer'dir. [Bkz., el-Mukaddesî, s.356.] Bunlara ilave olarak Hudûdü'l-Âlem'de Sâvğar? (Suvar?), Hatluğ, Leken, Sûr, Mast (Maskat?) ilave edilmektedir. [Bkz., V. Minorsky, Hudûd..., s.122vd.] her iki kaynakta da Beyza ayrı bir şehirmiş gibi gösterilse de bu yerleşim birimi İtil'in bir kesiminden ibarettir. İtil şehrinin, el-Beydâ olduğu hakkında bkz., Ahmet Taşağıl, “*Hazarlar*”, **DİA XVII**, s.119.

Kaynaklarda yer alan Hazar şehirlerinin en önemlileri İtil,¹⁴⁸ Belencer¹⁴⁹, Semender,¹⁵⁰ Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunan Tmutorokan¹⁵¹ idi. İtil şehri iki kısımdan meydana geliyordu; bunlardan batıdaki bölüme Akşehir (el-Beyzâ), diğerine ise Sarıgşın (sarı şehir) denilmekteydi.¹⁵² Bu ticari merkezler arasındaki yollar güvenliği sağlayacak şekilde inşa edilmiş kaleler vasıtasıyla korunmakta ve münakalenin problemsiz yürümesi sağlanmaktaydı. Bunlardan birisi olan Şarkel'in¹⁵³ inşası sırasında başta Bizans olmak üzere bazı komşu devletlerden yardım alındığına dair kayıtlar mevcuttur.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Volga'nın aşağı kısımlarında yer alan İtil şehrinde [Bkz., M.İ. Artamonov, s.505.] Müslümanların ibadetlerini gerçekleştirebilmeleri için bir camii bulunduğu hususunda İbn Fadlan'ın kaydı bulunmaktadır. Bu kayda göre Müslümanların Cuma namazı için toplandıkları bu caminin yüksek bir minaresi ve birkaç müezzini vardı. Ayrıca nehrin iki tarafını kaplar vaziyette olan Şehrin bir tarafında Müslümanlar diğer tarafında Kağan ve adamları oturuyordu. [Bkz., İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, (nşr., R. Şeşen), İstanbul 2018, s.47.] Zira X. yüzyılda şehirde 10.000'den fazla Müslüman yaşıyordu. Bkz., İbn Havkal, s.299. Şehir ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Thomas S. Noonan, s.210vd..

¹⁴⁹ Hazarların İtil'den önce başkentleri olan [Bkz., Mesûdî, Kitâbü't-Tenbih..., s.57 vd.] ve Kuzey Kafkasya'da bulunan Belencer'in konumu hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. P. Golden, Hazar..., s.254.

¹⁵⁰ Dağıstan bölgesinde bulunan bu şehir Mukaddesî'den öğrendiğimiz kadarıyla Hazar Denizi ile Hazar Nehri ve Bâbu'l Ebvâb arasında yer alan büyük bir şehirdi. Semender'de insanlar çadırlarda yaşıyordu ve halk çoğunlukla Hıristiyandı ama aynı zamanda geniş üzüm bağı olan şehirde pek çok mescit vardı. Ayrıca çatıları hörgüç şeklinde olan ahşap evleri bulunuyordu. [Bkz., el-Mukaddesî, s.367vd.] İbn Hurdazbih Semender şehrinin Ebvâb bölgesinin arka kesiminde olduğunu belirtmiştir. Bkz., İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (nşr., M. Ağarı), İstanbul 2008, s.107. Bu şehirle ilgili ayrıca bkz., İbn Havkal, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, (nşr. R.Şeşen), İstanbul 2014, s.302 vd.

¹⁵¹ Tmutorokan ismi Türkçe tumın-tarhan adına tekabül etmektedir. Bkz., M. İ. Artamonov, s.552, no.16.

¹⁵² Sarıgşın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., J. B. Bury, **A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)**, Londra 1912, s.403

¹⁵³ Şarkel Kalesi ve kazılarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; V.S. Flyorov, **Goroda i Zamki Khazarskogo Kaganata Arkheologicheskaya Realnost**, Jerusalem 2011, s.28 vd.

¹⁵⁴ Bizans Kroniklerinde Petronas ve beraberinde gelen Bizanslı uzmanların bahse konu kalenin inşası sırasında danışmanlık yaptıkları ve onların tavsiyesi üzerine tuğlanın tercih edildiği yönünde bilgiler yer almaktadır. Mesela Porphyrogenitus'da Hazar Kağanının bu kalenin yapımı için İmparator'dan yardım istediği, buna bağlı olarak Petronas'ın donanmadan bir kısım savaş gemisiyle önceden gönderildiği kaydedilir. Yine aynı kaynakta Paphlagonia kaptan başısıyla bir miktar daha savaş gemisinin gönderildiğini öğrenmekteyiz. Petronas donanmayı Kerson (Kırım)'da bırakarak kaleyi inşa edeceği Ten/Don Nehri üzerindeki mahalle gitti. Ancak inşaat için gerekli taşların temininin zor ya da mümkün olmadığını görünce fırınlar yaptırdı ve buralarda imal edilen tuğlaları kullanarak nehirden elde edilen küçük deniz kabuklarının harç haline getirilmesiyle Şarkel'i inşa etti. [Ayrıntılı bilgi için bkz., Constantine Porphyrogenitus, **Constantinus Porphyrogenitus de Anministrando Imperio I**, (nşr., G.Y Moravcsik) Washington 1985, s.183vd.] Ancak tuğlalar hem şekilleri hem de üzerindeki işaretlerden anlaşıldığı kadarıyla Bizans stiline uygun değildir. Yapılan araştırmalarda kale stiliyle alakalı olarak da Bizans etkisine rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu yöndeki iddiaları arkeolojik veriler doğrulamamaktadır. Yalnız kilisenin süslemesi için Petronas'ın getirdiği mermer sütunların kullanıldığı bilinmektedir. Esasen Petronas'ın orada kale inşasından ziyade olup bitenleri tespit edip Bizans'a bildirmek amacıyla bulunduğu yolunda bilgiler de mevcuttur. Bütün bunlara dair ayrıntılı bilgi için bkz., M. İ Artamonov, s.391vd.; C.Kadlec, *"The Empire and Its Northern Neighbours"*, **The Cambridge Medieval History IV**, Cambridge 1923, s.192.

Karadeniz ile Hazar Denizi arasında önemli bir stratejik bölge olan Kafkasya,¹⁵⁵ VII. yüzyılda sadece Hazarların değil Bizans ve Sasanilerin de iktisadi, siyasi rekabet alanlarından birisiydi.¹⁵⁶ Çok geçmeden İslam Arap güçlerinin de bölgeye intikali ile bu alan Sasanilerin ortadan kalkmış olması sebebiyle tamamen Hazar-Arap çatışmasının merkezi haline gelecektir. Karadeniz kıyılarından Hazar kıyılarına uzanan genç, sarp, yüksek dağlar “Kafkas Dağları” adıyla anılır. Kafkas Dağları Apşeron yarımadasından, Taman yarımadasına kadar uzanır. Derbend ve Daryal gibi önemli geçitleri üzerinde bulundurmasıyla kuzey ve güney arasındaki bağlantılara kontrollü imkân veren sıradağlar yanında Elbruz ve Kazbek gibi başka dağlarda vardır.¹⁵⁷ Kür, Kuban, Terek ise bilinen nehirleridir. Kafkas dağları ile ikiye ayrılan¹⁵⁸ bu bölgenin her iki kesimi de ziraat yapmaya elverişli olup yeterli su imkânlarıyla verimli topraklara sahiptir. Ayrıca bölgedeki ova kesimlerin mutedil iklimi de burayı bereketli meyve ve üzümü bol,

¹⁵⁵ Bu coğrafi isim Karadeniz ile Azak denizinin doğu kesimini ayıran Anapa yarımadasından başlayarak Hazar denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına kadar uzanan dağlık kesim ile iki yanında uzanan yer yer çok verimli araziye ifade eder. Günümüzde Güney Kafkasya’daki Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri ile halen Rusya Federasyonu’na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya, Çeçenistan gibi siyasi teşekküllerde Kuzey Kafkasya’da yer alırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Davut Dursun, “Kafkasya”, **DİA XXIV**, s.157 vd.; Kafkasya bölgesi hakkında bkz., W.E.D Allen, “The Caucasian Borderland”, **The Geographical Journal XCIX (1942)**, s.225vd.; İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul 1958, s.1vd.; Mehmet Saray, “Kafkas Araştırmalarının Türkiye için Önemi”, **Kafkas Araştırmaları I (1988)**, s.7vd.; Halil Erdemir, “Kafkasya Jeopolitiğinin Bölge Politikalarına Etkisi”, **Yeni Türkiye S.71 (2015)**, s.378vd.; Hatice P. Erdemir, “Antik Çağın Sonunda Doğu Roma’nın Güney Kafkasya (Transkafkasya) Politikası”, **Yeni Türkiye S.72 (2015)**, s.47.; Emin Yadigarov, **Osmalı Devleti-Güney Kafkasya İlişkileri**, Konya 2017, s.4vd. (SÜSBE Basılmamış Doktora Tezi); Abdolvahid Soofizadeh, “Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)”, **OTAM S.43 (Bahar 2018)**, s.166vd.; Kafkas adı ilkin Eski Yunanlı Aiskhylos/ Eschyle’in MÖ. 490 yılında yazdığı bir romanda, Karadeniz doğusundaki yüksek dağlar (en yüksek tepesi Alburuz: 5633 m) bölgesi için anılmıştır. Bkz., Fahrettin Kırzioğlu, “Kafkas ve Kafkasya Deyimlerinin Menşei ve Anlamı”, **Bizim Ahıska (2015)**, s.5.; Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Elleri’ni Fethi (1451-1590)**, Ankara 1976, s.XVvd.; Kafkas adı ve anlamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ergin Ayan, “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi” **ODÜSOBİAD I (2010)**, s.21vd.; Zekiye Tunç, **Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı**, Elazığ 2012, s.1vd., (FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi); Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul 2015, s.38vd.

¹⁵⁶ Bu dönemdeki Bizans-Sasani ilişkileri hakkında bkz., Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (nşr., F. Işıltan), Ankara 1981, s.86vd.; Beate Dignas-Engelbert Winter, **Rome and Persia in Late Antiquity**, Cambiridge 2007, s.115vd.; Gürhan Bahadır, “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV. ve VII. Yüzyıllar)”, **Turkish Studies VI (Kış 2011)**, s.718.; İman S. Rezaei, “V. ve VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsâni İlişkileri”, **İraniyat Dergisi S.1 (2016)**, s.28vd.

¹⁵⁷ Bu dağlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ufuk Tavkul, s.26vd.; John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil**, (nşr., S. Özden), İstanbul 1989, s.17vd.; İbrahim Tellioglu, “Kafkasya’da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine”, **UTAD II Kafkasya Özel Sayısı**, s.560.

¹⁵⁸ Doğu Karadeniz havzasından Güneydoğu yönünde ilerleyerek bölgeyi boydan boya geçerek doğuda Hazar kıyılarına ulaşan Kafkas Dağlarının güneyinde kalan araziye Ruslar *Zakavzas* adını vermişlerdir. Günümüzde ki batılı coğrafyacılar nu bölgeye “Transkafkasya” (Kafkas ötesi) demektedirler. [Bkz., Selda Kılıç, “Kafkasya’ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor” **TAD XXXIV (2015)**, s.689.] Kuzey kesimine ise Ruslar Kuzey Kafkasya anlamında *Severny Kavkaz* demektedirler.

zengin ağaç türleriyle kaplı bir yer olarak tasvir ederler. Ondandır ki Mukaddesî buraya “Rehab” “bolluk ve bereket diyarı” adını vermiştir.¹⁵⁹

Kafkas dağları oldukça yüksek sayılabilecek bir irtifaya sahip bulunduğu halde güney ile kuzey arasında ulaşımı mümkün kılacak tarih boyunca kullanılmış ve hala kullanılmakta olan önemli geçitlere sahiptir. Bunlar genellikle “Bab-ül Alan”¹⁶⁰ olarak da adlandırılan Daryal ve Derbend¹⁶¹ geçitleri olup Kafkasya’da ticari-sosyal faaliyetlerin, kültürel etkileşimlerin, siyasi yapılanmaların ve göçlerin meydana gelmesinde en önemli unsurlardandır. Anadolu gibi Doğu ile Batı arasında her zaman bir köprü ve aynı zamanda bir uygarlık beşiği olmak konumuna sahip olan bu geçitler aynı zamanda Kafkaslar ile Anadolu’nun irtibatını da sağlayan belli başlı münakale alanıdır.¹⁶² Hazar Denizi ile Dağıstan zirvelerinin doğu eteklerinden kıyıyı takiben uzanan 10 km genişliğindeki Derbend Geçidi ticaret vs. münakale dışında askeri açıdan da büyük bir ehemmiyeti haiz bulunmaktadır.¹⁶³

M.Ö. IV. binden itibaren Kafkasya ile Mezopotamya kültürleri arasındaki etkileşimi sağlayan geçitlerden birisi olan Daryal Geçidi, bugünkü Dağıstan bölgesinin batı sınırını teşkil etmektedir. Kafkasya’nın yüksek sıradağlarını ve uçurumlarını çok sert bir yarık şeklinde ikiye bölen geçidin kuzey-güney yönündeki uzunluğu

¹⁵⁹ Mukaddesî ayrıca bu bölgeyi anlatırken, Buranın Rumlara karşı bir sınıf duvarı sayıldığını da belirtmiştir.; el-Mukaddesî, s.380.; Güney Kafkasya bölgesinin bolluk ve bereketine nispetle İklim-i Rihab veya İklimü’l Hâmis adıyla zikredilmesine ile ilgili olarak bkz., Bayram Arif Köse, **Sacoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929**, İstanbul 2017, s.45.

¹⁶⁰ Bab-ül Alan ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Murad Eldarov, **İslamiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması, Kayseri** 2006, s.7vd. (EÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

¹⁶¹ el-Mukaddesî, s.386 vd.’de Derbend (Bâbu’l Ebvâb) la ilgili olarak; “*Hazar Denizi sahilinde yer alan bir şehirdir. Deniz tarafından uzanan surda üç kapı vardır. Bu kapıların adları büyük kapı, küçük kapı ve diğer kapıdır. Denize bakan kısmı kapalıdır. Ancak dışarı açılan bir kapısı vardır. İslam öncesi dönemde bu sur denizin ortasına kadar uzanıyordu ve üzerinde içinde ibadethaneler ve gözleme kuleleri bulunan hisarlar vardı. Camisi çarşının ortasındadır ve içinden bir akarsu geçmektedir. Evleri taşandır ve zarif görünümlüdür. Şehrin içinden akıp giden bir akarsu mevcuttur.*” denilmektedir. [Bkz., Mesudî, Murûc Ez-Zeheb..., s.133.] Gürcistan Tarihinde ise Nemrûd’un torunlarından Ardâm adlı bir ersitavin Kartli’ye girerek orada bulunan Hazarları kılıçtan geçirdiği ve Deniz kapısında bir şehir kurarak O şehre “*kapalı kapı*” manasına gelen Derbend adını verdiği anlatılmaktadır. Bkz., M.F. Brosset, **Gürcistan Tarihi, (Eski çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, (nşr., H.D. Andreasyan), Ankara 2003, s.11. Derbend ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Havkâl, s.264.; ayrıca bkz., Aliyev Salih Muhammedoğlu, “*Derbend*”, **DİA IX**, s.164 vd.; John F. Baddeley, s.55vd.; W. Barthold, “*Derbend*”, **İA III**, s.532vd.; E.İ. Kozubskiy, **İstoriya Goroda Derbenta I**, Bakü 2012.; Derbent adı ve anlamı ile ilgili olarak bkz., Saled Muhammedoğlu Aliyev, “*Derbend*”, **DİA IX**, s.164.

¹⁶² Nezahat Ceylan-Oktay Özgül, “*Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)*”, **ATDD IV (2017)**, s.30.

¹⁶³ Bkz., Duhan Kalkan, **Güney Kafkasya Bölgesindeki Etnik Çatışma Alanları**, Konya 2010, s.16. (SÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)

Vladikafkaz'dan¹⁶⁴ Tiflis'e kadar 228 km'dir. Çok dar olan bu geçit bazı yerlerde 20-25 metreye kadar düşer Stepantsminda gibi yerleşim birimlerinde ancak 4-5 km genişliğe ulaşır. Kazbek dağlarında 5033 metreye kadar ulaşan yükseklik geçidin yerleşmeye müsait kesimlerinde rakım 1720 metreye kadar düşer.¹⁶⁵

Daryal Geçidi bugünkü Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan (Rusya) arasında bir köprü konumundadır. Bir başka deyişle Kafkasya'yı kuzey güney kesimleriyle bütünleştiren geçmişte de Arap-Hazar çekişmesinin en yoğun yaşandığı bölgelerden olan yeryüzünün önemli mahallerinden birisidir. Ticari faaliyetler için önemli bir imkân sunan bu geçit güneyde yüksekliği 4000 metreye ulaşan dağ silsilesi içerisinde yer alan küçük ovalarla da bağlantılıdır ki buralar toplulukların yerleştiği imar edip yaşantılarını sürdürebilecekleri imkânı buldukları mahallerdir.¹⁶⁶

Kafkasların güney kesiminde yer alan ve batıda Kolhiye kadar uzanıp doğuda Kura¹⁶⁷ ve Aras havzalarını teşkil eden alan da verimli tarım arazilerindedir. Berdaa bu alan üzerinde yer alır. Aynı zamanda bölgenin merkezi şehirlerinden Revan'a da yakın olan bu yerleşim birimi nezih, bereketli, ağaçları ve meyvesi bol bir yer olarak kaynaklarda tasvir edilir. Berdaa ile Aras Nehrinin doğusunda yer alan; bugün umumiyetle Sürmeli Çukur'u diye anılan alanda¹⁶⁸ Doğu Anadolu Bölgesindeki Hazar

¹⁶⁴ Kuzey Osetya'nın başşehri olan Viladikafkaz'ın Rusça anlamı 'Kafkaslar'ın Hâkimi'dir. Senem Öztürk, "Jeopolitiğin Rusya Federasyonu'na Etkilerinin Kuzey Kafkasya-Gürcistan-Güney Osetya Çerçevesinde İncelenmesi", **GSD S.17 (2013)**, s.232, no.116.

¹⁶⁵ N. Ceylan-O. Özgül, s.31vd.

¹⁶⁶ N. Ceylan-O. Özgül, s.27vd.

¹⁶⁷ Bugünkü Ardahan'ın Göle ilçesi yakınlarında doğup Gürcistan'da Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Mukaddesî Bu nehrin suyunu Gence ve Şamkur'dan aldığı belirterek, bu sebeple suyunun tatlı olduğunu söylemiştir. Bkz., el-Mukaddesî, s.393. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mesudî, Murûc ez-Zehab..., s.173 vd.; Mesudî, Kitâbü't-Tenbih..., s.57.; Minorsky, Hudûd..., s.31.; Alpaslan Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)**, Erzurum 2015, s.66.

¹⁶⁸ Aynı adı taşıyan ovanın güney kenarına yakın bir noktada, Ağrı dağının kuzeybatı eteklerinde kurulmuş olan Iğdır'ın jeopolitik önemi tarihte Sürmeli Çukur adı verilen, ortasından Aras ırmağının geçtiği ovanın ulaşım imkânlarından kolaylıkla faydalanılabilmemesinden kaynaklanmaktadır. Zira Doğu Anadolu'nun büyük ticaret ve askerî merkezlerinden biri olan Erzurum'dan doğuya yönelen yollardan biri Aras vadisini izleyerek kolaylıkla Iğdır'ın bulunduğu mevkie ulaşmaktadır. Söz konusu yola Kağızman mevkiinde Kars'tan gelen yol kavuşmaktadır. Iğdır'a ulaşan bu yollar buradan itibaren ikiye ayrılır. Doğuya yönelen yol sınır kapısından geçerek Nahcivan'a varır. Güneye yönelen bir başka yol ise Doğubayazıt'tan geçtikten sonra Gürbulak kapısından çıkarak İran'ın önemli merkezlerine bağlanır. Bu durum Iğdır'a bulunduğu coğrafi mevkiden dolayı geçmişte ve günümüzde büyük önem kazandırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Metin Tuncel, "Iğdır", **DİA XIX**, s.79vd.; Iğdır (Sürmeli Çukur) ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953, s.7vd.; Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1989, s.363vd.; İbrahim Güner, "Kafkaski Kalender Yılığındaki Iğdır'la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım", **Iğdır Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu**, (Iğdır 24-27 Nisan 1995), Ankara 1997,

tarihi bakımından önemli mahallerden birisi olmalıdır. Kaynaklarda bu hususta fazla bir bilgi bulunmamasına rağmen bir dönem Hazar Gürcü çatışmasının merkezini teşkil eden Tiflis'e¹⁶⁹ güneyden ulaşan keza İran'dan Anadolu'ya açılan belli başlı yolların güzergâhı üzerinde yer alan önemli mevkilerden biriside Sürmeli Çukurudur.

Çalışmanın konusunu teşkil eden Hazarlar sadece Kafkaslarda değil Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Anadolu'da¹⁷⁰ da faaliyet göstermiştir. Onların Karadeniz'in kuzeyinde sebep olduğu gelişmeler bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır. Haliyle araştırmaya esas olan Doğu Anadolu coğrafi bakımdan Kafkasya, İran, Dicle Gölü membaı ve Orta Fırat Havzasına kadar uzanan Yukarı Mezopotamya ile Orta Anadolu bozkırları arasında bulunan alanı ifade eder. Dikkat edilirse bu sınırlar kuzey, güney ve batı yönlerinde oldukça muğlaktır. Belirgin bir hatla tespit etme imkânı hemen hemen yok gibidir.¹⁷¹ Buna ilave olarak bölge akarsular tarafından derin vadilerle yarılmış yüksek platoların oluşturduğu yaylalar ve dağlık bir alandan ibarettir. Bir başka deyişle bölge sıra dağların yer yer birbirlerine çok yaklaştığı büyük ovalar düzlükler ve platolardan ibarettir. Bölgenin batı yarısında yer alan Yukarı Fırat bölümü doğuda, Van Gölünün güneybatısında Dicle nehrinin bazı kollarının yukarı havzalarını da içine alır. Güneydoğu Toroslar, Elbistan düzlüğünü ihate eden Mercan ve Esence dağları ile Malatya, Genç, Muş üzerinden Van Gölü Havzasına kadar uzanır.¹⁷² Burası aynı zamanda komşu bölgelerle Prehistorik çağlardan itibaren temas kurulan önemli bir

s.127vd.; Faruk Kaya, "İğdır İli'nin İdari coğrafya Analizi", **USAD S.41 (Aralık 2015)**, s.703vd.; Murat Sürmeli, **İğdır'ın Demografik Yapısında Göç ve Ahıska Türkleri Örneği**, Ankara 2016, s.76vd.; İğdır yöresinde yapılan arkeolojik kazılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Alpaslan Ceylan, s.117vd. İğdır tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Nihat Çetinkaya, **İğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, İstanbul 1996, s.1vd.

¹⁶⁹ Şehir adı kaynaklarda Tphilisi ve Thbilisi şeklinde geçer. Bu ad 1936'dan sonra Tbilisi olarak değiştirilecektir. Tiflis adını, Mtabari'nin kuzeydoğu yamaçlarından çıkan sıcak su kaynaklarına izafeten Gürcüce "tbili" (sıcak) kelimesinden almıştır. [Ayrıntılı bilgi için bkz.; Mustafa Aydın, "Tiflis", **DİA XLI**, s.150vd.; Bayram Arif Köse, s.51.; V. Minorsky, "Tiflis", **İA XII**, s.264vd.] Tiflis ve çevresinin de Güney Kafkasya'nın en verimli alanlarından birisi olduğu hususunda bkz., İbn Havkal, s.264 vd.; V. Minorsky, *Hudûd...*, s.103.

¹⁷⁰ Batıda Sivas'ın güneyinde yer alan Uzunyayla eşiğinden başlayıp, doğuda Tebriz düzlüklerine kadar uzanan; keza Doğu Karadeniz dağlarının eteklerinden Diyarbakır Tatvan Toros yayının doğusunda yer alan arazi ana hatlarıyla Doğu Anadolu'yu teşkil eder. Bu bölge Anadolu yarımadasını tamamlasa da jeopolitik durumu ve yapısıyla, yüzey şekilleriyle, iklimiyle, bitki örtüsüyle, ekonomisi ve toplumsal yapısıyla diğer bölgelerden tümüyle farklıdır. Bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.1.

¹⁷¹ Doğu Anadolu Coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark II Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar**, Ankara 1987, s.33vd.

¹⁷² Güneydoğu Toroslar, Munzur veya Eleşkirt Dağları gibi tek sıra halinde uzanmaz. Bu genişliği 50 ile 100 km arasında değişen, birbiri ardınca veya paralel uzanan dağ kollarından teşekkül etmiş geniş bir kuşak halindedir. Genişlik ve yükseklik batıdan doğuya doğru düzenli olarak artar. Bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.61.

kavşak, geçiş alanını da ifade eder. Dolayısıyla bu bölgelerde yani Kafkasya, İran, Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Anadolu’da gelişen kültürlerle sürekli temas halinde bulunulan bir yerdir.

Bölgenin önemli şehirlerinden birisi su ve kara yollarının aynı anda geçiş imkânı verdiği güzergâh üzerinde yer alan Malatya’dır.¹⁷³ Bu özelliği ve sahip olduğu verimli topraklar, bol su, mutedil iklim gibi diğer nitelikler bakımından Malatya tarih boyunca çeşitli kavimlerin ilgisini çeken bir yerleşim birimi olmuştur.¹⁷⁴ Ancak bu şehrin Hazar hakimiyetine girdiğine ya da bu doğrultuda herhangi bir girişimde bulunulduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Malatya’nın hemen doğusunda yer alan Elazığ için de aynı durum geçerlidir. Ancak bu şehrin etrafında Hazar ismini taşıyan göl, dağ, mevkii ve yerleşim birimlerinin bulunması yörenin bir şekilde Hazarlarla ilişkilendirilebilme ihtimalini doğurmaktadır.¹⁷⁵

Hazar hakimiyetinin Bitlis Boğazına kadar uzandığı bilinmektedir.¹⁷⁶ Bitlis Çayının Güneydoğu Toroslar üzerinde açtığı dar ve derin bir vadide kurulan Bitlis Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu’yu birbirinden ayıran bir güzergâhta yer alır. Bu konumuyla el-Cezîre düzlüklerini¹⁷⁷ Doğu Anadolu’nun merkezî platolarına, oradan İran ve Kafkasya’ya bağlayan ve Güneydoğu Torosları aşan yol üzerinde bulunmasından dolayı eskiden beri ticaret kervanları ile hayvancı göçerlerin geçiş

¹⁷³ Malatya ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; İbni Havkal, s.158. ayrıca bkz., Gökür Göğebakan, “*Malatya*”, **DİA XXVII**, s.468 vd.

¹⁷⁴ Şehir Hitit, Urartu, Asur, Pers, Roma, Bizans, Sasani gibi devletlerin hakimiyeti altına girecektir. Daha sonraları Bizans-Arap mücadelelerine de ev sahipliği yapacak olan şehir 1102 yılında Danişmendliler tarafından fethedilerek Türk hakimiyetine girecektir. Şehrin Danişmendliler hakimiyetine girmesi hususunda ayrıntılı bilgi için bkz., Tülay Metin, **Selçuklular Döneminde Malatya**, Malatya 2013, s.44vd.

¹⁷⁵ Doğu Anadolu’nun en eski yerleşim yerlerinden biri olan Elazığ şehri tarih boyunca Hurri, Hitit, Urartu, Asur, Med ve İskit, Pers, Makedonyalı, Roma, Bizans, İslam-Arap hakimiyetlerine sahne olmuş XI. yüzyılın sonlarına doğru ise Türklerin eline geçmiştir. Bkz., Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (nşr., F. Işıltan) İstanbul 1970, s.73vd.; Bölgenin Türk hakimiyetinden önceki tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Selçuk Hayli, **Harput’un Tarihi Coğrafyası**, Elazığ 1992, s.10vd. (FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi).

¹⁷⁶ Dühan Boğazı da denilen Bitlis Vadisi Silvan Üzerinden Diyarbakır’a dolayısıyla Doğu Akdeniz çevresi ile aynı zamanda Basra Körfezine açılırken kuzeydoğu yönünde de Bitlis Çayı membana doğru uzanarak Rahva düzlüğüne ulaşır. Burada bir kol Hınıs üzerinden Erzurum ve ötesine diğer kolda Van Gölü Havzasına açılır. Bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.79.

¹⁷⁷ Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklar, ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Grekler, bu bereketli topraklara “iki nehir arası” anlamına gelen Mezopotamya adını verirken; Araplar ise aynı bölgeyi iki kısma ayırarak, güneyine yani Aşağı Mezopotamya’ya, Sevad veya Irak, kuzeyine yani Yukarı Mezopotamya’ya da el Cezire demişlerdir. Arapça “ada” anlamına gelen el-Cezîre Fırat ve Dicle arasında kalan toprakları ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Adnan Çevik, “*Orta çağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire Ve İdari Taksimatı*”, **Osmanlı Araştırmaları XXXIII (2009)**, s.35vd.

güzergâhı üzerinde yer almış bir merkezdir.¹⁷⁸ Dolayısıyla Hazarların burayı kontrol altında tutma arzuları için tabiatından kaynaklanan bir hal olup aynı durum Muş merkezi ile ova kesimi için de geçerlidir.¹⁷⁹

Fırat nehrinin yukarı havzasında, muhteşem bir ovanın¹⁸⁰ tam ortasında yer alan Erzincan¹⁸¹ Bizans-Sasani, Bizans-Arap mücadelelerine sahne olurken aynı zamanda Hazarlarında ilgisini çeken merkezlerdendir.¹⁸² Doğu Anadolu Bölgesinin en stratejik

¹⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., Metin Tuncel, “*Bitlis Şehri Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım*”, **CAD S.4 (1996)**, s.102.

¹⁷⁹ Muş şehri, aynı adı taşıyan ovayı güneyden çeviren Toros silsilesinin kuzeye bakan yamaçlarında yer alır. Şehrin önündeki geniş ovalık kesim İğdir ovasından sonra Doğu Anadolu'nun en büyük ovasıdır. Şehir Asurlar, Urartular, Medler, Persler, İskender ile haleflerinin hakimiyetini müteakip Roma hakimiyetine geçmiş 640 yılında bölgeye ulaşan İslam-Arap ordularıyla yapılan mücadele sırasında sık sık el değiştirmiştir. [Bkz., Metin Tuncel, “*Muş*”, **DİA XXXI**, s. 368 vd.] Fırat nehrinin iki büyük kolundan biri olan Murat suyuna Genç civarında karışan Gonik (Goynik) çayının Sağyer deresine hâkim bir düzlük üzerinde kurulan Bingöl, Urartu, Asur, Pers ve İskender'in haleflerinin hakimiyeti altına girmiş sonraki devirlerde ise diğer Doğu Anadolu şehirlerinde olduğu Doğu Roma, İslam-Arap mücadelelerine sahne olmuş bir yerdir. Bingöl Yöresinin coğrafi yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.231vd, ayrıca bkz., Metin Tuncel, “*Bingöl*”, **DİA VI**, 183 vd.; Zübeyr Yıldız, **Ortaçağ'da Bingöl'ün Tarihi Coğrafyası**, Erzurum 2014, s.34vd., (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Kasım Tatlıoğlu, “*Kentleşme Ve Sürdürülebilir Kalkınma Sürecinde Bingöl İlinin Sosyo-Kültürel Ve Ekonomik Durumu Üzerine Genel Bir Değerlendirme*”, **BAD II (Temmuz 2015)**, s.31vd.; Sırrı Tiryaki, “*Tarih Öncesi Dönemde Urartulara Bingöl*”, **Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu**, Bingöl 2011, s.239.; Bingöl yöresinin tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Abdurrahman Acar, “*Bingöl ve Çevresinde İslam Dini'nin Yayılışı*”, **I. Bingöl Sempozyumu, (Bingöl 10-11 Haziran 2006)**, Bingöl 2007, s.19vd.; Mehmet Azimli, “*Klasik İslam Tarihlerine Göre Abbasilerden Osmanlılara Bingöl'ün Siyasi Tarihi*”, **I. Bingöl Sempozyumu, (Bingöl 10-11 Haziran 2006)**, Bingöl 2007, s.29vd.; Muş adının menşei ile ilgili olarak bkz., Mithat Eser, “*Muş İsminin Menşei Üzerine Bir Değerlendirme*”, **EAD S.58 (Kış 2014)**, s.211vd.

¹⁸⁰ Erzincan Ovası kuzeyden Spikör Dağları ve Çimen Yaylası, doğudan Esemce ve Karakaya (Mülpet) dağları hattı ile batıdan geniş Karadağ kütleleriyle, güneyden de Mercan dağlarıyla çevrilmiştir. Dolayısıyla her taraftan çok yüksek dağlarla çevrilerek sıkışmış olan bu ova Karasu boyunca, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s. 347.

¹⁸¹ Erzincan, kuzeyde Keşiş Dağı, kuzeydoğuda Kop Dağı, doğuda Karasu-Aras dağlarının batı uzantıları, güneyde Munzur ve Mercan Dağları, batıda Kızıldağ ve Dumanlıdağ ile çevrilidir. Erzincan Hurri-Mittani, Hitit, Urartu, Med, Pers, İskender İmparatorluğu, Part, Roma ve Pontuslar gibi çeşitli siyasi teşekküllerin ilgisine mazhar olmuş bir şehirdir. Erzincan ili ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.352vd.; İsmet Miroğlu, “*Erzincan*”, **DİA XI**, s.318vd.; Alpaslan Ceylan, s.83vd.

¹⁸² Erzincan uzun süre Sasani-Roma/Bizans rekabet sahasında kalmış, 638 yılında İyaz b. Ganm komutasındaki Arap ordularının eline geçmiştir. Ancak, bölgedeki İslâm hâkimiyeti çok kısa sürmüş, Halife Osman döneminde gerçekleştirilen harekât da bir sonuç vermemiştir. Ona rağmen Arapların bölgedeki ticarî faaliyetlerde uzun süre etkili olduklarını gösteren önemli bulgular mevcuttur. Muhtemelen 651 yılında yapılan seferde İslâm ordularına karşı bölgeyi Hazarların savunması da dikkat çekicidir [Bu seferle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., El-Belâzurî, **Fütuhu'l-Bıldan**, (nşr., M. Fayda), Ankara 1987, s.253 vd.] Bizans'a yardım ederek Anadolu'nun Sasaniler tarafından istilasını önleyen Hazarlar, 629'da Tiflis'i zapt ederek güneye yönelirken [Bkz., İbrahim Kafesoğlu, s. 162] İslam orduları da bir yandan Ermeniyye yolu ile Kafkaslara bir yandan da Suriye üzerinden Doğu Anadolu'ya doğru harekete geçmişti. Bu iki gücün Erzincan'da karşılaşmış olması da oldukça mühimdir. Bkz., Salim Cönce, “*Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali*”, **Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler I, (Erzincan 28 Eylül-1 Ekim 2016)**, 2016 Erzincan, s.149vd.

bölgelerinden birisini teşkil eden Erzurum-Kars yöresi¹⁸³ ise bu coğrafyanın adeta *bel kemiği* konumundadır. Aras¹⁸⁴ ve Fırat bu alanın belli başlı nehirleridir. Karasu¹⁸⁵-Aras koridorundaki¹⁸⁶ dağlar, Kargapazarı¹⁸⁷, Allahüekber,¹⁸⁸ Palandöken dağı¹⁸⁹ ile yörenin önemli yükseltilerini teşkil eder. Bu platonun üzerinde yer alan Kars şehri de Hazar hakimiyeti için oldukça önemli sayılabilecek bir merkezlerdendir.¹⁹⁰ Keza Güneydoğu Torosların kuzey yamaçları ile çevrelenen Van Gölü Havzası da bu cümledendir.¹⁹¹ Aynı zamanda Trabzon-İran transit yolu üzerinde yer alan bu bölge Pers-Bizans-Hazar

¹⁸³ Yörenin en önemli şehirlerinden bir tanesi Karasu nehrinin ikiye böldüğü bir ovanın güneydoğu kenarında, Palandöken dağının eteğinde yer alan meyilli arazi üzerinde kurulmuş bulunan Erzurum şehridir. Burası tarih boyunca, Theodosiopolis, Kalikala, Erzenü'r-Rûm gibi isimlerle anılmıştır. [Bkz., Cevdet Küçük, "Erzurum", **DİA XI**, s.321 vd.] Şehrin birinci ismi Bizans İmparatoru Theodosius II 'un (408-450) burayı müstahkem bir hale getirmesi ile ilgilidir. Bu şehir 502 yılında İranlıların eline geçtiyse de daha sonra Anastasius tarafından geri alınarak müstahkem bir mevki haline getirilmiştir. [bkz., Ernst Honigmann, s.8] Kalikala ismi ise bir halk hikayesi ile izah edilmek istenmektedir. Buna göre şehrin Ermenyakos isimli emiri öldükten sonra idareyi eline alan Kâli isimli karısı, bu şehri yaptırarak şehre, Kâli'nin ihsanı, hediyesi anlamına gelen Kalikale ismini vermiştir. [bkz., El-Belâzurî, s.282.] Bu rivayet, İbnü'l-Esîr'de Patrik Erminakus'un Kali ismindeki kızına ithaf edilerek anlamının Kali'nin yaptığı iyilik olduğu belirtilir. [İbnü'l-Esîr, **EL-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi İslam Tarihi III**, (nşr., A. Ağırakça), İstanbul 1986, s.89vd.] Ancak Ermeniler tarafından Garin olarak adlandırılan ve Deveboynu geçidini kontrol eden bu önemli şehir daha çok İslam kaynaklarında geçtiği şekli ile Kalikala isminin Hazarlar döneminden itibaren kullanılmaya başladığı ve halî şehri manasına geldiği yönünde bilgilerde bulunmaktadır. [Bkz., Fahrettin Kırzioğlu, Kars..., s.214, no.5]Erzene Rum ismi ise 1048'de Bitlis Erzeni'nin Selçuklu komutanlarından İbrahim Yınal tarafından tahrip edilmesinden sonra bölge ahalisinin kaçarak buraya sığınmasından sonra ortaya çıkmış bir isimdir. Bkz., Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 2011, s.122. Kalikala ismiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Savaş Eğilmez, **Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası**, Erzurum 2014, s.21. (AÜSBE basılmamış doktora tezi)

¹⁸⁴ Kaynağını Pasinler ovasının çevresindeki dağlardan alarak İğdir Ovasından Nahcivan'a geçen Aras nehri ile ilgili V. Minorsky Hudûd..., s.30'da "Bir diğeri Ermeniyeye dağlarının doğusunda Rûmla birleşen bir yerden çıkan Aras (Arus) Nehri'dir. Aras Nehri doğuya doğru yönelerek Vartân'ın kenarından geçtikten sonra Âzarbâdgân (Azerbaycan), Ermeniyeye ve Arrân arasındaki sınırı takip ederek Hazar Denizi ile birleşir." denilmektedir. Bu nehirler ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Alpaslan Ceylan, s.60vd.

¹⁸⁵ Karasu Irmağı kaynağını Erzurum ovasının kuzeydoğusunda bulunan Dumlu Dağlarının eteklerinden almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Alpaslan Ceylan, s.67.

¹⁸⁶ Karasu-Aras koridoru hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.336vd.

¹⁸⁷ Pasin Ovası ile Gürcü Boğazı arasını doldurmuş olan Kargapazarı dağlarının güney uzantısı Palandöken dağlarına bağlanır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.35vd.

¹⁸⁸ Allahüekber dağları Bardiz üstünden başlayarak, Kuzeydoğuda Kızılgedik'e doğru yüksek ve devamlı bir sırt halinde uzanır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.38vd.

¹⁸⁹ Palandöken dağı bir bölüm noktası gibidir. Doğu yüzüne düşen sular Aras aracılığıyla Hazar Denizine, batı yüzüne düşen sular ise Karasu aracılığıyla Basra Körfezine doğru akarlar. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.26vd.

¹⁹⁰ Kars şehri; Hitit, Urartu, Sasani hakimiyeti altında kaldıktan sonra Arap hakimiyeti altına girse de bölgede ki Arap-Bizans mücadelelerinden kurtulamayacaktır Bkz., Yusuf Halaçoğlu, "Kars", **DİA XXIV**, s.515 vd.; Kars adı ve anlamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., F. Kırzioğlu, Kars..., s.15vd.

¹⁹¹ Strabon tarafından zaman zaman Martiana Gölü zaman zaman ise Mavi Göl olarak adlandırılan Van Gölü [İsmail Mangaltepe, **Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)**, İstanbul 2009, s.43.] Ermenice'de *Vana Dzov* olarak geçmektedir. Bkz., Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi**, (nşr., S. Dolanoğlu), Mart 2005, s.28.; Van adı ve anlamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Mangaltepe, s.2vd.

çekişmelerinde başat rol oynayan yörelerden birisidir.¹⁹² Bu havza¹⁹³ aynı zamanda Silvan, Bitlis Vadisi, Hızan Yöresi ve Başkale'ye ulaşan bir hat halinde Hazarların Doğu Anadolu'daki güney sınırlarının büyük bir bölümünü teşkil eder.

Kafkasların güneyi ve Doğu Anadolu Bölgesi sahip olduğu birtakım özellikler sebebiyle özellikle önemli ticari, siyasi, askeri yolları kontrol edebilen konumu sayesinde tarih boyunca önemli bir mücadele alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁴ Nitekim bölgenin prehistorik dönemi¹⁹⁵ bir tarafa bırakılacak olursa MÖ. İki binli yıllardan itibaren Hurri, Hitit, Urartu, Asur, Med, İskit, Pers, Makedonyalı, Roma, Doğu Roma'nın(Bizans) birbirleriyle şiddetli mücadelelere giriştiği bir alan olmuştur.¹⁹⁶ Bu çekişmeler Romanın Anadolu'ya yayılması ile birlikte yani MS. I. yüzyıldan itibaren Roma-Parth Pers-Bizans mücadelesine indirgenecektir.¹⁹⁷ Bu durum MS. VII. yüzyılın ortalarına kadar devam edegelmiştir.¹⁹⁸

Roma, Parth/Pers mücadelesi sadece bu iki devletin bir mücadelesi olarak görülemez. Onlarla birlikte zaman zaman Sakalar, Hunlar gibi Türk boyları ile¹⁹⁹ Ashlar, Sarmatlar vs. bölge dışı güçlerde bu mücadelede önemli roller oynayacaklardır.²⁰⁰ Hazarlarda bu dış unsurlardan birisidir.

¹⁹² Hazarların 625 yılında bölgeye gelmeleri hususunda bkz., Orhan Kılıç, “*Van*”, **DİA XLII**, s.505vd.

¹⁹³ Van Gölü Havzası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Saraçoğlu, s.435vd.

¹⁹⁴ Bkz., Salim Cönce, “*Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme*” **Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, (Kars- Subatan 17-21 Haziran 1991)**, Ankara 1992. s.95vd.

¹⁹⁵ Prehistorik çağlarda Doğu Anadolu Bölgesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1986, s.7vd.; Füzuran Kinal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1987, s.28vd.

¹⁹⁶ Bu devletler ile ilgili bkz. Firuzan Kinal, s.59vd.; Ş. Günaltay, s.63vd.

¹⁹⁷ Salim Cönce, “*Türk Hâkimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi*”, **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, (Mardin 26-28 Mayıs 2006)**, İstanbul 2006, s.8vd.

¹⁹⁸ Bkz., G. Ostrogorsky, s.96vd.

¹⁹⁹ Sakalar İran ve Ön Asya'da 653-625 seneleri arasında 28 yıl hakimiyet sürmüşlerdir. M.Ö. VII.yüzyılda bölgede Sakalar ve Persler arası mücadeleler görülmektedir. 395 senesinde aşağıda bahsedeceğimiz üzere Asya Hun Türkleri de Kafkasya üzerinde Azerbaycan ve Anadolu'ya akınlar yapmıştır. 466 tarihlerinde Ağaçerilerde Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Daha sonra içinde Hazar gruplarının da bulunduğu Sabirler 515 yılında Derbent'i 527 yılında da Kür nehrini aşarak Bakü ile Kuba arasına ve Lenkeran'a yerleşmişlerdir. Arap fütuhâtı döneminde İslam orduları Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a kadar gelecek ve bölgenin savunmasında Hazarlar etkin bir rol oynayacaklardır. Araplar Azerbaycan'a girdiğinde burada Hazar hakimiyeti vardı. Araplarda bu istila sırasında Meregâ'yı ordugâh olarak kullanmışlardır. [Bkz., W. Barthold, “*Azerbaycan ve Ermenistan*”, (nşr., İsmail Aka), **TAD VIII (1963)**, s.75vd.] Arapların Azerbaycan'a hâkim olmalarıyla beraber Arap dili ve kültürü bölgenin yapısında etkili olmuş ancak zamanla Fars kültürü içinde kaybolmuştur.

²⁰⁰ Z.V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, s.171.

Araştırmaların ortaya koyduğu üzere büyük çoğunluğunu bir zamanlar Sabir²⁰¹ konfederasyonuna bağlı boyların oluşturduğu Hazarlar, bugünkü Çuvaş lehçesinin Lir ağzını konuşan bir grup idi.²⁰² Tamamen mütecanis bir zümre olamayan Hazarlar içerisinde çok farklı Türk gruplarının da yer aldığı bilinmektedir.²⁰³ Sabirler, Avarlar tarafından şiddetli darbelere maruz kaldıkları sırada Hazar topluluklarını oluşturacak gruplar içerisinde yer alarak daha etkin hale gelmiş olmalıdır.²⁰⁴ Gerçekte de Hazar yükselişi böyle bir bütünleşmeden sonraya tekabül eder. Bu bağlamda 960 yılının başlarında İspanya veziri Hasday b. Şaprut'a yazdığı mektupta Hazar Kağanı Yusuf'un, şecere kitaplarında soylarının Türklere dayandığı ve kendi kabilesinin o dönemde Avar, Oğuz, Bulgar, Savarlar gibi Türk boylarıyla birlikte anıldığı yönündeki ifade önemlidir.²⁰⁵

Barthold, Hazarların "Oğur" kökenli olduğunu öne sürer. Artamonov da bu düşünceye katılır. Ona göre Hazarlar ve Sabirler etnik olarak birbirlerinin aynısıdır.²⁰⁶ Dunlop, Hazarlar için bir Uygur menşei ortaya atar²⁰⁷ ancak bu görüş Golden tarafından eleştirilerek iddiayı ispat edecek mahiyete haiz bir argümanın mevcut olmadığını ileri

²⁰¹ Bu Türk grubu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; G. Moravcsik, **Byzantinoturcica I**, Leiden 1983, s.67vd.; ayrıca bkz., Şerif Baştav, "Sabirler", **Bulleten VI/ 17-18 (Nisan 1941)**, s.53vd.; İ. Kafesoğlu, s.151vd.; P. Golden, "The People of South Russian Steps", **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Cambridge 2008, s.259vd.; Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", **TDİD X/1 (2010)**, s.99vd.; Umut Üren, "Suvarlar", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, İstanbul 2013, s.189vd.; P. B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (nşr., O. Karatay), İstanbul 2016, s.116vd.

²⁰² Hazarlar dilinin çok sert ve anlaşılmaz olduğuna dair bkz., el-Mukaddesî, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)**, (nşr., A. Batur), İstanbul 2015, s.376'da: Hazarların Türkçenin Çuvaş lehçesinin Lir ağzını konuştuklarına dair ayrıca bkz., Zeki Velidî Togan, "Hazarlar", **DİA VII**, s.397.; *Hazarların dili hakkında bkz.*, Marcel Erdal, "The Khazar Language", **The World of Khazars**, Brill Leiden, Boston 2007, s.75vd.; Hazarların dilleri ile ilgili Türkçe çeviride bulunmayan bir değerlendirme için bkz., V. Minorsky, **Hudūd al-'Ālam, Londra 1937**, s.451.

²⁰³ Osman Karatay, Hazar isminin bir hanedan ismi değil, bir etnik topluluk ismi olduğu yönündeki düşüncesini belirterek, Göktürk Devletini temsil eden seçkin bir kadro ve belki ailelerinde bulunduğu bir askeri yapı diğer bir Türk topluluğu içinde eridiğini ancak kendi siyasi konumlarını sürdürdüklerini ama zaman içinde dahil oldukları topluluğun adını aldıklarını ve böylece Göktürk temsilcilerinin Hazarlar arasında Hazarlaşmış öne sürmüştür. Bkz., Osman Karatay, "Hazarlar", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, İstanbul 2013, s.335vd.

²⁰⁴ Hazarlar, Sabirlerin yurtlarından Avarlar çekildikten sonra VII. asırda burayı hakimiyetleri altına almışlardı sonra da kısmen buraya yerleştiler. Bu arada daha sonra Hazar topluluğunu oluşturacak olan Sabir, Onogur vb. Türk gruplarıyla da birlikte yaşadılar. Bkz., Şerif Baştav, "Sabirler", s.73.

²⁰⁵ Bahse konu mektupta; " *Sen mektubunda bizim hangi halktan, hangi boy ve kabileden geldiğimizi soruyorsun. Biz Togarma'nın oğlunun oğullarından, Yafes'in oğullarından (geliyoruz). Bizim atalarımızın şecere kitaplarında Togarma'nın on oğlu olduğunu bulduk, onların adları şöyledir: Birincisi Agiyor / Aviyor, (sonra) Tiras/turis, Avar/ Avaz, Ugin/Uguz, Biz-l, T-r-na, Hazar, Z-nur/Yanur, B-l-g-d/B-lg-r, Savir/Savar. Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz; bu (oğulların) yedincisidir*" denilmektedir. Bkz., Osman Karatay, "Hazarlar", s.335 vd.

²⁰⁶ W. Barthold-P.B. Golden, "Khazar", **Eİ² IV**, s.1172 vd.; P. Golden, Hazar..., s.64 vd.

²⁰⁷ D.M. Dunlop, **Hazar Yahudi Tarihi**, (nşr., Zahide Ay), İstanbul 2016, 49 vd.

sürer.²⁰⁸ Hazar terimi Arapçada el- Hazar; İbranicede Hazar, Kozar; Latince de Chazari, Gazari; Grekçede Khazaroi; Rusçada Kozar; Gürcücede Hazari; Ermenicede Hazir-k; Çince de, Ho-sa K'osa, Macarca'da Kozar/Kazar, Gürcüce'de Hazar-i şeklinde kullanılmaktadır.²⁰⁹

Hazar kelimesinin anlamı hakkında da farklı düşünceler ileri sürülmekle beraber en yaygın görüş Németh'in ortaya koyduğu Türkçe "gez" anlamına gelen "kaz" kökünden gelmekte ve aldığı ekle beraber "gezer", "kazar" şeklinde serbest dolaşan, göçebe anlamını ifade ettiği yönündeki iddiadır.²¹⁰ Buna karşılık P. Pelliot bu görüşü kabul etmeyerek farklı bir etimolojik yaklaşım ortaya koymaktadır. Ona göre *Q'azar* etnonimi *Qasar* ile bağlantılıdır. Bu kelime de Orta Moğolcada vahşi bir köpek cinsini belirten Türkçe kökenli bir sözcüktür. P. Golden ise bu görüşü linguistik sebeplerle reddederek Türklerde köpek kelimesinin övünülecek ya da sevilen bir kelime olmadığını haliyle böyle bir ifadeyi benimsemelerinin pek mümkün görülmediğini belirtir.²¹¹ Rona Tas ise bu ismin Roma'nın ünlü yöneticisi Sezar "Ceasar" ile bağlantılı olduğunu, kelimenin unvan olarak Türklere geçtiğini ileri sürer.²¹² Bu görüşün ilmi bir temeli bulunmadığı gibi sıradan bir fanteziden ibaret olduğu da açıktır.

Hazarlar Akatzirler ile de özdeşleştirilmektedir.²¹³ Nitekim İstahri, Hazarların Ak-Hazar ve Kara-Hazar diye iki gruba ayrıldığını belirtir.²¹⁴ Kara Hazar ismini açıkça zikrettiği halde Ak Hazar ismini Arapça tercümesi ile kaydetmesi de manidardır. Zira

²⁰⁸ Bkz., P. Golden, Hazar..., s.68 vd. Konu ile ilgili Mesûdî, **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, (nşr., R. Şeşen), İstanbul 2018, s.70'de; "Beşinci ümmet Karluk, Oğuz, Kimek, Dokuz Oğuz, Hazarlardan oluşan Türklerdir. Hazarlara Türkçe'de Sibir, Farsça'da Hazaran denir. Yerleşik Türklerden bir cinstir, onlara Hazar ve başka isimlerde verilir. Bu Türk kavimlerinin dili, hükümdarları birdir." denilmektedir. Ayrıca Hazarların menşesine dair geniş bilgi için ayrıca bkz., M.İ. Artamonov, s. 155vd.; D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.21vd.; Peter B. Golden, Hazar..., s.64 vd.; Ahmet Taşağıl, s.116., Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, (nrş., H. Bağcı), İstanbul 2014, s. 128 vd.

²⁰⁹ Bkz., Şaban Kuzgun, **Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri**, İstanbul 2015, s.39.; İ. Kafesoğlu, s.161 vd.; P. Golden, Hazar..., s.144 vd.; A. Taşağıl, "Hazarlar", s.116.

²¹⁰ Bu ismin anlamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Arthur Koestler, **Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)**, (nşr., Belkis Çorakçı), İstanbul 1999, s. 20 vd.; D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.21vd.; M.İ. Artamonov, s.55vd.

²¹¹ P. Golden, Hazar..., s. 154 vd.

²¹² O. Karatay, Hazarlar Yahudi..., s.47.

²¹³ Herodotos'dan itibaren Karadeniz Bozkırlarının halkı olarak kayda geçen ve Hun çağında isimleri defalarca anıldıktan sonra ortadan kaybolan bu topluluğun adı bazı araştırmacılar tarafından Ak Hazarla özleştirilmektedir. Ancak bu bağlantı filolojik olarak reddedilmektedir. Bu hususla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., P. Golden, Hazar..., s.66vd.

²¹⁴ İstahri, **Ülkelerin Yolları**, (nşr., M. Ağarı), İstanbul 2015, s.200.

sırf bu sebepten dolayı Ağaçeri²¹⁵ ismini izah etmek mümkün olamamaktadır. Bununla beraber “Beyaz Kale” manasındaki “Hazarca” Şarkel kelimesi izah ederken A. Kunik, Hazarca “ak” karşılığının Çuvaşça’daki “şüre, şarı ya da sarı” olduğunu iddia etmiştir.²¹⁶ Buradan hareketle Hazar kelimesinin Slavcada ki Ak-ugur manasına Sarağurlardan geldiğine dair J. Moravcsik’in tespiti²¹⁷ dikkate değer görülmektedir. Keza Bizanslı Theophanes’in bunların Barsıllardan geldikleri yönündeki kaydından hareketle V. K. Zeus tarafından ileri sürülen nazariye de önemlidir.²¹⁸

Halen daha üzerinde bilimsel bir mütabakatın bulunmadığı Hazar isminin etimolojisi, anlamı vs. ne olursa olsun Hazarların, Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesinde yaklaşık 300 yıl sürecek bir etkinliğin mümessilleri olduğu kaynaklarla sabittir. Bu kaynakların belli başlıları çalışmanın kaynak ve araştırmalar bölümünde ilgililerin takdirine sunulmuştur. Geriye kalanlar ise bibliyografya da yer alacaklardır. Giriş kısmında ise bölgenin tarihi coğrafyası ile birlikte Hazar hakimiyetine girişi ana hatlarıyla gösterilmeye çalışıldı. Birinci bölümde de Hazar Devletinin ortaya çıkışı; bu arada Bulgar, Bizans ve Ruslarla olan mücadeleler ele alınırken bölgeye yönelişleri söz konusu edilecektir.

İkinci bölüm Kafkaslar ve Doğu Anadolu çevresinde Hazarların faaliyetlerine tahsis edilmiş ve bu bağlamda özellikle Bizans-Sasani mücadelelerinde oynadıkları rol gösterilmeye çalışılmıştır. Müteakip bölümde ise Hazarların Doğu Anadolu bölgesi ve Kafkasların Güneyinde en amansız rakipleri olarak ortaya çıkan Araplarla olan mücadeleleri söz konusu edilmektedir. Bu arada gerek Hazarların Bizans ve Sasanilerle gerekse Araplarla mücadele ettiği VII-X. yüzyıllar arasında günümüzde kadimden beri Doğu Anadolu bölgesinde var olduğu ileri sürülen sınırlı bir alanda göze çarpan Ermeni ve Süryaniler hariç diğer topluluklardan hiç birisinin izine, adına-sanına rastlanılamamasıdır.

²¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, eski Türk boy isimlerinin, bu boyların sosyal ve siyasal özelliklerini meydana koyduğunu belirterek Ağaçerilerin ise *adam* ve *insan* manasını veren isimler olarak sınıflandırmıştır. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, s.222.

²¹⁶ Bkz., Z.V.Togan, “Hazarlar”, s.397.

²¹⁷ Hazarların miladi 468’de Kafkasya’da bulunan Akatzir(Ağaçeri) ve Saragur (Sarığur)ların bütünleşmesinden doğmuş bir topluluk olduğu yönünde bkz., J. Moravcsik, “Zur Geschichte de Onoguren”, **Ungarische Jahrbücher X (1930)** s.87.

²¹⁸ Von Kaspar Zeufs, **Die Deutschen und die Nachbarstämme**, Münih 1837, s.714vd.

Hazarlar sıradan bir topluluk değildi. Türklerin en seçkin boylarından kopup gelen grupların bir araya gelmesi ile oluşan bir ahalinin tesis ettiği bir siyasi teşekkül mahiyetini haizdiler. O sebeple yörede günümüze kadar ulaşan pek çok maddi ve manevi değer bırakmaları da tabidir. Maalesef günümüzde bunları sahada görüp tespit edebilmek neredeyse imkansızdır. Zira zaman içerisinde bahse konu bu değerlerin büyük çoğunluğu şu veya bu şekilde tahrip edilerek ortadan kaldırılmışlardır. Ona rağmen kaynaklarda yer alan birtakım bilgiler Hazarların bu alandaki birtakım faaliyetleri ile etkilerini göstermeyi de zaruri kılmaktadır. O yüzden dördüncü bölüm bu hususa ayrılmıştır. Esasen böyle bir değerlendirme yapılmadan bölgede bugün ortaya çıkan gelişmeleri anlamakta mümkün değildir. Bu bağlamda elinizdeki araştırmayla meselenin her yönüyle çözümlendiği ve yazılacak, yapılacak, söylenecek daha bir şeyin kalmadığını iddia etmek mümkün değildir. Bu araştırma daha sonra konuyla ilgili yapılacak çalışmalara yeterince yol gösterici olabilirse kendimizi mutlu hissederiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAZAR HÂKİMİYETİNİN TEŞEKKÜLÜ

A. Hazar Devletinin Ortaya Çıkışı ile İlgili İlk Bilgiler: Bizans ve Sasanilerle Mücadeleler

VI. yüzyılın ikinci yarısında siyasi bir teşekkül olarak tarih sahnesinde görülen Hazarlar Türkistan'ın batı kesimlerinde yaşayan etkin Türk topluluklarından gelmekteydi. Nitekim Onlardan ilk defa bahseden Khoreneli Moses Hazarların daha II. yüzyılın sonralarına doğru Arşak Kralı Valars²¹⁹(193-213) zamanında Basilik²²⁰ adlı diğer bir Türk grubuyla birlikte Vnasep ve Suhrap başkanlığında Çor Kapısını(derbendini) aşarak Kür Irmağı boyunca güneye ilerlediklerinden bahseder.²²¹ Bu arada Valars'ı öldürmeye muvaffak olan bu gruplar İran hükümdarı I. Hüsrev (213-261) ile de mücadeleden çekinmeyeceklerdir.²²²

Bütün bu kayıtları bir anakronizmin sonucu olarak görmek²²³ hiçte doğru değildir. Zira yöreye dair diğer kaynaklardan birisi olan Kalankatlı Moses de Sasani hükümdarı II. Şapur döneminde (309-379) Kafkaslardan güneye sarkan Hazarlardan bahseder ve onların Albanya'yı talan ettiklerini anlatır.²²⁴ Keza aynı topluluk 552'de Alban ülkesine bir kez daha girecektir.²²⁵ Bu arada Hazarların Kafkasların güneyindeki varlığını kuzeyden yapılan sürekli akınlara bağlamak da pek doğru sayılamaz. Çünkü III. ve IV.

²¹⁹ Bu hükümdarın ve Hazarların faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Fahrettin Kırzioğlu, Kars..., s.160.; Salim Cönce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler I**, Ankara 2014, s.4.; Victor Langlois, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'arménie**, Paris 1868, s.113vd.; Valars'ın iktidar dönemi ile ilgili birtakım ihtilaflar mevcuttur. Örnek olmak üzere bkz., Fahrettin Kırzioğlu, "Dede-Korkut Oğuznamelerine Göre: Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan/Kalbaş Hanedanı", **VII. Türk Tarih Kongresi I, (Ankara 25-29 Eylül 1970)**, Ankara 1970, s.186.; Osman Karatay, Hazarlar Yahudi..., s.37.

²²⁰ Khoreneli Moses'in kaydında "Basilik" olarak geçen Barsillerin Karakalpak ve Terekemelerin ataları Borçalılar olduğu hususunda bkz., Fahrettin Kırzioğlu, "Dede-Korkut...", s.186. Borçalılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Z.V. Togan, Umumi..., s.172.

²²¹ Bkz.; Moses Khorenats'i, **History of the Armenians**, (nşr., R.W. Thomson), Harvard 1980, s.211. Ayrıca bkz., J. Marquart, **Die Chronologie der Altürkischen Inschriften**, Leipzig 1898, s.90vd.; Fahrettin Kırzioğlu, "Dede-Korkut...", s.186.

²²² Hazarların I. Hüsrev dönemindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., F. Kırzioğlu, Kars..., s.163.; V. Langlois, s.114vd.

²²³ Bkz., M.İ. Artamonov, s.157.

²²⁴ Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi ve Alban Salnamesi**, (nşr., Y. Gedikli), İstanbul 2006, s.51 vd.

²²⁵ Kalankatlı Moses, s.119.

yüzyıllarda bölgedeki Hazarlardan açıkça bahseden Belâzurî ile Yakubi İranlılarla 486-531 yılları arasında elli yıl kadar süren bir Hazar-Sasani savaşıdan da bahsederler.²²⁶ O arada Yakubi söz konusu Hazarların, yani Kafkasların Güneyinde Kür-Aras boylarına yerleşmiş bulunan bu Türk topluluğunun bir kağanlık, iki bilge- eligliğe sahip olduklarını da kaydeder. Bu kayıtları tenkit etmesine rağmen Dunlop Hazarların 552'den önce bölgede var olabilecekleri ihtimaline de dikkati çekmekten kendisini alamaz. Dolayısıyla Dunlop ile Artamonov'un Hazarların tarih sahnesine çıkışını Hüsrev Anuşirvan'ın (531-579) dönemine denk getirmeleri hiç de gerçekçi görünmemektedir.

Hazarların gerek halk gerekse belirgin bir siyasi teşekkül olarak umumiyetle Batı Köktürk Kağanlığının vassalı konumunda buldukları bugün genel bir kabul olarak karşımıza çıkar. Bu hal Onların Kafkaslar üzerinden Sasanilere yönelik faaliyetlerin de izahını kolaylaştırmaktadır. Ancak Hazarlar Perslere karşı giriştikleri harekatta zaman zaman Doğu Roma'nın (Bizans) müttefiki olarak da hareket etmiştir. Keza bazı hallerde Avarlarla ittifak halinde Bizans'a karşı harekete geçtikleri de görülmektedir.²²⁷ Bu hal Hazarların istikrarsızlık unsuru olmalarından çok bölgenin iki büyük gücü olan Sasanilerle Bizanslıların politikalarının tutarsızlığıyla izah edilmelidir. Bu politikalar başlangıçtan her iki devletin tarihe mal oluncaya kadar geçen sürede yani Hazarların dışında da devam edip gidecektir.²²⁸ Bu bağlamda, mesela Bizans aynı tutarsızlığı Köktürk Kağanlığı ile ilişkilerinde de gösterecek ve Batı Köktürk Şad'ı Bizans elçisini ağır bir şekilde ihtar etmek ihtiyacını hissedecektir.²²⁹ Sasaniler ise benzer bir tavrı Akhunlarla ilgili politikalarında gösterecek²³⁰ ve Batı Köktürk Kağanı müttefik olan

²²⁶ el-Belâzurî,s.278. Ayrıca bkz., P. Golden, Hazar..., s.61

²²⁷ Alexander A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, (nşr., T. Alkaç), İstanbul 2016, s.234.

²²⁸ Eskiçağın sonu ve Orta çağın başlangıcında Sasanilerin Doğu Anadolu ve Kafkaslar politikası için bkz., Gürhan Bahadır, s.707vd.; Eskiçağın sonu ve Orta çağın başlangıcında Bizans'ın Doğu Anadolu ve Kafkaslar politikası için bkz. G. Ostrogorsky, s.86vd.

²²⁹ Bizans elçisi Valentinus'u 576'da Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk Şad'ı, Bizans'ın Köktürklerin hasımları olan Avarları himaye etmekle ve "*kılıçlanarak değil, atların ayakları altında karınca gibi ezilerek öldürülmeyi hak eden*" bu barınacak ter vermekle suçluyordu. Bkz., İ. Kafesoğlu, s.99.

²³⁰ Sâsânî-Akhun münasebetleri için bkz., Cihat Cihan, "*Türk-Sâsânî Askerî İttifakları ve Sâsânî Ordusunda Türkler*", **MKÜSBED XII/32 (2015)**, s.96 vd.; Sasani Köktürk münasebetleri için bkz., Yılmaz Karadeniz, "*I. Hüsrev Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sâsânî-Göktürk Mücadelesi (531-579)*", **USAD IV/16 (Kış 2011)**, s.207vd.; Bizans-Akhun münasebeti hakkında bkz., Bizans-Akhun münasebeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M. Vivien de Saint-Martin, **Les Huns Blancs ou Ephthalites**, Paris 1849, s.18 vd.

Sasanilere rağmen tek başına Akhunlara taarruz etmek zorunda kalacaktır.²³¹ O esnada Hazarların Batı Köktürkleri ile birlikte Sasani İmparatorluğuna karşı Bizans'a yardım ettikleri dikkati çeker. ²³² Kök Türkler, 560 yıllarında Avarları takiben Kafkalara sarkmış, kısa sürede Dağıstan ile Azak Denizine kadar ulaşan düzlükleri el geçirmişlerdir. ²³³

IV. Hürmüz döneminde (579-591) Hazarlar Tarhan unvanı taşıyan birinin öncülüğünde Kafkaslar üzerinden İran'a gireceklerdir. Bunun sonucunda çok süratle hareket eden Hazar atlılarının Batı İran sınır boylarını şiddetle yağmalamaları karşısında Sasani Hükümdarı Hürmüz anlaşmak zorunda kalacak ve neticede Kabh Dağları ile ilgili İhtilaf giderilerek barış sağlanacaktır.²³⁴ 603 yılında Köktürk Devletinin batı siyasetinde birtakım değişikliklere gidildi. Bunun sonucunda Sasaniler 619'da Bizans'a karşı belirli bir üstünlük sağladıkları sırada Köktürkler İran'ın merkezi bölgelerine kadar girerek Rey ve Isfahan gibi iki büyük kenti ele geçirdi.²³⁵ Bizans'a verilen bu dolaylı destek kısa sürede etkisini gösterecek ve 623 yılında Bizans İmparatoru Heraklius ile müttefiki Hazarlar Doğu Anadolu ve Kafkaslar üzerinden Sasani topraklarına girerken Köktürkler de doğudan İran'a karşı taarruza geçecektir. Sonuçta Sasani orduları ağır bir hezimete uğrattılırken bir süre sonra ortaya çıkacak İslam-Arap taarruzları karşısında tutunamayacak bir hale getirilecektir.²³⁶

²³¹ Ortaya çıktıkları dönemden itibaren Sâsânîlerle temas halinde bulunan hatta ilerleyen dönemlerde iç işlerine müdahale eden Akhunlar bahse konu devlet için her zaman bir tehdit unsuru olmuştu. Akhunları ortadan kaldırılması İpek Yolu'nun kontrolünde Sâsânîlerin elini oldukça güçlendirecekti. Onun için Sasaniler Köktürklerle anlaşmak istediler bu bağlamda Köktürkler de Bizanslıların Kafkaslar yöresindeki faaliyetlerinden duydukları rahatsızlık sebebiyle Akhunlara yaklaşmışlardı. Ancak bu anlaşma başlangıçta Akhunlar tarafından engellenecektir. Bunun üzerine Batı Köktürk yabgusu İstemi 562 yılında ittifakı beklemeden harekete geçmeye mecbur kalacaktır. [Bkz., De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi**, (nşr. E. Kılınç), İstanbul 2018, s.210.; Nur Akbaş, **Türk Şâhîler**, Malatya 2019, s.56vd. (İÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Her ne kadar Akhunlar ittifakı engellediyse de tek başına bu devletlerle mücadele etmeleri neredeyse imkânsızdı. O sebeple Çin'le ittifak arayışına girecekler fakat istedikleri sonucu alamayacaklardır.

²³² A. Taşağıl, "*Hazarlar*", s.117.

²³³ O. Karatay, "*Hazarlar*", s.342vd..

²³⁴ Bu hususta geniş bilgi için bkz., Mesudî, s.241.

²³⁵ Heraklius Sasaniler karşısında büyük bir yenilgiye uğrarken İranlılar ve onlarla ittifak halinde hareket eden Avarlara karşı Köktürk-Hazar ve kuzeydeki Slav topluluklarından yardım istemek zorunda kalmıştı. [bkz., G. Ostrogorsky, s.96.] Bunun semerelerini de 619 ila 623 yılı savaşlarında gördü. Bu savaşlarla ilgili geniş bilgi için bkz., Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, Ankara 2014, s.113.

²³⁶ Bu hususlar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.11vd.

Bizans-Hazar-Köktürk ittifakı Kafkaslarda da olumlu neticeler vermekte gecikmeyecek ve Hazar-Köktürk kuvvetleri Albanya üzerine yaptıkları akınlarda muazzam bir ganimet elde edeceklerdir. Aynı kuvvetler daha sonra Bizans birlikleri ile de Tiflis'i kuşatacak ve netice alacaktır. Theophenes Bizans'ın yardımcıları olarak "*Hazar denen Türk*" ibaresini kullanmaktadır²³⁷ ki bu da gerek Alanya'yı vuran gerekse Tiflis'i kuşatan ordunun büyük kesimini Hazarların oluşturduğunu ortaya koyar. Köktürklerin Sasanilere karşı harekatı bunlarla sınırlı kalmayacak 626'da gerçekleşen belirli bir akını müteakip büyük bir seferberlik ilan edilerek ertesi yıl eli silah tutan herkesin İran'a taarruz etmesi istenecektir.²³⁸ O arada Hazar ağırlıklı Türk kuvvetleri Kafkaslarda da boş durmayacak Sasanilerin tahkim ettiği Derbend surlarının bir deprem sonucu yerle bir olmasının da verdiği rahatlıkla Albanya'ya girecekler ve burayı tamamen yağmaladıktan sonra Tiflis önlerinde ki Bizans ordusuna iltihak edeceklerdir. Ancak bu kuvvetler yörede görülen olağanüstü sıcaklara tahammül edemedikleri için geriye çekilecek ancak ertesi yıl İran'ın içine düştüğü karışıklıktan da istifade ile Bizans'ın desteği olmaksızın Tiflis'i ele geçirip Kafkasların güneyi ile birlikte İran'ı vurmaya devam edeceklerdir.²³⁹

Durumu özetlemek gerekirse, İran savaşından ağır yenilgiler alan Heraklius, çareyi kuzeyli kavimlerle ittifak yaparak Avar ve İran tehlikesinden kurtulmakta bulmuştur. Bu çevrede razı edebildiği tüm Türk ve Slav toplulukları yardımına çağırmıştır. Bunlardan biri de Köktürklerdir. Muhtemelen 626'da gerçekleşen ilk akın verimli geçince Yabgu Kağan büyük bir seferberlik ilan ederek ertesi yıl eli silah tutan herkese İran'a saldırmaya hazır olmalarını emretmiştir. İranlılar Derbend istihkamını güçlendilerse de depremle surlar yıkılınca Türkler rahatça güneye geçmişler Bütün Albanya'yı yağmaladıktan sonra Tiflis yakınlarında Bizans ordusuyla buluşmuşlardır. Ortak kuşatmanın pahalıya mal olması ve Türklerin sıcağa dayanamadıkları gören Heraklius ertesi yıl geri gelmek üzere onları geri gönderdi. Bu arada İran'da da Kubad babası Hüsrev'i öldürerek tahta el koydu. Bu sırada Türkler Bizans desteği olmaksızın Tiflis'e aniden saldırıp ele geçirdiler. Daha sonra da İran ve Ermenistan'ı vurmaya başladılar.

²³⁷ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes**, (nşr., H. Turtledove), University of Pennsylvania 1982, s.22.; ayrıca bkz., O. Karatay, *Hazarlar*, s.343.

²³⁸ Kalankatlı Moses, s.149vd.

²³⁹ Kalankatlı Moses, s.161vd.; Ayrıca bkz., O. Karatay, *Hazarlar*, s.344.

Bizans İmparatoru Heraklius (610-641), Sasani tehdidine karşı Hazarlardan kırk bin kişilik yardım alabilmek için Andre isimli bir görevliyi Hazarlara elçi olarak göndererek²⁴⁰ kızı Eudokia'yı Hazar Kağanı Ziebel²⁴¹ ile evlendirmeyi teklif etti.²⁴² O esnada Tiflis'i ele geçiren Hazarlar yörede bir istikrarsızlık unsuru haline gelmiş olan Ermeni grupları sindirerek itaat altına almakla meşgul idiler.²⁴³ 627'de Hazar Kağanı, Şad unvanlı yeğeni başbuğluğunda Heraklius'a vadettiği orduyu Albanya'ya gönderdi. Albanya'nın bütün vilayetlerini yağmalayan ordu Atropatena bölgesine ilerledi ve burada pekçok insanı kılıçtan geçirdi.²⁴⁴ Sasani hükümdarı Hüsrev, Aras nehri kıyısında karargâh kuran Şad'a elçileri vasıtasıyla mektup göndererek Bizans ile olan ittifakını bozmaya çalıştı ise de bu girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.²⁴⁵ O esnada Ziebel'de Albanya'ya girerek Derbend'e yöneldi.²⁴⁶ Hazar orduları Berdaa önüne geldiğinde

²⁴⁰ Hazar Kağanı bu isteğe “*Ben kendim kalkıp acele ile onun imdadına geleceğim, hem de en cesur ordularım. Ben onun taleplerini muharebeyle, okum ve kılıcımla onun istediği gibi temin edeceğim*” diyerek cevap vermiştir. Bkz., Kalankatlı Moses, s.150.

²⁴¹ Ziebel ismi, Kalankatlı Moses'de “*Cebu Hakan*” [bkz., Kalankatlı Moses, s.150.], Abu'l-Farac'da “*Hakan*” [bkz., GregoryAbû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l Farac Tarihi I**, (nşr., Ö.R. Doğrul), Ankara 1999, s.171.], Theophanes'de Ziebel [bkz., Theophanes, s.447.], Gürcistan Tarihi'nde “*Cibgu/Cibuğ*” [Bkz., Marie Felicite Brosset, s.193, no.44.] şeklinde geçmektedir. Bahse konu kişinin Batı Köktürk Kağanı Tong Yabgu olduğu yönünde bir değerlendirme için bkz., Altay Tayfun Özcan, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, İstanbul 2019, s.38, no.19.

²⁴² GregoryAbû'l-Farac, s.171 vd.; Ş. Kuzgun, s.52.; M.İ. Artamonov, s.199.; M.U. Yücel, s.23.; İ. Kafesoğlu, s.162.; Rene Grousset, s.264. Ayrıca bu evlilikle ilgili olarak; A. Koestler, s.26'da “*Eudocia (ya da Epiphania), Heraclius'un ilk karısından olma tek kızıydı. Onun Türk'e söz verilmiş olması, Bizans sarayında Hazarlarla yapılan dostluk anlaşmasına ne büyük önem verildiğini göstermeye yeterlidir.*” diyerek Bizans sarayında Hazarların ne denli bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır ve Kağanın ölüm haberi geldiği için bu evliliğin yapılamadığını da belirtmiştir.

²⁴³ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz., M.İ. Artamonov, s.201 vd.; R. Grousset, s.264.

²⁴⁴ Kalankatlı Moses, s.41.

²⁴⁵ Şad, Hüsrev'e gönderdiği mektubunda “*Eğer sen Bizanslıların İmparatorunun yakasını bırakıp ondan zorla aldığın toprak ve şehirleri iade etmezsen, eğer onun ülkesinden esirlerle birlikte götürdüğün ve bütün haçperest halklarının ihtiram gösterdiği ve taptığı İsa haçını geri vermezsen ve eğer ordularını onun topraklarından geriye çağırmasan, o zaman kulak ver: Bak, Kuzeyin Hakani, bütün yeryüzünün hükümdarı, senin ve bütün hükümdarların hükümdarı ne diyor? Ey Suriye'nin valisi, ben yüzümü sana çevirip İmparator'a verdiğin bir zarar yerine iki kat zarar veririm. Sen onun topraklarında kılıcınla gezdiğin gibi, ben senin topraklarında kılıcımla gezerim. Sana hiç acımam ve bütün bunların hepsini ben tehir etmeden yerine getireceğim.*” diyerek sert bir şekilde cevaplamıştır. Hüsrev, Şad'a “*Git ve hükümdarına ve bizim kardeşimize de ki, sizin sülalaenin benim cedlerim ve benim taraflarımdan asırlar boyunca daima hürmetle, sevimli kardeşin sülalaesi olarak görülüyordu. Biz oğullarımız kızlarımız vasıtasıyla birbirimize hısum olmuşuz. Şimdi benim azmış Bizans kulumun sözlerine ehemmiyet vermen sana hiç yakışmaz.*” sözleri ile cevap vermiştir. Bkz., Kalankatlı Moses, s.151vd.

²⁴⁶ Kalankatlı Moses Hazarların Çola kalesindeki faaliyetleri ile ilgili “*Kale duvarında olan savaşçılar; bu çirkin, enli sıfatlı, kirpiksiz, arvatlar gibi uzun ve açılmış saçlıların üzerlerine hücum ettiğini görünce, müthiş korkuları daha da artıyordu. Onların isabetli ok atmaları kaledekileri daha da sarstı; çünkü bu oklar yaylardan sanki sel gibi akıyordu. Şehre girince kan için içen kurtlar gibi halka hücum ediyor, dar sokak ve dönemeçlerde merhamet etmeden herkesi kırıyorlardı. Bu kırgında ister güzel ve genç kız olsun ister oğlan ister hasta ister takatsiz herkesi öldürüyor, herkesi mahvediyorlardı; sakatı da kocamıştı da. Öldürülen anaların döşğinde süt yerine kan emen körpe yavrulara bile merhametleri yoktu. Onlar sanki od tutmuş saman gibi bir kapıdan girip öbüründen*

Şehrin Sasaniler tarafından görevlendirilmiş olan Valisi Kayşak, Hazarlara mukavemet gösterme kararı aldı. Berdaa halkının bir kısmı bu karara uymayarak şehirden kaçmak istedi. Ancak bir Hazar birliği tarafından yolları kesildi. Hazar birliği Hava karadığı için kaçanlara çok zarar veremedi. Ancak ele geçirilenlerin bir kısmı öldürülürken geri kalanı ise hayvanları ve arabalarıyla birlikte esir alındı. Vali Kayşak ve ailesi ise kaçarak İran'a gittiler.²⁴⁷

Hazarlar bundan sonra Tiflis'e yöneldi. İmparator Heraklius'ta buraya gelerek müttefiki ile birleşti. Tiflis önlerinde bir araya gelen müttefikler birbirlerine hediyeler takdim ettiler.²⁴⁸ Ziebel ve Heraklius'un görüşmelerinden haberdar olan Hüsrev, kendi saray muhafızlarından bin atlıy Şehripalakan adlı bir kumandanın komutasında Tiflis'i müdaafaya gönderdi. Gelen yardımdan cesaret alan şehir halkı yıkılan surları tamir etti.²⁴⁹ O halde Heraklius ve Ziebel çekilme kararı alarak kuşatmayı kaldırdılar.²⁵⁰

Bizansla ortak yapılan Tiflis kuşatmasının ardından Ziebel, kırk bin kişilik bir askeri kuvveti Heraklius'un hizmetine bırakarak kuzeye çekildi. Böylelikle Heraklius güneye doğru ilerleyerek Albanya'yı ve Antropatane'yi zapt etti. İmparator güneye doğru ilerleyişine devam ederek Gence ve Nahçıvan'a ardından da İran'a kadar gitti.²⁵¹ Heraklius'un başarılarını 12 Aralık 627'de Ninova önlerinde Sasanilerle giriştiği muharebe takip etti.²⁵² İmparator Ninova'da zafer elde ettikten sonra tekrar Gence'ye

çıkıyorlardı ve oldukları yerlerde vahşi hayvanlar ve kuşlar için bol yem bırakıp gidiyorlardı.” diyerek vaziyetin bölge ahalisi için vahametini izah etmiştir. Bkz., Kalankatlı Moses, s.146.

²⁴⁷ Kalankatlı Moses, s.147.

²⁴⁸ Kalankatlı Moses, s.147. Bu görüşmenin ayrıntıları ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Theophanes, s.447. Ayrıca bkz., Altay Tayfun Özcan, s.47.

²⁴⁹ Kalankatlı Moses bu hususla ilgili “*Şehir halkı yeryüzünün, sayısız hesapsız düşmanların ayakları altında nasıl titreyip inlediğini gördü. Kale surlarını söküp dağıtmak için kocaman taşlar atan ve Bizans ustaları tarafından imal edilen dört tekerlekli muhtelif mancınıkları ve bu gibi başka aletleri geriye akıtmak, şehri su altında bırakmak istemelerini gördü. Yine de hiçbir şeyden korkmadı. Birbirlerini yüreklendirip düşman tarafından yıkılan surları onarıp tamir ediyorlardı.*” diyerek yardıma gelen Sasani kuvvetinin Tiflis halkını ne denli cesaretlendirdiğini belirtmiştir. Bkz., Kalankatlı Moses, s.148.

²⁵⁰ Bkz., Kalankatlı Moses, s.148.

²⁵¹ Altay Tayfun Özcan, s.53vd

²⁵² Ninova Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Hicran İnaltekin, **Heraklius Dönemi Anadolu Seferleri ve O dönemde Darbedilen Sikkeler**, Çankırı 2018, s.34. (ÇÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Sena Demir, **İmparator Heraklios (610-641) Dönemi Bizans Sâsâni İlişkileri**, Kocaeli 2014, s.123vd. (KÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

yöneldi. Heraklius Gence’de iken Sasani İmparatorluğunda çıkan iç karışıklıklar taht değişimi ile sonuçlandı ve Hüsrev öldürülerek oğlu Kubad, Şah ilan edildi.²⁵³

Hüsrev’in öldürülmesini müteakip Hazarlar tekrar Kafkasya’ya yönelerek İberyaya ve Tiflis’e kadar ilerlediler ve iki ay süren muhasaranın ardından şehri ele geçirdiler.²⁵⁴ Tiflis’in zapt edilmesinin ardından Ziebel, oğlu Şad’a Albanya’ya ilerleme talimatı verdi.²⁵⁵ Şad Albanya Seferini müteakip yolların güvenliğini sağlamak ve istihbarat elde etmek amacıyla Çorpan Tarhan adlı bir komutanı üç bin kişilik bir orduyla Ermeniyye’ye yolladı.²⁵⁶ Çorpan Tarhan Ermeniyye’ye varınca Sasanilerin Şehrivaraz adlı bir komutan liderliğinde üzerine geldiğini öğrendi. Ordusunu hızla toparlayan Çorpan Tarhan, kadim sahte ricat taktiğini kullanarak Sasanileri ağır bir hezimete uğrattı.²⁵⁷

Çorpan Tarhan’ın zaferinden bir süre sonra Hazarların Kafkasların Kuzeyine çekildikleri anlaşılıyor.²⁵⁸ Nitekim bu tarihten itibaren Sasanilere yönelik Hazar taarruzları sona ererken Batı Köktürk Kağanlığı da uzun yıllar sürecek bir iç savaşa sürüklenmiş bulunuyordu.²⁵⁹ Bütün bu gelişmeler Hazarların müstakil bir Kağanlık olarak tarih sahnesindeki yerlerini almalarına sebep olacaktır.²⁶⁰

²⁵³ Altay Tayfun Özcan, s.54vd. Hüsrev Şah’ın ölümü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Kalankatlı Moses, s.154vd.; Martin Sicker, **The Pre-Islamic Middle East**, Greenwood 2000, s.209.; M.E. Bamyacı, “İmparator Heraklius Döneminde (610-641) Bizans İmparatorluğu’nun Siyasi Yapısı”, **ASAD S.56 (Ekim 2017)**, s.390

²⁵⁴ Kalankatlı Moses, s.161vd.

²⁵⁵ Kalankatlı Moses, s.162vd.

²⁵⁶ Kalankatlı Moses, s.176. Ayrıca bkz.

²⁵⁷ Kalankatlı Moses bu savaşla ilgili “*İranlılar hücum eder etmez onlarla yüzyüze olanlar kaçtı ve hücum edenler kaçanları takip etti. Pusuda olanlar tam bu vakit, ansızın, hay huyla, naralarla her taraftan hücum edip İranlıları alev gibi, Gökçe Gölünün sahilinde yanan kamışlık gibidört yandan çevirdiler. Hepsini kırdılar, öyle ki o kadar adamın ölmesi hakkındaki bu kara haberi gidip büyüklerine ulaştırması için birini dahi sağ bırakmadılar. Böylece onların kibri başlarına bela oldu. Çünkü insanın kuvveti sadece kendi gücünde değildir ve düşmenleri takatsız bırakan yalnızca Tanrıdır. Hazarlar naaşları soyduktan, İranlıların atlarını, eyerlerini, kayışlarını, mızraklarını ve altın kabzalı kılıçlarını, kalkanlarını, ihtişamlı ve Yunanlı ustaların elleriyle bezenmiş elbiselerini topladıktan sonra, bütün bu ganimetleri aralarında bölüştüler. Onlar adetleri üzere İranlıların güzel atlarının kulaklarını ince şeritler biçiminde kestiler, yelelerini kırdılar, kuyruklarını da at ve et kemiğiyle karışık bir dirsek uzunluğunda kesip şekilsiz hale soktular, yük taşıyan katırlara çevirdiler.*” demektedir. Bkz., Kalankatlı Moses, s.177vd.

²⁵⁸ Kalankatlı Moses, s.179vd.; ayrıca bkz., P. Golden, Hazar..., s.63.; M.İ. Artamonov, s.206 vd.

²⁵⁹ Batı Köktürk Kağanlığının yıkılışı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., A. Taşağıl, Göktürkler..., s.112vd.

²⁶⁰ P. Golden, “*The People...*”, s.264.

B. Hazar Hâkimiyetinin Teşekkülü

Köktürk Devletinin parçalanma sürecine girmesiyle müstakil bir kağanlık olarak hareket etmeye başlayan Hazarlar çok geçmeden komşuları Bulgarlar ile o sırada sürekli batıya ve güneye doğru hareket halinde olan Slavlarla karşı karşıya geleceklerdir. Neticede Büyük Bulgar Devleti ortadan kaldırılırken Özi ile Oka civarına kadar inmiş olan Slav toplulukları kuzeye itildikleri gibi vergiye de bağlanacaklardır.²⁶¹ Bu sırada Hazar hâkimiyetini tehdit eden bir başka gücün ortaya çıktığı görülür. Bu da Bizans'ı Suriyeden söküp atan²⁶² Sasanileri ise artarda vurdukları darbeler ile yerle bir eden İslam-Arap ordularıdır.²⁶³

Müslüman Araplar 638 yılından itibaren Nusaybin-Urfa hattından kuzeye doğru harekete geçecek ve bir yıl içerisinde Erzincan'a kadar ulaşip bu şehri de ele geçireceklerdir.²⁶⁴ Bunun üzerine Bizans Hazarlardan yardım isteyecek ve Hazar kuvvetleri Arapları Erzincan'dan çıkarmayı başaracaktır.

Erzincan önlerinde başlayan İslam Arap Hazar çatışması daha sonrada devam edecek ve Araplar Belencer ile Semender üzerine çok şiddetli akınlarda bulunacaklardır. Böylelikle Hazarların Güney Kafkasya'ya inerek Anadolu Mezopotamya ve İran'ı tehdit etmelerinin önüne geçmek isteyeceklerdir. Buna karşılık Hazarlarda Bizanslarla stratejik ortaklık düzleminde bir ittifak içerisine girecekler bu iş birliği zaman zaman gerçekleşecek evliliklerle de iyice pekiştirilecektir.

a. Hazar – Bulgar Münasebetleri

Büyük Bulgar Devleti Hazarlar gibi Köktürk Kağanlığının yıkılmasıyla müstakil hale gelmiş bir siyasi teşekkül idi.²⁶⁵ Her iki Türk Kağanlığı da 630 yılına doğru

²⁶¹ Ali Ahmetbeyoğlu, “Hazarlar”, s.143.

²⁶² G. Ostrogorsky, s.103.

²⁶³ Bu hususta geniş bilgi için bkz., G.R. Gerthwaite, **İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze Kadar**, (nşr. F. Aytuna) İstanbul 2011, s.111.; Osman G. Özgüdenli, s. 11vd.

²⁶⁴ Bkz., Belazuri, s.247. Ayrıca bkz., Şahin Uçar, **Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İstanbul 1990, s.67.; Mevlüt Koyuncu, “ İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci” , **SÜFED X/1 (2008)**, s.135vd

²⁶⁵ Atilla'nın 453'te ölümünü müteakip Büyük Hun İmparatorluğuna bağlı kavimler arasında başlayan mücadeleler bu imparatorluğun yıkılmasına sebep olacaktır. Atilla'nın oğlu Dengizek'in 469'da Bizans karşısında mağlup olarak ölmesi üzerine, küçük oğlu İrnek yönetimindeki Hun kitleleri Orta Avrupa'dan ayrılarak Karadeniz'in Kuzeyinde buldukları diğer Türk toplulukları ile karışmışlar ve bu karışmanın sonucu olarak topluluk Türkçe bulamak, bulgamak, karışmaktan Bulgar ismini almıştır. IV.-X yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde yaşanan önemli olaylar neticesinde Bulgarların yaşadığı bölgede öncelikler Sabirler 558 yılına kadar sürecek olan bir devlet kurarak hâkim olurlar. Ancak

oldukça güçlenmiş birer siyasi Kağanlık idi. Dolayısıyla bu iki gücün bir müddet sonra birbirlerine karşı harekete geçmeleri kaçınılmazdı. Nitekim Theophanes'in verdiği bilgiye göre bir dönem Bulgarlarla müttefik olarak hareket eden Hazarlar daha sonra Bulgar ülkesinde²⁶⁶ ortaya çıkan zafiyetten istifade ile bu devletin sınırlarına tecavüz etmeye başladılar. Bu harekât Hazarlara batıda Ten ve Kuban nehirlerine kadar genişleme imkânı verdi. Arkasından Bulgar Hanı Kubrat'ın ölümü ile (642 ya da 660) başlayan bölünme Hazarlara Karadeniz'in Kuzeyinde yayılma ve bölgede tam bir hakimiyet tesis etme fırsatını bahşetti.²⁶⁷

Bulgar Hazar çekişmesini Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs Devletinin veziri Hasday b. Şaprut'a yazdığı mektupta: “.... *Atalarım henüz sayıca azken, yüce efendi – ona selam olsun- ona güç, kudret, kale verdi. Onlar kendilerinden daha güçlü ve daha kudretli birçok halkla ardi ardına savaşlar yaptı. Tanrının yardımıyla onları kovarak, ülkelerini işgal ettiler ve bazılarını içinde bulunduğumuz günlerde dahi haraç ödemeye mecbur bıraktılar. Benim yaşadığım ülkede daha önce V-n-nt-r'ler²⁶⁸ yaşıyorlardı. Atalarımız Hazarlar onlarla savaşlılardı. V-n-nt-r'ler daha kalabalık, hatta denizin kumları kadar kalabalıktılar. Ama Hazarlar karşısında duramadılar ülkelerini terk etmek ve kaçmak zorunda kaldılar. Onları kovalayanlar, Tuna adlı nehre kadar gittiler, fakat hala onlara yetişemediler. Bu günkü günde onlar Tuna nehri boylarında ve*

Köktürk Devleti'nin kurulmasıyla hakimiyetleri altında buldukları Avarlar yenilmiş ve Köktürklerin baskısı altında Don-Dinyeper ve Tuna nehirlerini aşarak Adriyatik kıyılarına kadar gelmişlerdir. İtil ve Don boylarında yaşayan kavimler ise Köktürk hakimiyeti altında kalmışlardır. Batı Köktürklerin Çin hakimiyetine girmesini müteakip Kubrat kendini Bulgar Hanı ilan etmiş ve Kafkasların Kuzeyi ile Azak Denizi civarında Büyük Bulgar Devletini kurmuştur. Ancak Kubrat'ın ölümünden sonra Büyük Bulgar Devleti, Hazar baskıları sonucu parçalanacak ve Bulgarlar bölgeden ayrılarak bölüneceklerdir. Kubrat'ın oğullarından Kuber'e tabii olan Bulgarlar, Avar hakimiyetine girecek, Asparuh'a tabii olanlar Tuna çevresine yönelerek Balkanlara geçecek ve Tuna Bulgar Devletini kuracak, Kotrag yönetiminde kalan Bulgarlar kuzeye çekilerek İtil-Volga Bulgar Devletini kuracaklar, Batbayan yönetiminde eski yurtlarında kalan Bulgarlar ise bağımsızlıklarını koruyamayacak ve Hazar hakimiyetini tanıyacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri**, Ankara 2012, s.112vd.; Akdes Nimet Kurat, IV.-XVIII. Yüzyıllarda..., s. 109 vd.

²⁶⁶ Hudûdü'l-Âlem'de Bulgar ülkesi doğusunda Barâzâs (B.râdhâs), güneyinde Hazarlar, batısında dağlar, kuzeyinde Macarlar bulunuyordu şeklinde tasvir edilmektedir. V. Minorsky, Hudûd, s.123

²⁶⁷ Bulgar Hanı Kubrat ölmeden önce beş oğluna, birlik olmayıp babalarının ölümünden bir süre sonra ayrılmamayı öğütlemiştir. Ancak kardeşler bu nasihate uymayıp babalarının ölümünden bir süre sonra ayrılmışlardır. Detaylı bilgi için bkz.; Theophanes, s.55vd. Ayrıca bkz., Peter Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (nşr.,O. Karatay),İstanbul 2016, s.255.

²⁶⁸ Hazar Kağanı Yusuf'un V-n-nt-r'ler olarak yazdığı kelime Ermeni kaynaklarında Oghondor veya Vanand, Yunan kaynaklarında ise Hunnugundur veya Onogurlar olarak geçen halkın Yahûdî transkripsiyonuyla yazılmış şeklidir. Bu adı Hazarlar vasıtasıyla öğrenen Araplar da Bulgarlara Venender veya Nenderler ismini vermişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz., M.İ. A rtamonov, s.231vd.

Kustandin'a yakın yerlere yerleşmiş durumdadır. Hazarlar ise bugün onların topraklarını işgal etmiş bulunuyorlar."²⁶⁹ demektedir.

Büyük Bulgar Devleti'nin sona ermesine sebep olan gelişmeleri bu mektup özetlemiş bulunmaktadır. Ancak Hazar-Bulgar çatışmasının geçtiği yerleri de başka kaynaklardan öğreniyoruz. Nitekim Hazarlar Bulgarları Hippiya ve Bulgar Dağlarında karşılayıp mağlup etmiştir.²⁷⁰ Bu zaferden sonra Kuban yöresinde ki Batbayan ve Kotrag yönetimindeki Bulgarlar ki bunlara sonraları Kara Bulgar da denilecektir Hazar hakimiyetini kabul edecektir.²⁷¹

VIII. yüzyıla doğru Hazarlar İtil Kama Bulgarlarını da hakimiyet altına aldılar. Ancak Hazar hakimiyetinin İtil Bulgaryasına ne zaman yayıldığı tam olarak bilinmemektedir.²⁷² Bulgar İlteberi Altmış döneminde, Bulgar topluluğunun hâkim tabakasının İslamlaşması neticesinde Abbasi Halifesi ile münasebet tesis edilecek ve 922'de İslamiyet resmi din haline gelecektir. Bu hadiseden sonra İtil Bulgarları²⁷³ Hazarlara karşı koyabilecek güce kavuşacaktır. Ayrıca 965 senelerinde Rus Knezi Svyatoslav Hazar Kağanlığını mağlup edince Bulgar Hükümdarı Mümin b. Hasan, iyice güçlene imkânı buldu. Neticede İtil Bulgarları X. yüzyılın ilk yarısından itibaren 1237'ye kadar devam eden müstakil bir devlet haline gelecek sonra da Altın Ordu'ya bağlanarak XV. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdüreceklerdir.²⁷⁴

b. Hazar – Bizans Münasebetleri

Milat başlarından itibaren Balkanlar, Karadeniz Havzası, Anadolu ve zamanla Suriye ile Kafkasların en önemli güçlerinden birisi hiç şüphesiz Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu idi. Dolayısıyla bahse konu bölgelerde ortaya çıkacak bir siyasi gelişme

²⁶⁹ Bkz., M.İ. Artamonov, s.231vd.

²⁷⁰ P. Golden, Türk Halkları..., s.257.

²⁷¹ Bulgarların Hazar hakimiyetine girmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Dinçer Koç, **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti**, İstanbul 2010, s.41vd. (İÜSBE Basılmamış Doktora Tezi); Ahmet Taşağıl, "*İdil Bulgar Hanlığı*", **DİA XXI**, s.472

²⁷² Bulgarların İtil coğrafyasına ne zaman yayıldıkları tam olarak bilinmemektedir ancak İtil Bulgarları bölgedeki en ileri askeri topluluklardan birisiydi. İbn Fadlan'dan öğrendiğimiz kadarıyla X. yüzyıl başlarında Etil Bulgarları Hazar Kağanına her yıl her hane için bir samur derisi haraç veriyordu. Ayrıca Bulgarlardan gelen gemilerdeki ürünler içinde gümrük vergisi alınır. Bulgar hükümdarının oğlu da Hazarlar tarafından rehin olarak tutuluyordu. Ayrıca Hazar baskısını azaltmak için Bulgar Hanının Halifeye mektup yazarak yardım istediğini de İbn Fadlan'ın kayıtlarından öğreniyoruz.; bkz., İbn Fadlan, s.36vd.

²⁷³ İtil Bulgarları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Dinçer Koç, "*İtil Bulgarları*", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, İstanbul 2013, s.295vd.; İlyas Topsakal, **İdil Bulgarları ve İslamiyet**, İstanbul 2019, s.32vd.

²⁷⁴ Nesimi Yazıcı, s.121.

her ahval ve şartta Bizans'ı ilgilendirir ve onu birtakım hareketlere mecbur bırakırdı. Nitekim Hazarlar tarih sahnesine çıkıp bir yandan Kafkasların güneyine sarkıp öte yandan Karadeniz'in Kuzeyindeki bozkırlara doğru yayılırken Bizans'ın buna kayıtsız kalması düşünülemezdi öylede oldu ve Bizans-Hazar münasebetleri Hazarların IV. yüzyılda Kafkasya yönünde geliştirdikleri hareketle başladı. Bu münasebetlerin genel karakteri dalgalı bir seyir izler. Bazen dost olan bu iki unsur bazen de birbirlerinin acımasız düşmanları olarak karşımıza çıkar. Ama genel mahiyeti itibariyle Hazar-Bizans münasebetlerini bilhassa Hazar-Sasani münasebetlerine bağlı olarak daha çok bir ittifak ortaklık yani iyi ilişkiler çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Ona rağmen 627'de Sasanilere karşı harekate geçmek isteyen Heraklius²⁷⁵, Hazarlardan yardım alabilmek için pek çok hediye ile birlikte²⁷⁶ kızı Eudocia'yı Hazar Kağanı Ziebel'e vermeyi teklif edecektir.²⁷⁷ Keza İmprator Justinianos II (685 – 695 ve 705 - 711) ve Konstantinos V (741 – 775) Hazar Hanedanına mensup kızlarla evlendiler.²⁷⁸ Bu yolla Doğu Roma ahalisi de doğuya ait pek çok alet, edevat, giyim-kuşam, inanç yapı tekniği vb. şeyleri öğrenirken Konstantinos'un eşi Hazar Çiçek Hatun'dan doğan oğlu "Hazar Leon" lakabı ile Doğu Roma tahtına çıkacaktır. IV. Leon²⁷⁹ (775-780) olarak da bilinen bu hükümdar Hazar Kağanının öz torunuydu.

Sasanilerle olan mücadelelerde de Hazarlar büyük ölçüde Bizans ile birlikte hareket etmiştir. Sasani imparatorluğunun ortadan kalkması ile İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya hâkim olan Araplar bir yandan Ermeniyeye yolu ile Kafkaslara doğru öte yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine doğru yayılmaya başlayınca Hazar-Bizans ittifakı tabii bir hal alacaktır.²⁸⁰

Justinianos, imparatorluktan azledilip sürgüne gönderildiğinde kaçarak Hazar ülkesine sığındı²⁸¹ ve Hazar Kağanı tarafından dostane bir şekilde karşılandı. O kadar ki

²⁷⁵ Bu savaşla ilgili detaylı bilgi için bkz.; Georg Ostrogorsky, s.96.

²⁷⁶ Kalankatlı Moses, s.149 vd.

²⁷⁷ Savaş sırasında Ziebel, Heraclius'u karşılarken yere eğilip onun eteklerini öpmüş ve Heraclius'da onu kucaklayıp selamlamış ve Ona "oğlum" diye hitap etmiştir. Daha sonra kızı Eudocia'nın portresini göstererek kızını kendisine eş olarak vereceğini söylemiştir. Ayrıca detaylı bilgi için bkz., Gregory Abû'l-Farac, s. 171 vd.

²⁷⁸ Georg Ostrogorsky, s.146.

²⁷⁹ Leon IV ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Georg Ostrogorsky, 163 vd.

²⁸⁰ İ. Kafesoğlu, s.162.

²⁸¹ 695 yılında tahttan indirilen Bizans İmparatoru II. Justinianos Khersones'e gönderilmişti. Leontios'un emri ile tahtını kaybeden Justinianos'un burnu da kesilmişti. Ancak o tahta çıkmak amacı ile faaliyetlerine devam etti. Justinianos'un bu faaliyetlerinden endişe duyan Khersonesliler durumu

sürgün Bizans İmparatoruna tahta tekrar avdeti için gerekli yardımın verileceği bildirilirken Kağan'ın kızı da Theodora adıyla vaftiz edilerek Onunla evlendirildi.²⁸² Justinianos'un bu evlilikten, Tiberius isimli bir oğlu dünyaya gelecektir. O arada Kuban Bulgarlarına ait Taman Yarımadasındaki Thanagorya şehrine yerleşen Justinianos bir müddet sonra Bizans tahtını ele geçirmeyi başaracaktır.²⁸³

Justinianos'un Hazar ülkesinde ki eşi ve oğlunu Bizans'a getirtmek için donanma ile gönderilen ordu denizde fırtınaya tutulmuş ve büyük kayıp vermişti olayı öğrenen Kağan Justinianos'a, *"sizin bir kaç asker göndermeniz kâfi idi. Acaba ne düşündünüz. Karınızı sizden esirgediğimizi mi sandınız? Hayır, bu sizin hesabınıza bir çılgınlık eseridir. Çünkü karınızı sizden esirgemiyoruz"* diyerek Theodora ile oğlu Bizans'a gönderdi.²⁸⁴ Arkasından da Bizans'taki çekişmeleri iyi takip eden Kağan harekete geçerek Kerson şehrini ele geçirdi. Böylelikle Kırım'ın tamamına yakını Hazar hâkimiyeti altına alındı.

Justinianos, Kerson'a büyük bir donanma gönderdi ve şehirde çocuklar dışında herkesin öldürülmesini emretti. Şehir kolaylıkla alındı. Hazar yöneticisi ile birlikte önde gelen pek çok idareci ve Bizans asıllı üst düzey görevli Zoilos tutuklanıp İstanbul'a gönderildi. Ahaliden de çok sayıda kişi öldürülüp şehir yağmalandı. Bununla da yetinmeyen Justinianos şehri adeta yok edercesine ezebilmek için yeni bir donanma gönderdiyse de o arada Karadeniz'de çıkan fırtına yüzünden bu kuvvetler büyük orada denize gömüldü. Bizanslıların yeni bir sefere daha işecekleri haberini alan Kerson

Leontios'u devirerek yerine geçen İmparator Apsimar'a bildirdiler, bu durum üzerine Justinianos o sıralar Hazar'ın himayesinde bulunan Kırım Gotyası'ndaki dağlık Dori (Doros) kalesine kaçtı ve Hazar Kağanına müracaatta bulunarak huzuruna varma müsaadesi aldı. Ayrıntılı bilgi için bkz., M.İ. Artamonov, Hazar Tarihi..., s.260 vd. II. Justinianos'un burnunun kesilmesi hadisesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Theophanes, s.66vd.

²⁸² R. Grousset, **Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur**, Ankara 2011, s.191.

²⁸³ Justinianos 685 yılında tahta geçip on yıl imparatorluk yaptıktan sonra tahttan indirildi ve Kırım'a sürgüne gönderildi. Ancak İmparator olma hayallerinden vazgeçmedi ve burada rahat durmadı. Kentin yetkilileri bunun üzerine Onun öldürülmesine veya İstanbul'a gönderilmesine karar verdiler. Justinianos bunu öğrenerek Hazarlara sığındı ve Hazar Kağanının kızı ile evlendi. Fakat İstanbul'da tahta çıkan Tibesios II (698 -705) Kağan'a hediyeler gönderip ricada bulunarak Justinianos'u ölü ya da diri istedi. Ancak karısı Theodora bu durumu Justinianos'a bildirdi ve Justinianos kaçmayı başardı. Bulgar Tervel'in yardımı ile 705 yılında tahtına tekrar oturmayı başardı. Bu olayların ayrıntıları için bkz., Theophanes, s.70vd.; Alexander A. Vasiliev, s.230.; C.Kadlec, *"The Empire..."*, Cambridge 1923, s.189.

²⁸⁴ Gregory Abû'l-Farac, s.190. Ayrıca bkz.; Georg Ostrogorsky, s.132vd.

halkı Vali Elias ve Bardanes (Vartan) adlı bir Ermeni önderliğinde ayaklandı. Bunlar Hazar Kağanından koruma talep ettiler.²⁸⁵

Kerson ve çevresinde gelişen olaylara Hazar Kağanının fazla karışmasını istemeyen Justinianos bir yandan Kağandan özür dilerken öbür yandan ilk seferde bu şehirden alınan esirleri salıvermiş buna karşılık vali Elias ile Bardanes'in kendisine gönderilmesini talep etmişti. O arada serbest bırakılan Hazarların Kerson'daki yöneticisinin yolda ölümü üzerine refakatindeki 300 Bizanslı asker öldürdü. O arada ayaklanan halk Bardanes'i imparator ilan etti.²⁸⁶ Justinianos bir donanma daha gönderdi ise de bu kuvvetler isyancılara katıldığından dolayı bir sonuç elde edemedi. O sırada Hazar Kağanı'nın desteğini alan Bardanes bir donanma ile İstanbul üzerine harekete geçti. Şehri ele geçirip Philip (711-713) adıyla imparatorluk tahtına oturdu ve Justinianos katletti. O arada Hazar Kağanının kızından olan Tiberios'da ninesi tarafından saklandığı kiliseden çıkarılarak parçalanmak sureti ile vahşi bir şekilde öldürüldü.²⁸⁷

Hazar hanedanına mensup kızlarla evlenen bir diğer Bizans İmparatoru da Kopronimos (pis kokan) lakabı ile anılan Konstantinos'tur. Kağan'ın kızı ya da kız kardeşi olan Çiçek Hatun vaftiz olduktan sonra İrine ismini alarak²⁸⁸ Bizans sarayına gelin gelmiştir.²⁸⁹ Onun gelinlik elbisesi yani tören giysisine "çiçekçion" adı verilecek ve Bizans'ta bu giyecek moda olacaktır.²⁹⁰ Bir süre Bizans tahtına geçen Konstantin'in İrene'den (Çiçek) olan oğulları oğulları Hazar Leon (755-780) unvanı ile Bizans tahtına çıkacaktır.²⁹¹

Kurulan akrabalık bağları ile birlikte iki ülke arasında ticari münasebetler de gelişmiş ve zengin ticaret kervanları gidip gelmeye başlamıştır.²⁹² Bunun yanında

²⁸⁵ Theophanes, s.101. Ayrıca bkz., O. Karatay, Hazarlar Yahudi..., s.142.

²⁸⁶ Theophanes, s.76.

²⁸⁷ M.İ. Artamonov, s.266.

²⁸⁸ C.Kadlec, s.189.

²⁸⁹ Gregory Abû'l-Farac, s.196. Ayrıca bkz., K. Czegledy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", **AOASH XI (1960)**, s.78.

²⁹⁰ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s.115.; M.İ. Artamonov, s.307.; H. N. Orkun, **Türk Tarihi II**, Ankara 1946, s.149.

²⁹¹ M.U. Yücel, s.25.

²⁹² X. yüzyılda Hazar ülkesinden İstanbul'a gemilerle balık, kürk vs. getirildiği, Hazarların ülkelerine dönerken de Bizans'tan kumaş götürdükleri görülmektedir. Bkz., W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Ankara 1975, s.54.

Karadeniz üzerinden de büyük bir ticari faaliyetin sürdürüldüğü de bilinmektedir.²⁹³ O arada İmparator Theophilos (829-842) döneminde Hazar Kağanının talebiyle Bizans'tan gönderilen mühendisler Don Nehri üzerinde ki Şarkel Kalesinin inşasına katılacaklardır.²⁹⁴ 860 senesinde Rusların İstanbul önüne kadar akınlarda bulunması Bizans'a Hazarlarla olan ilişkilerini tazelemek ihtiyacı hissettirmiştir. Ancak bu vesile ile Hazarlara giden elçi heyeti sadece ilişkileri tazelemeyi değil aynı zamanda misyoner faaliyetleri de amaçlıyordu.²⁹⁵ Daha önce Hazarlardan askeri yardım alan Bizans bu defa Hazar askerlerini doğrudan doğruya başkente getirmeye başlamış ve zaman zaman sarayların korunmasını da bu askerlere emanet etmek ihtiyacını hissetmiştir. Hazar-Bizans münasebetleri başlangıç döneminden duraklama dönemine kadar çok iyi iken duraklama ve gerileme dönemi ile iyi ilişkiler kesilmiş çöküş döneminde ise tamamen bozularak düşmanlık meydana gelmiştir.

c. Hazar – Rus Münasebetleri

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ladoga ve İlmen gölü çevrelerinde birkaç Vareg-Rus knezinin muhtelif mıntikalarda hakimiyet kurdukları bilinmektedir. Aslında Orta Özi sahası Hazar hakimiyet alanı içerisinde yer almaktaydı. Sambata şehrinde²⁹⁶ Hazarlar tarafından kurulan düzen bu bölgelerde de geçerliydi.

İskandinavya-Bizans ticaret yolu üzerindeki orman-bozkır sınırı boyunca daha çok avcılık ve bal üretimi ile uğraşan Slav-Fin karışımı kabileler, ticari maksatlarla bölgeye gelen denizci Varegler (Norman)'in idaresine girmişti.²⁹⁷ Bu grup IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Hazar örneğine uygun bir siyasi yapılanmaya gidecek ve “ Rus/Ruslar” olarak anılmaya başlayacaklardır.²⁹⁸ İlmen Gölü çevresinde yerlilerden

²⁹³ Bkz., Beşir Mustafayev, “Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu”, **TTAD III/2 (2018)**, s.38.

²⁹⁴ Georg Ostrogorsky, s.194.

²⁹⁵ Bu heyetin başında çok yüksek filolojik kabiliyetleri ile din ve kültürünün çıkarlarını herkesten iyi temsil edebilecek olan Selanik Psikoposu Konstantinos bulunuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Georg Ostrogorsky, s.213 vd.

²⁹⁶ A. N. Kurat Sambata'nın Kiev'in eski adı olabileceğini belirtir. Bkz., A. N. Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara 2014, s. 7.

²⁹⁷ Geniş bilgi için bkz., M.U. Yücel, s.29.

²⁹⁸ IX. yüzyılın ortalarına doğru Doğu Avrupa iki siyasi nüfuz sahasına bölünmüştü: güneyde Hazarlar, Kuzeyde Normanlar (Vareg Ruslar) hakimdi. Bu yüzyılın ortalarından sonra doğudan gelen Peçeneklerin tazyiki altında Hazar nüfuzunun zaafa uğraması Doğu Avrupa'daki siyasi gelişmeler üzerinde mühim tesirler yaptı. Bu defa Orta Dnyeper mıntikasında yaşayan Slav uruğları, Hazar nüfuzundan çıkıp tedricen Vareg – Rus tesiri altına girmeye başladılar. Bununla Kiev çevresinde bir Slav- Rus Devletinin kurulabilmesi için imkan ve şartlar yaratılmış oldu.

aldıkları kürk, balmumu, bal gibi malları Bizans pazarlarında satan bahse konu Vareg-Rus tüccarlar aynı zamanda güneye doğru yayılarak özü nehri boyunca köy ve kasabalar teşkil etmeye başladı. Bunlardan İlmen Gölünün kuzeyindeki Novgorod şehri Rurik adlı bir Vareg-Rus tarafından knezlik merkezi haline getirilmiş ve çevredeki İslav kabilelerin birliğini sağlamıştı.²⁹⁹

Rurik, Hazarların Orta Dnyeper sahasındaki merkezi Sambata'ya gelerek (862) tabiiyet statüsü altında ticari ve siyasi faaliyetlere başlamıştır. Rurikten sonra yerine geçen oğlu Oleg, o sırada gelişen Kiev şehrini ele geçirdi(882) ve böylece Rus Devletinin temellerini attı. Ona rağmen bu Ruslarla birlikte bir kısım İslav kabileleri de IX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Hazar kağanına vergi vermeye devam ettiler.³⁰⁰ Novgorod yöresinde yaşayan Rus knezlerinin “Kağan” unvanı taşımaları bu toplulukta Hazar tesirinin ne kadar ileri seviyede olduğunu göstermektedir. Esasen o dönemde Ruslar halen bir Norman kavmi olma özelliğini korumakta ve İsveç dili ile konuşmaktaydı.³⁰¹

Oleg'in ölümünden sonra yerine Rurik'in oğlu İgor (912-945) geçecektir. İgor büyük ganimetler kazanmak amacıyla Hazar denizinin kuzey kıyılarına bir akın tertip etti. Ruslar, Hazar Denizi Havzasına büyük bir akın düzenledi ve sonuçta büyük bir ganimet elde ederek geri döndüler. Bunun üzerine Hazar Kağanının hizmetinde bulunan Müslüman birlikler Rusların İslam ülkesinde yaptığı tahribatın öcünü almak üzere süratle harekete geçerek İgor'a bağlı yağmacıların pek çoğunu katletti. Geriye

²⁹⁹ Bu konu ile ilgili Rus Yıllıklarında “Yıl 862: Slovenler, Varyagları deniz ötesine kovarak onlara vergi vermediler ve kendi kendilerini yönetmeye başladılar. Onların arasında kanun yoktu. Böylardan boylar meydana geldi (boy, boya karşı ayaklandı). Bunlar kendi aralarında şöyle dediler: - Kendimize, bizi iyi yönetecek ve kanunlarda adaletle hüküm verecek Knez arayacağız. Ve deniz ötesine Varyaglara, Rusya'ya gittiler. Çünkü Varyaglar Rus diye adlandırılıyorlardı. Nasıl ki bazılarının İsveç, Norman, Angl (İngiliz) ve bazılarının da Got diye adlandırıldıkları gibi. İşte böylece bunlarda (Varyaglar) böyle (Rus) diye adlandırıldılar. Çudlar, Slovenler, Kriviçler ve Vesler Ruslara elçiler göndererek şöyle dediler: Bizim topraklarımız büyük ve bereketlidir ama düzeni ve nizamı yoktur. Geliniz hakimiyet sürünüz ve bizi idare ediniz. Kendi boyları tarafından seçilen üç kardeş (Slavlar ve Finler üzerinde hakimiyet sürmek için seçildiler), yanlarına bütün Rusları alarak Slovenler'in yanlarına geldiler. Büyük ağabey Rurik Novgorod'da diğeri Sineus – Beloozero'da üçüncü kardeş Truvor ise İzorsk'da yaşadılar” denilmektedir. Bkz., M.U. Yücel, s.87vd.

³⁰⁰ Bu konu ile ilgili Rus Yıllıklarında “Yıl 859: Deniz ötesinden gelen Varyaglar, Çudlardan, Slovenlerden, Meryalardan ve bütün Kriviçlerden vergi aldılar; Hazarlar ise Polyanlardan, Severyanlardan ve Vyatiçlerden her ocak (baca:ev) başına bir sincap kürkü (beyaz sincap kürkü) ile gümüş para aldılar” denilmektedir. Bkz., M.U. Yücel, s.87.

³⁰¹ V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (nşr., Râgıp Hulûsi Özdem), Ankara 2017, s.49.

kalanlarda Burtaslar³⁰² tarafından imha edildiler. Sonuçta Hazar Havzasını tahrip eden Rus yağmacılardan küçük bir kısım kendisini kurtarabilmiştir. İgor, 941’de bu defa Bizans’a karşı büyük bir sefer tertip etti. Ruslar İstanbul ve çevresini yağmaladılar. Derme çatma Rus gemilerinin büyük bir kısmının Rumlar tarafından grek ateşi vasıtasıyla yakılması üzerine. Yağmacılar bu defa Anadolu kıyılarına çıkarak çapul hareketlerini sürdürmeye çalıştılar. Ancak Bizanslılar Onların bu faaliyetlerini engellemek üzere büyük birlikler sevk ederek Anadolu’ya yönelik ilk büyük Rus hücumunu bertaraf etmeyi başardılar.³⁰³

İgor’un bir isyan neticesinde öldürülmesi üzerine oğlu Svyatoslav henüz çok küçük olduğu için karısı Olga idareyi ele alacaktır.³⁰⁴ Bir müddet bu şekilde yönetilen Ruslar 965’te Svyatoslav(965-973)’ı başa geçirecekler ve onun sekiz yıllık hakimiyeti süresince Azak Denizi ile Kuzey Kafkasya çevresindeki Hazar hakimiyetini kırarak Ten boyundaki Şarkel kalesi önlerine kadar uzanacaklardır. Çok geçmeden bu kale de düşecek ve Svyatoslav Kuban boyundaki Kerç boğazını muhafaza eden Hazar kalesi Tmutorkan’ı da ele geçirmeyi başaracaktır³⁰⁵ ki bu dönem Hazarların inkıza sürüklendiği bir devri ifade etmektedir.

³⁰² Burtaslar ile ilgili Mesudî; “*Burtas sahillerinde yerleşik düzende yaşayan Türk hakları vardır. Bunlar, Hazar melikine tâbidirler. Yerleşim merkezleri Hazarya ile Bulgar arasındadır. Burtas nehri, Bulgar taraflarına akar. Bulgarlarla Hazarlar arasında gidip gelen gemiler bu nehri kullanırlar. Burtaslar, daha öncede belirtildiği gibi, kendi adlarıyla anılan bu nehir boyunca yaşayan bir Türk kabilesidir.*” demektedir.; Mesudî, Murûc..., s.140vd.

³⁰³ İgor bir kez daha İslam ülkelerine yağma seferi tertip etmiştir ancak bu sefer hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bkz., M.U. Yücel, s.90, no.309.

³⁰⁴ Olga, öncelikle kocasının ölümünün intikamını almak amacıyla Drevlyanlar üzerine yürümüş ve onları şiddetle cezalandırmıştır. Daha sonra ise Hıristiyanlığı kabul etmiş ve bu sayede Rus yurdunda Ortodoksluk mühim rol oynamaya başlamıştır. Hıristiyanlığı kabul ederken Yelena (Helene) ismini alan Olga, Rusya’da Ortodoksluk resmi din olduktan sonra da çok popüler bir şahıs olarak anılmış ve bir müddet Rus kilisesince azizler arasında anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz., A. N. Kurat, Rusya Tarihi..., s.25.

³⁰⁵ M.İ. Artamonov, s.552.

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKASLARIN GÜNEYİ VE DOĞU ANADOLU'DA HAZARLAR

A. Doğu Anadolu'da Hazarlar

M.Ö. üç bininci yıllarda tarih sahnesine çıktıkları kabul edilen Türkler çeşitli kültür aşamalarından geçtikten sonra özellikle Asya'nın Orta ve Batı kesimlerinde cihanşümül devletler kurmuşlardır. Bunun yanında gerek Türk toplulukları gerekse Türk nüfuzu bu günkü Karadeniz'in Kuzeyinde ki ovalar, Macaristan, Balkanlar, Anadolu, Azerbaycan, İran, Afganistan ve Çin Seddi önlerinde de tarihin en eski zamanlarından günümüze kadar geçen sürede etkili olmuşlardır. Bu etki Türkistan haricinde Anadolu'da önemli sonuçlar doğuracak ve varlığını müşahhas bir halde günümüze kadar sürdürmeyi başaracaktır. Bu sonuçta Anadolu'nun doğusunu uzun bir süre kontrol etmeye çalışan Hazar Türklerinin de katkısı vardır.

a. Doğu Anadolu'da Türk Varlığının ortaya çıkışı

Türklerin bu arada Hazarların Anadolu ve Kafkaslara akınları ve yurt tutma çabaları çok eski tarihlere kadar inmektedir. Gerek Hakkâri Trişin yaylalarında ele geçen ve tamamen zoomorfik üslupla meydana getirilmiş kaya resimleri, gerekse Kağızman Yazılıkaya'da bulunan yine aynı formda stilize edilmiş figürler ve nihayet Hınıs-Tekman güzergâhı üzerindeki Cundi Mağaralarında bu güne kadar ulaşılan verilerle son zamanlarda ülkemizin değişik yörelerinde, bilhassa Ankara'nın bazı ilçelerinde tespit edilen kaya resimleri büyük oranda Türklere mal edilebilirse de bu hususlarda daha pek çok çalışmanın yapılması gerektiği de bir gerçektir. O sebeple, Anadolu'da Türk nüfuzunu, yani Türk varlığını, son araştırmaların ortaya koyduğu şekilde M.Ö. I. binden itibaren, bir başka deyişle günümüzden üç bin yıl önce başlatmak zorunluluğu bulunmaktadır.³⁰⁶

M.Ö. VII. yüzyılda Asur tabletlerinde adı Gok veya Gogu (bugünkü Gök) şeklinde kaydedilen birisinin önderliğinde Kimmerleri takiben Kafkasların güneyine inen Sakalar, bugünkü Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine, Gence civarına yerleşerek

³⁰⁶ Bkz., Salim Cöğce, "Kürt Aşiretlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Yayılması", **SEMA S.3 (Aralık 2018)**, s.61vd.

burayı anavatan haline getiren ve Türk varlığını Anadolu'ya yayan ilk grup olarak görülmektedir.³⁰⁷ Bu gelişmeler destani çağda Oğuz'un bölgeyi fethiyle de birebir örtüşmektedir. Nitekim gerek Goklar gerekse Oğuz, Doğu Anadolu, Batı İran ve bugünkü Suriye ile Filistin'i zapt eder ama bölgede uzun ömürlü bir siyasî teşekkül meydana getiremezler. Onun dışında M.Ö.149-127 seneleri arasında Edil Havzasından kalkıp Derbend yoluyla Azerbaycan'a geçerek Bulgar ve Vanand adlı Türk topluluklarının bu günkü Kars ve Pasin ovalarına gelip yerleştikleri bilinmektedir.³⁰⁸

b. Doğu Anadolu'da Hazarların ilk Faaliyetleri

Aslında Arsaklı hükümdarı Valars (194-216) döneminde Vnasep ve Suhrap adını taşıyan başbuğların öncülüğünde Hazar ve Basilk topluluklarının Çor Kapısını (Derbend) geçerek Kür Irmağı'nın güneyine akınlar düzenlediği görülmektedir.³⁰⁹ Keza benzer bir akın III. yüzyılda Konak ve Mamık adlı iki lider idaresinde gerçekleşecek ve Ahlat ile Muş taraflarına yerleşen bu Türkler daha sonra Kars yöresine de hakim olacaktır.³¹⁰ Hazarların Gürcü kralı Mirian döneminde (265-342) Derbend hakimiyeti hususunda Gürcülerle mücadelede bulunduğu görülmektedir.³¹¹ Bunlardan hemen sonra II. Şapur (309-379) zamanında Hazarların Çola geçidini aşarak Albanya'ya girdikleri yönünde Kalankatlı Moses'de bir kayıt mevcuttur.³¹² Yine II. Şapur döneminde 359 yılında, bir Akhun birliği Diyarbakır kuşatmasına iştirak edecektir. Bunların Soğdiana'ya, esas yurtlarına geri döndüklerine dair herhangi bir kayıt bulunmazken yörede, özellikle orta Fırat havzası boyunca iskân edilmiş olabilecekleri yönünde bilgiler mevcuttur.

Yine, 395 yılında Kafkaslar üzerinden güneye sarkan Ten (Don) Nehri bölgesindeki Hun boylarından bir grup Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde Erzurum üzerinden Karasu-Fırat vadisini takiben Malatya üzerinden Urfa ve Antakya'yı vurup hızla Sur ve Kudüs önlerine ulaşarak bölgeyi yağmalamıştır. Bu sefer Hunların, Orta Anadolu üzerinde Azerbaycan'a ve oradan da merkezlerine dönmeleri ile

³⁰⁷ Bkz., Zeki Velidî Togan, Umumî ..., s.166.; Zeki Velidî Togan, "Azerbaycan", s.97.

³⁰⁸ Bkz., Zeki Velidî Togan, Umumî..., s.168vd.

³⁰⁹ Bkz.; Moses Khorenatsi, s.211. Ayrıca bkz., J. Marquart, s.90vd.

³¹⁰ F. Kırzioğlu, Kars..., s.169

³¹¹ M.F. Brosset, s.62vd.

³¹² Kalankatlı Moses, 51vd.

sonuçlanacaktır.³¹³ Daha sonraki yıllarda Hazarlara bağlı Bulgarlardan bir kesimi oluşturan Borçalıların Diyarbakır yöresini yurt tuttıkları görülmektedir.³¹⁴

Hazarların V. yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan'a akınlarda bulunurken Osetlerle ittifak halinde hareket ettikleri ancak Kral Vahtang (446-499) karşısında belirgin başarı elde edemedikleri görülmektedir.³¹⁵ Ona rağmen Belâzurî, İran Şahı Kubaz b. Firuz (488-531) zamanında Cürcan ile Erran'ın Hazarların elinde olduğunu hatta Hazarların zaman zaman sınırları geçerek baskınlar yaptıklarından ve Deynever'e kadar ilerlediklerinden bahseder. Bunun üzerine Kubaz, Hazarların üzerine asker göndererek Erran'a girmiş Er-Res Irmağıyla Şervan'a kadar olan bölgeyi zapt etmiştir. Bu zafer sonrası Kubaz, Erran'da Beylekan, Berze ve Hazar şehrini yaptırmıştır.³¹⁶ Burada ilginç olan nokta ise bugün Azerbaycan'da yer alan Kebele'ye Hazar denilmektedir.³¹⁷

460 yılında Avarların sıkıştırmasıyla Uralların doğusundaki yurtlarından göç eden Sabir toplulukları Dağıstan'a gelerek buraya yerleşti.³¹⁸ Sabirlerin Hazar topluluğunun belkemiğini oluşturduğu daha önceden zikredilmişti. Onların önünden çekilen ve yine bir başka Hazar boyu olduğu düşünülen Ağaçeriler 465'te, Sarioğurlar da 468'de Kafkasların güneyine geçerek Doğu Anadolu'ya yerleşti.³¹⁹ 505 senesinde Kür boylarına yerleşen Sabirler, 508 yılında Ambazuk adlı başbuğlarının emrinde Azerbaycan'da I. Kavad (488-531) ile savaştı.³²⁰ 516 da ise Ermeniyye'yi işgal ederek

³¹³ İ. Kafesoğlu, s.71vd.;

³¹⁴ Arap kaynakları, Edil Bulgarları ile Hazarların mühim bir boyu olarak Barsula (al-Burşaliye, al-Bursul) adını verdikleri bir kabileyi zikrediyorlar. Mısır Memluklarından bir kısmı bu kabileye mensup olduğu gibi Anadolu'da Diyarbakır taraflarında da Borcoğlu boyu bulunuyor. Halbuki bu kabilenin mühim bir kısmı bugün ki Kür Irmağı sağında eski Gogaren ülkesinin doğu kısmında kendi adlarıyla Borçalı diye adlandırılan sancakta Borçalılar adıyla yaşamaktadırlar. [Zeki Velidî Togan, Umumî..., s.172.] Borçalıların güneyinde ki Şamkhur şehri Araplar geldiğinde bir Hazar kasabasıydı. Samkhur şehri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Tarih Dostuyev, "Ortaçağ Kenti Şemkir Arkeolojik Kazılarının Işığında", **İRS MİRAS S.6 (2013)**, s.56vd.

³¹⁵ Savaş sırasında Tarhan adını taşıyan bir Hazar, saflarından dışarıya çıkarak "Ey Vahtang'ın askerleri sizlere hitap ediyorum; içinizden en çok cesur olanı karşıma çıksın" diye bağırarak ve karşısına çıkan Farsman-Faruk isimli askeri tek darbeye yenmiştir. Daha sonra Vahtang ile dövüşmüş ancak mağlup olarak öldürülmüştür. Bkz., Marie Felicite Brosset, s.126 vd.

³¹⁶ Belâzurî, s.278 vd.

³¹⁷ Zeki Velidî Togan burayı Hazarlarla müttefik olarak Arran, Gürcistan, Vaspurakan(Van Havzası) ve Sicesan(Karabağ) vilayetlerini ellerinde tutan Sabirlerin hükümet merkezi olarak belirtmiştir. Bkz., Zeki Velidî Togan, Umumî..., s. 172.

³¹⁸ L. Rasonyî, s.77vd.

³¹⁹ Bkz., F. Kırzioğlu, Kars..., s.193. Bugünkü Tahtacıların cediti olan Ağaçeriler 1258 yılında Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvüs'un yanında Moğollara karşı Malatya'yı müdaafa ettiler. Bkz., Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s.478. Ağaçerilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Zeki Velidî Togan, Umumî..., s.170 vd.

³²⁰ F. Kırzioğlu, Kars..., s.197.

Anadolu içlerine ilerlediler ve Pontus, Galatya ile Kapadokya'ya girerek Konya'ya kadar ilerlediler.³²¹ 527'ye gelindiğinde Sabirler³²² Anadolu'dan çekilmiş ve sadece Arran ve Şirvan'ı ellerinde tutuyorlardı³²³

Arran³²⁴ ve Şirvan'a yerleştiklerinde Sabirler 100.000 haneye, yani yaklaşık yarım milyona yakın bir nüfusa sahip bulunuyorlardı.³²⁵ 531 yılında Bizans'ın müttefiki olarak Sasanilere karşı savaşmışlar³²⁶ ve bu hal 555'de tekrarlanmıştır. Fakat üç yıl sonra Derbend civarında Alanlara mağlup olarak bölgedeki üstünlüklerini kaybedeceklerdir. Ona rağmen Sabirlerin Hazarlarla müttefik olarak Arran, Gürcistan, Vaspurakan (Van Havzası) ve Sisecan (Karabağ) vilayetlerini uzun süre idare ettiği görülmektedir. Kür nehrinin şimalindeki Kabala şehri bunların hükümet merkeziydi. Neticede daha M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasların güneyine geçerek Kür-Aras boylarına yayılan bu grupların³²⁷ Doğu Anadolu bölgesinde ciddi bir şekilde etkili olmaya başlaması Sasanî-Bizans çekişmesinin iyice şiddetlendiği bir döneme, yani VII. yüzyılın başlarına rastlayacaktır ki, bu da Hazarların yoğun bir şekilde bölgeyle ilgilenmeye başlamalarından sonraya tekabül eder.

³²¹ Bkz., H. Howorth, s.615vd.; Sabirlerin Ermenistan seferi ile ilgili olarak bkz., Rene Grousset, s.224.

³²² Sabirlerin bize miras bıraktıkları yer isimlerinden 515-527 yılları arasında Kars bölgesine yerleşip kaldıklarını anlayabiliyoruz. Kağızman'da "Zuvar Mahallası", Sarıkamışta "Suvaran" köyü harabesi, Ağrı'nın tutak Kazasında "Suvar Köyü" bu isimlerdendir. Bkz., F. Kırzioğlu, Kars..., s.198.

³²³ Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", **İA II**, s. 99.

³²⁴ Arap coğrafyacılarının Arran olarak andıkları bölge bugünkü Gence, Berde, Beylakan ve Dağlık Karabağ olaral bilinen Ermenilerin "Ağvan", Gürcülerin de "Rani" olarak adlandırdıkları bir bölgedir. Bkz., Beşir Mustafayev, s.20. no.5.

³²⁵ Zeki Velidî Togan, Umumi..., s171.

³²⁶ Yu. Kulakovskiy, **İstoriya Bizantii II**, St. Petersburg 1996, s.57.

³²⁷ Gürcü kaynaklarına göre İskender'in Kumandanlarından Azon, Gürcistan Seferi sırasında Osset ve Lek'ler dışında Hazarları da vergiye bağlamıştır. [Bkz., Marie Felicite Brosset, s.18] Ancak bu bilgi gerçek olamaz. Zira Hazarlar, Bulgarlar ve benzeri Türk toplulukları İskender zamanında daha Türkistan'da en azından Hazar denizinin kuzeyinde bulunmaktaydı. Keza aynı kaynaklarda yer alan ve Efsanevi İran Şahı Feridun zamanında Ardama adlı bir şefin Kartli'ye [Kartli de o dönemde Ermenice, Gürcüce, Hazarca, Süryanice, Yahudice ve Grekçe olmak üzere altı dil konuşulduğu hakkında bkz., Marie Felicite Brosset, s.15.] girerek Hazarları kılıçtan geçirdiği yönündeki kaydını da [Bkz., Marie Felicite Brosset, s.15] ciddiye almak mümkün değildir. Buna karşılık aynı kaynaklarda yer alan "Hazarlar Tiret'in Oğlu Durdzuk zamanında Lek ve Kafkas kavimleri ile savaşmaya başladılar. Bu kavimler atlı Togarmoslu kavimlerle birleşerek onları Hazarlara karşı yardıma çağurdular. Birleşen Togarmoslu kavimler Kafkas dağlarını aşarak Hazar memleketini istila etti ve bunun üzerine Hazarlar kendilerine bir kağan seçerek Derbend'i geçtiler. Hazarlar Togarmosluların memleketini zapt ederek Ararat'ta ve Masis (ağrı Dağı) ve kuzey mıntikalardaki şehirleri zorladılar. Hazarlar Togarmalılar tarafından hiçbir mukavemet görmedi ve bu kavimleri vergiye tabii kıldı." şeklindeki bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir. [Ayrıntılı bilgi için bkz., Marie Felicite Brosset, s.9]. Kırzioğlu burada bahsedilen Hazarları Kimmerler olarak kabul etmiş ve Onların Derbend'i geçiş tarihlerinin M.Ö.720'de olduğunu belirtmiştir. Bkz., Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, Ankara 1992, s.17.

B. Hazarların Gürcistan ve Albanya'daki Faaliyetleri

626-627 yılında Hazarlar Bizans İmparatoru Heraklius tarafından İranlılara karşı Kafkasların güneyine davet edildiklerinde bu davete memnuniyetle icabet ettiler. Albanya bölgesinde³²⁸ çok verimli bir akın ve yağma mevsimi geçirdiler.³²⁹ 629'da İberya'ya³³⁰ ve Tiflis'e yöneldiler. Şehir iki aylık kuşatmanın ardından daha fazla dayanamayarak düştü.³³¹ Bu sefer sırasında İran valisi ve yerli halktan bir Gürcü esir alındı. Kağan kendini balkabağı sıfatlı ve gözsüz gösteren³³² bu iki kişinin gözlerinin çıkarılarak boğulmalarını buyurdu ve sonrasında derilerini yüzerek içini saman doldurup surlardan sarkıtmalarını buyurdu.³³³ Hazarlar çok büyük ganimetler ele geçirdi.

Kağan, 629'da Tiflis'i ele geçirdikten sonra oğlunun emrine bir ordu tahsis ederek Albanya'yı hedef göstermiş, kendisi yurduna dönmüştür. Bu arada Kağan'ın oğluna verdiği talimatta Alban halkı kendi hâkimiyetini tanır ve boyun eğerse merhamet göstermesini aksi halde on beş yaşından büyük erkeklerin öldürülerek küçük oğlanlar ile

³²⁸ Bu bölgede M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. VIII. yüzyıl arasında yaklaşık 1000 yıl hüküm sürmüş bir Albanya Devleti'nin varlığı ile bu Devletin sınırlarının Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasında güneyde ise Aras Nehri'ne kadar uzandığı yönündeki bir iddia için Bkz., Esmе Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", **SDÜİİBFD XXI/2 (2016)**, s.558.

³²⁹ Kalankatlı Moses, s. 143 vd.; konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Fahrettin Kızıoğlu, Kars..., s.206vd.

³³⁰ Kafkasya'nın Güneyinde merkezi bugünkü Gürcistan olan İberya Krallığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Cyril Toumanoff, "Chronology of The Early Kings of Iberia", **Traditio XXV (1969)**, s.1vd.; David Braund, **Georgia in Antiquity: a History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562**, Oxford 1994.

³³¹ Hazarların Tiflis'e girmesi ile ilgili olarak Kalankatlı Moses'de " Onlar(Hazarlar) kılıçlarını yükseklere kaldırıp hep birlikte kale surlarına hücum ettiler. Bu dev ordu birbirinin omuzlarına yaslanarak hızla surları aştı. Bedbaht şehir ahalisinin üzerine sulmet gibi kara gölge düştü, vücut azaları uyuşup kolları kuvvetsiz kaldı. Artık mağlup olmuşlardı. Kale surlarından geri çekilen kuşatılanlar, kuş yakalayanın ağına düşüp titreyen serçelere benziyorlardı. Onların hiçbiri evine uğrayıp ailesine dehşetli bela hususunda haber vermeye fırsat bulamadı; ne sevimli karısını haberdar etmeye, ne sevgili yavrusu için kaygılanmaya, ne de ebeveynlerini hatırlamaya vakit bulabildi. Dehşet içinde takatten düşüp saklanmaya yer arıyorlardı. Bazıları evlerin çatılarında, diğerleri hendeklerde gizleniyor, çokları ise kurtuluş yerini kiliselerde arıyorlardı. Öz yavrularını okşayan anaların feryadı, kuzularını arayan büyük koyun sürüsünün nalesine benziyordu. Ama arkalarından hayat biçenler gürulu geliyor, onların elleri kanları sel gibi akıyor, ayakları bedenleri çiğniyor, gözleri ölen adam yağınlarına, sanki gökten dökülen dolu tanelerine bakar gibi bakıyordu." denilmektedir. [Bkz., Kalankatlı Moses, s.161vd.] Adeta kıyamet günü anlatılırcasına anlatılan bu Hazar akını, Hazarların o dönemde de Kafkasya'da ne denli etkili olduğunun bir göstergesi olsa gerek.

³³² Konu ile ilgili olaran Kalankatlı Moses'de "İri bir bal kabağı getirtip üzerine Hunların hükümdarının bir dirsek uzunluğundaki suretini yaptılar. Kirpikleri yerine gözle görülmeyen ince hatlar çizdiler, sakal yerini utanmazca üsyan bıraktılar burun deliklerini bir karış boyunda yapıp altına bıyığa benzer seyrek kıllar dizdiler." denilmektedir. Bkz., Kalankatlı Moses, s.148.

³³³ Kalankatlı Moses, s.162.

kadınların esir, kul ve cariye olarak alıp getirmesini emretmiştir.³³⁴ Bunun üzerine Hazar Kağanı'nın oğlu (Şad) bölgenin İran asıllı valisi ile Alban Patriği Viro'ya elçi yollayarak tabi olmalarını istedi fakat Vali yanına aldığı pek çok değerli eşya ile birlikte İran'a kaçarken Patrik Viro Hazarları oyalama yoluna gitti. O arada İran şahı ile görüşmelerde bulunarak ondan yardım istedi.

Alban (Arran?) Patriğinin niyetini öğrenen Hazarlar daha fazla beklemeden harekete geçtiler. Şiddetli taarruzlar sonucu Viro ülkenin ileri gelenlerini toplayarak yaptığı görüşmelerden sonra çok kıymetli eşyalar ve bir grup ileri gelenle beraber Hazar Şadı'nın huzuruna çıktı. Şad, Patriği güzellikle karşıladı ve bizzat sofrasına oturarak ona iltifatlarda bulundu.³³⁵ Neticede Viro, Hazarlar tarafından alınan Alban esirlerle beraber ülkesine geri dönmeye muvaffak oldu.

682'de Ermeniler, Gürcüler ve Albanlar Araplara karşı isyan etti.³³⁶ Bundan istifade etmek isteyen Hazarlar süratle Kafkasya'nın güneyine geçmiş Gürcüleri perişan ederek Ermenistan'ın kuzey vilayetlerini yağmalamışlardır. Bu arada Ermeni Kralı Krikor Mamigonyan ile birlikte Gürcü prensi de öldürülecektir.³³⁷ Ancak Mesleme idaresindeki İslam orduları 707'de Hazarları Kafkasların kuzeyine çekilmeye mecbur etti.³³⁸ Ancak on yıl sonra Hazarların Kafkasları aşarak eski hâkimiyet bölgelerini büyük oranda ele geçirdikleri bu arada Azerbaycan'a da şiddetli bir şekilde vurdukları görülmektedir.³³⁹ Bundan sonra 731'e kadar Gürcüler ile Hazarlar arasında ciddi bir çatışma görülmemektedir.

731'de Gürcü Kralı İoane ve kardeşi Cevanşir (718-786) döneminde de Gürcistan'a akın yaparak Kartliyi zapt eden³⁴⁰ Hazar Kağanı, Onları Arap taarruzlarından koruma karşılığında Cevanşir'den kız kardeşi Prenses Şuşan'ı istemiş

³³⁴ Kalankatlı Moses, s.162vd.

³³⁵ Bu ziyaretle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kalankatlı Moses, s167vd.

³³⁶ Ghewond, IV. Bölüm; R. Grousset, s.295

³³⁷ Ghewond, IV. Bölüm. Ayrıca bkz., Oktay Bozan, "Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", **DÜİFD XVI (2014)**, s.60; Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", **VUTAD II (Kafkasya Özel Sayısı 2017)**, s.325.

³³⁸ et-Taberî III, s.342.; İbnü'l-Esir, **El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi İslam Tarihi IV**, (nşr., B. Eryaysoy), İstanbul 1986,s.484. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mevlüt Koyuncu, "Kafkasya ve Hazar Fetihleri", **İslam Tarihi ve Medeniyeti Emeviler III**, İstanbul 2018, s.245.

³³⁹ 717'de Araplar İstanbul önlerindeyken yirmi bin kişilik bir güçten oluşan Hazar ordusu Azerbaycan'a saldırdı. Bkz., Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", **Türkiyat Mecmuası III (1935)**, s.149.; M.İ. Artamonov, s.271.

³⁴⁰ Marie Felicite Brosset, s.219.; M.İ. Artamonov, s.329.

ancak bu talebi reddedilmişti.³⁴¹ Bunun üzerine Bluçan (Bulçan, Buğçan) komutasında ki Hazar ordusu Lek (Lezgi) üzerinden Kahet'e girecek ve Tiflis'e kadar ilerleyecektir. O arada Prenses Şuşan, Cevanşir ve bazı Gürcü prensleri esir alınacak Cevanşir ancak yedi yıl sonra serbest bırakılarak kıymetli hediyelerle geri gönderilecektir.³⁴²

C. Ermeniyye Meselesi ve Araplarla İlk Temaslar

İslamiyet'i kabul eden Araplar bu dini yayma idealiyle birleşen millet olma şuurunu sayesinde yüzyıllarca önüne geçilemez bir kuvvet haline gelecektir. İslam-Arap orduları Suriye'nin fethinden sonra Hz. Ömer (634-644) döneminde Mısır'ı zapt edecek,³⁴³ Sasanilerle girişilen mücadeleyi kazanacak ve Ermeniyye ile Kafkaslarla ilgilenmeye başlayacaklardır. O hal Ermeni halkının kaderini de derinden etkileyecekti.³⁴⁴ Ermeniyye'ye ilk Arap akınları 640'a doğru Koğtan ve Nahcivan'a yapıldı.³⁴⁵ Bu akınlar üç yıl sonra tekrarlanacak ve Ermenistan'a giren İslam-Arap kuvvetleri Pergri (Muradiye) Vadisi ve Kogovit'ten geçerek Ayrarad ile Dvin üzerine yürüdü. O dönemde Ermenilere başkentlik yapan bu şehir savunmasız olduğu için 6 Ekim 643'de İslam-Arap ordularının eline geçecek³⁴⁶ ve burada büyük ganimet ile 35.000 esir ele geçireceklerdir.³⁴⁷

Hz. Ömer 642'de Bekir b. Abdullah'ı Azerbaycan'a göndermiştir. O burada bulunan bir Sasani gücünü bozguna uğratarak komutanları İsfendiyar'ı esir etti.³⁴⁸ O

³⁴¹ Cevanşir'in Kağanın teklifini kardeşi İoane ve annesine bildirmesi üzerine onlar; "*Vaziyetimiz ümitsiz bir hale geldiği vakit çocuğumuzu kirletmektense, Bizans topraklarına girip Hıristiyanlara müracaat etmeyi tercih ederiz*" demek suretiyle bu teklifi reddetmişlerdir. Bkz.; Marie Felicite Brosset, s.219.

³⁴² Bluçan ve esirleri Prenses Şuşan ve Cevanşir Derbend yolundan Hazar ülkesine dönerken yolda Şuşan yüzüğündeki zehri içerek kendini öldürmüştür. Bluçan bunu Kağan'a iletğinde, Kağan hiddetlenerek Bluçan'ı tevkif etmiş ve Bluçan'ın boynuna geçirilen ipin atların ayaklarına bağlanması suretiyle kafasının kopartılarak öldürülmesini emretmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Marie Felicite Brosset, s.220.

³⁴³ Arapların Mısır'ı ele geçirmesi hususunda bkz., Georg Ostrogorsky, s.105.

³⁴⁴ Arapların Sasani İmparatorluğunu mağlup ettiği Kadisiye Savaşı'nda (636) Sasani ordusunda Ermeni askerler vardı. Muşeg Mamigonyan'ın emrinde 3000 Sünikli Krikor'un emrinde ise 1000 adam bulunuyordu ve bunlar Pers komutanı Rüstemle birlikte öldürüldüler. Bkz., Sebeos, **History**, (nşr., R. Bedrosian), New York 1985, XXX. Bölüm. Ayrıca bkz., R. Grousset, s.285.

³⁴⁵ Araplar, Bizanslı komutan Prokopios ile Ermeni Teotoros Rışdun'nin konakladıkları Kogovit'e girdiler. Prokopios'un ataetine sınırlanan Teotoros Araplara Saragen geçidi yakınlarında pusu kurdu ve ellerindeki ganimeti aldı. Prokopios'da Araplara saldırmak istedi ise de mağlup olarak ordusu talan edildi. Bkz., Ghewond, III. Bölüm.

³⁴⁶ Bkz., E. Dulaurier, **Recherches sur la Chronologie Armenienne**, Paris 1859, s.231.; R. Grousset, s. 286.

³⁴⁷ Bkz., Sebeos, XXX. Bölüm.

³⁴⁸ Bkz., et-Taberî, s.11vd.; İbnü'l-Esir III, s.32.

sırada Suraka b. Amr komutasındaki bir başka Arap ordusu da Derbend'e doğru ilerledi. Burada ki Sasani komutanı Şehrizâd savaşmadan Araplara teslim oldu.³⁴⁹

Araplar ile Hazarlar ilk defa Hz. Ömer döneminde karşılaşmış olsa da esas ciddi münasebetler Hz. Osman döneminde başlayacaktır. Hz. Osman (644-656) döneminde, Bizans'a karşı Ermeniye fethi ile görevlendirilen Muaviye, 645 yılında Erzurum'u alarak Karasu yakınlarında Bizans'ı mağlup etmişti. Bu savaşta Hazarların Bizans ordusuna yardımı geldiği bilinmektedir.³⁵⁰ 652'de İslam Arap orduları Ermeniye bölgesinde fütuhata devam edecek ve Hazarların elinde bulunan Curzân'ı da fethetmeyi başaracaktır. Bu arada Rabi'a b. Selman da Arran'ı fethetmiş ve Berdaa'ya ulaşarak Derbend üzerine yürüyüp orayı zapt etmiştir.³⁵¹ Ancak Arapların bu ilerlemesi 653'te Hazarlar tarafından Belencer önlerinde yapılan bir savaşla durdurulacak ve Selman şehit edilecektir.³⁵²

O arada Araplar da Ermeniye'de fetih hareketlerine devam ediyorlardı. 655 yılında Araplar Erzurum (Garin) şehrine bir akın düzenleyerek büyük miktarda ganimet sahibi oldular.³⁵³ Muaviye 661 yılında Krikor Mamigonyan'ı (662-685) Ermeniye valisi tayin etti.³⁵⁴ Bu dönemde Araplar ve Ermeniler arasında bir çatışma olmadı. Ancak 682'de Arapların iç karşılıklılıklarından faydalanmak isteyen Gürcü ve Ermenilerin başlattığı ayaklanma Hazarların Kafkas ötesi ve Ermenistan'ın kuzeyini talan ederek 685'te Krikor Mamigonyan'ı öldürmeleri ile sonuçlandı.³⁵⁵

Krikor Mamigonyan'ın öldürülmesi Ermeniler için savaş ve kargaşa döneminin tekrar başlaması manasına geliyordu. Nitekim 693 senesinde Mervan b. Muhammed'in yönettiği Arap orduları yeniden Ermenistan'a girmiş Çermatzor nahiyesi halkını katletmişti. O arada Mervan, Bizans ile ortak hareket eden Hazarlarla karşılaşacak ve ağır bir mağlubiyete uğrayacaktır.³⁵⁶

³⁴⁹ Bkz., et-Taberî, s.113vd.

³⁵⁰ F. Kırzioğlu, Kars..., s.214.

³⁵¹ Michael Kmosko, s.136vd.; F. Kırzioğlu, Kars..., s.215.

³⁵² Bkz., İbnü'l-Esir III, s.137

³⁵³ Sebeos, XXXVIII. Bölüm.

³⁵⁴ Ghewond, Krikor Mamigonyan'ın Ermeni topraklarını saldırılardan arınmış ve huzurlu tuttuğunu belirtir. Onun Tanrıdan kokan, inançlı, hayırsever, misafirperver ve yoksulları düşünen bir adam olduğunu kaydetmiştir. Bkz., Ghewond, IV. Bölüm. Mamigonyanlarla ilgili bir değerlendime için bkz., Cyril Toumanoff, "The Mamikonids and the Liparitids", **Armeniaca Venice (1969)** s.125vd.

³⁵⁵ Ghewond, IV Bölüm

³⁵⁶ R. Grousset, s.296.

Araplar Mervan'ın mağlubiyetinin acısını 707'de Hazar ülkesine saldırarak almak istediler. Ancak Hazarlar 709'da seksen bin kişilik bir orduyla karşı taarruza geçtiler. Hazarlar Albanya'yı zapt ederek Derbend'e kadar ilerledilerse de³⁵⁷ Mesleme'nin bölgeye gelişi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar.³⁵⁸ 711'de Abdülaziz b. Hatim bölgeye vali tayin edilerek³⁵⁹ Kür Nehrini aştı.³⁶⁰ Halife Velid tarafından bölgeye vali tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik 714 yılında Derbend'i ele geçirerek Hazar topraklarına saldırdı.³⁶¹ Ancak yardım alamadığı için ordusunu ve cariyelerini orada bırakarak geri döndü.³⁶² 717 yılında Araplar İstanbul önlerinde iken Hazarlar Azerbaycan'a saldırlarsa da³⁶³ Abdülaziz b. Hatem tarafından püskürtüldüler.³⁶⁴ 721'de Ma'lak b. Sufâr el-Behranî komutasındaki Arap ordusu Ermeniye üzerine yürüdü ancak kış mevsiminde gerçekleşen bu muharebe Arapların yenilgisi ile neticelendi.³⁶⁵ Bu yenilgi üzerine Ma'lak b. Sufâr el-Behranî Ermenistan valiliğinden azledilerek yerine Cerrah el-Hakemî tayin edildi.³⁶⁶

Hazarlar'ın 730'da Mesleme komutasındaki Arap ordularını Azerbaycan'a çekilmek zorunda bırakmaları üzerine harekete geçen Halife Hişam, Mervan komutasında büyük bir ordu göndererek ileride izah edileceği üzere Hazarların başkentine kadar ulaşacak ve onları İslam dinini kabule zorlayacaktır.³⁶⁷

Ermeni kaynaklarına göre Hazar-Arap çatışması bölgedeki özellikle Ermenilere önemli imkânlar sağlamaktaydı. Zira Ermenilere yönelik Hazar tehditlerine karşı

³⁵⁷ Kalankatlı Moses, s. 290.

³⁵⁸ İbn A'sam bu harekâtla ilgili "*Muhammed ibn Mervan, kardeşinin oğlu Mesleme ibn Abdülmelik'i yanına çağırır, orduları ona emanet edip el-Bab şehrindeki Hazarlarla muharebeye gitmesini emretti. Bu esnada el-Bab şehrinde seksen binden fazla Hazar vardı.*" demektedir. Bkz., Abu Muhammad Ahmad İbn A'sam al-Kufî, **Kniga Zavoyevaniy**, (nşr., İ. Varuntsyan), Bakü 1981, s.14.

³⁵⁹ İbn A'sam Abdülaziz b. Hatim'in bölgede yaptığı dolandırıcılıklardan Halifenin haberi olması üzerine görevden azlederek yerine Adiyye ibn Kindi'ni sonrasında ise Haris ibn Amr'ı tayin ettiğini belirterek Haris ibn Amr'ın Berdaa'ye yerleştiğinden bahseder. Bkz. İbn A'sam al-Kufî, s.16.

³⁶⁰ Kalankatlı Moses, s. 291.

³⁶¹ Halife b. Hayyat, **Tarihu Halife b. Hayyat**, (nşr. A. Bakır), Ankara 2001, s.367.

³⁶² Kalankatlı Moses, s. 291.

³⁶³ Mesleme'nin İstanbul kuşatması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., İbrahim Sarıçam, "*Arapların İstanbul Kuşatmaları*", **550. Yılında Fetih ve İstanbul, (İstanbul 14-15 Haziran 2003)** Ankara 2007, s.56vd.; Şahin Uçar, "*Müslümanlar'ın İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları Üç Muhasara*", **Selçuklu Dergisi S.19 (1986)**, s.80vd.

³⁶⁴ Michael Kmosko, s.149.

³⁶⁵ Halife b. Hayyat, s.393. İbnü'l Esir bu savaşta Subeyt el-Nehrâni adlı bir komutan bulunduğunu belirtir. Bkz., İbnü'l-Esir V, s.95

³⁶⁶ Halife b. Hayyat, s.394.; Bkz. İbn A'sam al-Kufî, s.16.

³⁶⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, **Tarih-i Taberî Tercemesi III**, İstanbul 1979, s.421 vd.; Belazuri, s.297. ayrıca bkz., D. M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s. 100, M.İ. Artamonov, s. 294.

Araplar önemli bir hamî olarak ortaya çıkıyor ve onları koruyordu. Ancak 730'da Derbend'i aşarak Aras ve Kuranın kavşağında bulunan Paydaragan eyaletinin yanı sıra, Acem Eyaleti, Azerbaycan ve Urmiye Gölünün kuzeybatısındaki Zarevant kazası Hazarlar tarafından yakılıp yıkılırken İslam Arap orduları etkisiz kaldı ve bölgenin Arap valisi Cerrah çarpışmalarda öldürüldü.³⁶⁸ 730 yılındaki bu zaferden sonra Hazarlar,³⁶⁹ Azerbaycan ile Baraban'ı yağmaladı Diyarbakır üzerinden Musul'a kadar ilerledi.³⁷⁰

İslam mülkünün merkezine kadar giren Hazarlar bölgeye atanan Sa'id b. Amr el-Haraşî tarafından püskürtüldü.³⁷¹ O arada Halife Hişam tarafından atanan Mervan da 732'de Ermeni krallığının başkenti Dıvin'e ulaşmış bulunuyordu ve Ermeniler tarafından çok iyi karşılandı. Oda bu tezahürata karşılık Aşod Pakrodini'yi Ermenistan'ın yerli valisi ilan etti.³⁷² Ancak Aşod Pakrodini'nin Ermenistan valisi olması bölgede ki sülaleler arasındaki rekabeti arttırdı. Mervan, Mamikonyan ve Pakrodini ailelerinden gelen itirazlara karşı önem almak amacıyla Aşod'un rakiplerini sürerek Yemen'e gönderdi.³⁷³

Hazar tehlikesi Ermenileri Araplarla dayanışma içerisine itmişti. Nitekim Aşod Pakrodini Hişam'a saygılarını sunmak için bizzat Şam'a hareket etti. Bu arada O yurttaşlarının Hazarlar tarafından maruz kaldığı eziyetleri durdurmak için Halife'den yardım talep edecek ve Arap ordularında hizmet eden Ermeni askerlerin maaşlarını almasını sağlayacaktı. Ermeni askerlerin maaşları hemen ödendi.³⁷⁴ Mervan Kafkasya sınırını Hazar tehdidinden korumak için 737 yılında büyük bir sefer başlattı. Böylelikle Mervan Hazar tehdidini büyük ölçüde bertaraf ederken Arap-Ermeni orduları da Hazar başkentine akınlarda bulunarak yüklü bir ganimet elde ettiler.

³⁶⁸ Cerrah'in şehit edilmesi hususu ile ilgili bkz., et-Taberî, s. 413.; Kalankatlı Moses, s.291.; Belâzurî, s.295

³⁶⁹ Ghewond, Hazar ordusunun Derbend üzerinden geçerek Aras'ın karşı yakasına geçip Paydaragan'a girdiğini ve Müslümanları kılıçtan geçirdiğini belirtir. Bkz., Ghewond, XVIII. Bölüm.

³⁷⁰ İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi İslam Tarihi V**, (nşr., Y. Apaydın), İstanbul 1986,s.134. ayrıca bkz., R. Grousset, s.303, Artamonov, s.283.

³⁷¹ İbnü'l-Esîr, V,s.136.; et-Taberî III, s.416.

³⁷² Dilek Kızıtanır, **Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri**, Konya 2018, s.23. (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Aşod Pakraduni dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ghewond, V. Bölüm.

³⁷³ Altay Tayfun Özcan, s.171.

³⁷⁴ R. Grousset, s.304.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAPLARLA MÜCADELE ve HAZAR DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ

Hazarlar, güçlü devlet teşkilatları, ticari faaliyetleri önemsemeleri kültürel ve dini yapıları ile hem Doğu Avrupa'da hem de Kafkaslar ile en azından Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde iz bırakan önemli topluluklarımdan biridir. Bu topluluğun bir siyasi teşekkül tesis etmeye çalıştığı sırada Türk ve Dünya tarihinin en önemli olaylarından birisi olan İslamiyet zuhur etmiş ve bu yeni din özellikle Arap halkının bünyesinde köklü değişiklikler yaratmıştır. Bunun sonucunda ortaya çıkan muazzam dinamizm o zamana kadar üzerinde yaşadıkları yarımada'nın dışına pek çıkamamış bulunan Arapları büyük bir fütuhata yöneltti. Ancak Onların Kafkaslar ve ötesini fethetme arzuları Hazarlar tarafından başarı ile engellenecek ve sonuçta Hazar Kağanlığı ortadan kalkıncaya kadar süren bir Arap-Hazar çatışma zemini doğacaktır.³⁷⁵

İslamiyet'ten önce Yarımada'larında küçük kabileler halinde yaşayan Araplar bu yeni dini kabul ettikten sonra birleşme bütünleşme dolayısıyla millet olma yolunda büyük bir gelişme gösterdi. Bunun sonucunda Araplar, İslam dinini yayma idealiyle birleşen millet olma şuuru sayesinde yüzyıllarca önüne geçilemez bir kuvvet haline gelecektir. Özellikle Hz. Ömer (634-644) ve Emeviler Döneminde(661-750) İslam-Arap orduları bir yandan Kuzey Afrika kıyılarından İspanya'ya kadar uzanan alanı öte yandan muazzam Sasani İmparatorluğunu ortadan kaldırarak Talas Vadisine ulaşan coğrafyayı hâkimiyet altına alırken diğer yandan da Bizans'ın başkenti bugünkü İstanbul'u hedef alarak Tarsus, Kayseri, Sivas, Rize hattının doğusunda kalan toprakları ele geçirip Kafkaslara yönelecektir.³⁷⁶ Ama bu bölgede Hazarlar tarafından

³⁷⁵ Arap-Hazar savaşlarının nedenleri ile ilgili bir değerlendirme için bkz., Gerald Mako, "The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars", *AEMA XVII* (2010), s.45vd.

³⁷⁶ Arap fütuhatı Hz. Ali (656-661) dönemlerinde siyasi birliğin bozulması sebebiyle sekteye uğrayacak ve iç çekişmeler ön plana çıkacaktır. Bkz., Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi (Başlangıçtan Dört Halife Devrin Sonuna Kadar)**, Ankara 1991, s.217vd.; Sabri Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", *AÜİFD XXXIX/1* (1999), s.50vd.; Adnan Demircan, "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", *MAÜSBD I/2* (2013), s.173vd., Ahmet Akbulut, **Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı**, Ankara 2017, s.168vd.

durdurulacak hatta Hazar-Bizans ittifakı sonucunda bazı dönemler daha güneye çekilmek zorunda bırakılacaklardı.³⁷⁷

A. Dört Halife Devrinde Hazar-Arap Münasebetleri

Müslüman Araplar 650 yılından itibaren Nusaybin-Urfa hattından kuzeye doğru harekete geçecek ve bir yıl içerisinde Erzincan'a kadar ulaşip bu şehri de ele geçireceklerdir.³⁷⁸ Ancak Bizans ile anlaşan Hazarlar tarafından bu şehirden çıkaracaklardır.³⁷⁹ Bu arada ortaya çıkan Hazar-Bizans anlaşmasının sürdürülememesi bir yıl sonra Erzincan, Erzurum, Kars hattının tamamen Arapların eline geçmesine sebep olacak ve İslam-Arap orduları Kafkasların Kuzeyine yönelebilecek bir konuma gelecektir. Nitekim Taberî ve İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre 643'te Suraka b. Amr komutasındaki İslam-Arap orduları Hazarlar için hayati önemi haiz bulunan Derbend'e (Bab el-Ebvab, Bab'ul-Ebvab) taarruz edeceklerdir.³⁸⁰

Arapların Kafkaslara yönelik askeri faaliyetleri ilerleyen zaman içerisinde devam edecek ve 653'de Abdurrahman b. Rabia komutasındaki kuvvetler Hazar topraklarına girerek Belencer'e kadar ilerleyecektir.³⁸¹ İslam-Arap ordularının kısa sürede elde ettiği bu başarının arkasında yürütülen bir psikolojik savaşın etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Zira daha bu savaş başladığı sırada Hazarlar Müslüman askerlere ok ve kılıcın işlemeyeceğine inanıyorlardı.³⁸² Ancak bir Hazar askerinin Müslüman bir askere pusu kurarak öldürmesi bahse konu psikolojik harekâtı etkisizleştirmiş ve karşı taarruza geçen Hazarlar Arap ordusunu dağıtmaya muvaffak olduğu gibi bu ordunun komutanı Abdurrahman b. Rabia'yı da şehit etmişlerdir.³⁸³ Arapları takiben güneye yönelen

³⁷⁷ Bkz., M.İ. Artamonov, s.318vd.; Mehmet Çoğ, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", **Türkoloji Araştırmaları II (2007)**, s.158.; Altay Tayfin Özcan, s.202vd.

³⁷⁸ Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi I, (nşr. Ö.R. Doğrul), Ankara 1987, s.180'de Muaviye'nin 647 yılında Kayseri üzerine yürürken fena bir adam olan Suriyeli Habib (b. Mesleme) komutasındaki bir orduyu da Arminya'ya gönderdiği ve oraları tahrip ettirdiği kaydedilir.

³⁷⁹ Bkz., Belazuri, s.247. Ayrıca bkz., Şahin Uçar, s.67.; Melüt Koyuncu, "İlk İslâm...", s.135vd.

³⁸⁰ et-Taberî III, s.112vd.; İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi İslam Tarihi III**, (nşr., A. Ağırakça), İstanbul 1986, s.33vd.; ayrıca bkz., M.İ. Artamonov, s. 240. Bu seferlerin detayları için bkz., D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.62 vd.; Hüseyin Ali Dakukî, "Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar", (nşr., F. Topal), **TKA XXV (1987)**, s.92.

³⁸¹ Michael Kmosko, s.136.; Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", **Makaleler III**, Ankara 2007, s.367vd.

³⁸² Psikolojik hareketla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., İbnü'l-Esîr III, s.136.

³⁸³ Abdurrahman b. Rabia'nın isminde ihtilaf bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr ile Taberî'de bu şekilde geçen bahse konu isim bazı kaynaklarda Selman b. Rabia olarak kaydedilmektedir. [bkz., İbn A'sam al-Kufi, s.9. Ayrıca bkz., İ. Kafesoğlu, s.163.; Altay Tayfun Özcan, s.79, no.144.] Abdurrahman b. Rabia'nın

Hazarlar, Ermenistan'a girdi. Bundan sonra yarım asırdan fazla devam edecek bir dizi sınır boyu çatışmasını Emevi ordularının büyük çaplı harekâtı takip edecektir.³⁸⁴

B. Emeviler Döneminde Hazar-Arap Münasebetleri

Elli yıllık sınır boyu çarpışmaları sırasında Halife Osman ve Hz. Ali döneminde başlayan iç çekişimler etkili olacak ve Arap fütuhât hareketi büyük ölçüde kesintiye uğrayacaktır. Ancak Emeviler iş başına geçip nizamı tekrar sağladıktan sonradır ki Kafkaslara yönelik fetih hareketleri tekrar başlayacaktır. Bu amaçla ilk olarak 662 yılında Bizans üzerine Anadolu'ya yönelen seferi³⁸⁵ Kafkaslarda girişilen askeri faaliyetler takip edecektir.³⁸⁶

Halife Abdülmelik b. Mervan (685-705) zamanında sağlanan düzen Araplara tekrar fetihlere başlama fırsatı verdi. Bu fetih hareketleri Halife Velid b. Abdülmelik'in (705-715) hilafeti ile daha da hızlandı.³⁸⁷ 708 yılında Halife Velid'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik güney Kafkasya'da bazı yerleri fethederek Derbend'e saldırdı.³⁸⁸ Hazarlar Arap ordularının bu saldırılarına 710 yılında karşılık verebildiler, Albanya'yı zapt ederek Derbend'i ve ülkenin kuzey kısmını işgal ettiler.³⁸⁹ Bunun üzerine Halife Velid, Muhammed b. Mervan'ı valilikten azlederek yerine askeri alanda üstün başarıları ile tanınan Mesleme'yi tayin etti. Mesleme süratle Hazar ülkesine 714'te düzenlediği seferle Derbend'i ele geçirdikten sonra burayı tahkim edip güçlü mancınıklarla donattı.³⁹⁰ Ancak İstanbul'a yürümesi³⁹¹ emrini aldıktan sonra Kafkaslardan ayrılması

653 yılında Hazarlarla yapılan bir savaşta şehit olması ve Belencer halkının her yağmur duasına çıktığında Onun cesedinden yardım dilemesi hususunda bkz., İbnü'l-Esir III, s.137.

³⁸⁴ Emeviler Döneminde Arap-Hazar Savaşları için bkz., Mehmet Çoğ, s.152vd.; Mevlüt Koyuncu, "Kafkasya...", s.239vd.; Emeviler Döneminde fetih hareketleri için bkz., Yunus Akyürek, "Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", **UÜİFD XXII S.2 (2013)**, s.85vd.; Hasan Kurt, "Mâverâünnehir Bölgesinde Fetihler", **İslam Tarihi ve Medeniyeti III**, İstanbul 2018, s.223vd.

³⁸⁵ Bu tarihten itibaren Anadolu seferleri düzenli olarak her yıl tekrar edecek ve nihayet 670'te İstanbul kuşatılarak Bizans'a zor günler yaşatılacaktır. Ancak olumsuz hava şartları açlık ve hastalıklar İslam-Arap ordularının başarılı olmasına engel teşkil etmiştir. Bu İslam akınları hakkında geniş bilgi için bkz., Şahin Uçar, s.76vd.; Casim Avcı, **İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)**, Ankara 2015, s.60vd.

³⁸⁶ İbnü'l-Esir III, s.427.

³⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, s.163.

³⁸⁸ et-Taberî III, s.342.; İbnü'l-Esir IV, s.484. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mevlüt Koyuncu, "Kafkasya...", s.245.

³⁸⁹ Ghewond, XII. Bölüm.; M.İ. Artamanov, s.270.

³⁹⁰ İbnü'l-Esir, IV, s.498.; Halife b. Hayyat, s.367. ayrıca bkz., Mevlüt Koyuncu, "Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapılan Mücadeleler", **SÜFED I (1997)**, s.75.

³⁹¹ Mesleme komutasındaki Arap orduları 717 yılının Ağustos ayında İstanbul önünde görüldü. Ancak hem kışın sert geçmesi ve Arap ordusunda baş gösteren kıtlık hem de Türklerin Araplara saldırması

üzerine Hazarlar tekrar taarruza geçerek Arapları güneye itmeyi başardılar. Arkasından 722’de Ermeniye valisi Cerrah b. Abdullah Hazar ülkesinde büyük başarılar kazandı ise de 730’a kadar süren karşılıklı akınlar sonucunda İslam-Arap orduları tekrar Azerbaycan’a çekilmek zorunda kalacaklardır. O arada Hâtim b. Nu’ mân Hazar ülkesine ani bir akın yaparak 50 kadar esirle geri dönmüştür.³⁹²

Halife Yezid b. Abdümelik (720-724) devrinde Ma’lak b. Sufâr el-Behranî komutasında Şam ve el-Cezire’li askerlerden oluşan bir ordu Hazar akınlarına karşılık vermek üzere yola çıktı. Ma’lak b. Sufâr el-Behranî’nin ordusunun Ermenistan’a girdiğini duyan Hazarlar 30.000 kişilik bir kuvvet toplayarak 722’de Arapları Merc-i Hicâre (Mercu’l Hicara) çayırı denilen yerde karşıladılar.³⁹³ Yapılan savaşta diğer Türk boylarının da yardımını alan Hazarlar galip gelerek pek çok ganimet elde edip Arap-İslam ordularının kampına girmeyi başardı.³⁹⁴

a. Cerrah b. Abdullah el- Hakemi Dönemi Hazar-Arap Savaşları

Merc-i Hicâre zaferi ile elde ettikleri başarı Hazarların bölgedeki faaliyetlerini arttırmalarına sebep oldu. Bunun üzerine Halife Yezid b. Abdümelik, Ermenistan valisi olarak atanan Cerrah b. Abdullah el- Hakemi’ye Hazarlarla mücadele emri verdi.³⁹⁵ Cerrah’ın güçlü bir ordu ile gelmekte olduğunu öğrenen Hazarlar Derbend’e çekilerek savunma tedbirleri aldı ve böylece Cerrah Şirvan’ı geçerek Berdaa’ya ulaştı.³⁹⁶ Kür Nehri boyunca ilerleyerek Rubas isimli bir derenin yakınlarında kamp kurdu. Ordunun dinlenmesi ve arazi ölçüm çalışmaları için mola verdiği ve birkaç gün burada kalınacağı haberini etrafa yaydı.³⁹⁷

neticesinde Araplar bir yıl süren bu kuşatmadan elleri boş dönmek zorunda kaldılar. Detaylı bilgi için bkz., İbnü’l-Esir V, s.31vd; et-Taberî III, s.378 vd.; ayrıca bkz., Georg Ostrogorsky, s.145 vd.

³⁹² İbnü’l-Esir V, s.43.; ayrıca bkz., D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.76.; M. Koyuncu, “*Emeviler Devrinde...*”, s.75.; Hüseyin Ali Dakukî, “*Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi*”, (nşr., F. Topal), **TKA XXV (1987)**, s.96.

³⁹³ Merc-i Hicâre’nin yeri tespit edilememekle birlikte [Bkz., Altay Tayfun Özcan, s.134.] Dunlop buranın Ermenistan’da olduğunu belirtmektedir. Bkz., D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.77, no.20.

³⁹⁴ Halife b. Hayyat, s.393.; İbnü’l-Esir V, s.95. Ayrıca bkz., H.A. Dakukî, “*Emevi Hilafeti*”, s.96.; M. Koyuncu, “*Emeviler Devrinde*”, s.75.

³⁹⁵ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi (Emeviler Dönemi) III**, İstanbul 2010, s.228.

³⁹⁶ et-Taberî III, s.410 vd.; İbnü’l-Esir V, s.95.; İbn A’sam al-Kufî, s.16.; **Derbendnâmed or the History of Derbend**, (nşr., Mirza A. Kazem Beg), Saint Petersburg 1851,s.63. Ayrıca bkz., Altay Tayfun Özcan, s.136.

³⁹⁷ “Cerrahi” ölçüm terimi sonraki dönemlerde de kullanılmaya başlanacaktır. Bkz, D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.77.

Arapların dinlenmekte olduğu haberini alan Hazarlar aldıkları tedbirleri kaldırdılar. Fakat Cerrah gece olunca önceki emrini iptal ederek Derbend yakınlarına ulaştı. Cerrah'ın bu ani hareketi karşısında tutunamayacağını anlayan Hazarlar kuzeye çekildiler. Ayrıca Cerrah bilgi toplamak ve baskınlar yapmak amacıyla çevreye birlikler gönderdi ve bu birlikler bol miktarda ganimetle beraber geri döndüler.³⁹⁸ Bunun üzerine sonra Hazar Kağanının oğlu Barcik komutasında 40 bin kişilik bir ordu Arap ilerlemesini durdurmak için Hamzin'den harekete geçerek Erran ırmağına kadar ulaştı.³⁹⁹ Şiddetli çarpışmalar sonunda Hazarlar geri çekilirken Arap ilerlemesi de devam etti.⁴⁰⁰

Cerrah, Hamzin ve Targhu'yu işgal ederek daha önce defalarca Arap saldırılarına maruz kalan Belencer'e ulaşarak kaleyi kuşattı.⁴⁰¹ Şehrin etrafının yük arabaları ile çevrenmesi Arapların işni oldukça zorlaştırdı.⁴⁰² Kuşatma devam ederken Arap ordusundan biri kılıcını havaya kaldırarak "*Ey Müslümanlar hangileriniz kendisini Allah'a adayacak?*" diye bağırdı. Diğer askerlerde ona katılarak ölüm için and içtiler ve Hazarları mağlup ettiler.⁴⁰³ Belencer'deki Hazar valisi birkaç adamı ile Semender'e kaçtı. Eşi ve oğlu esir alınıp köle olarak satılığa çıkarıldı. Ancak Cerrah onları satın alarak Hazar Valisine yollarken aynı zamanda hazırladığı bir vassallık belgesini de göndererek İslam hâkimiyetini kabul ettiği takdirde ailesini, kalesini ve bütün varlığını geri alabileceğini bildirdi. Hazar valisi de bu teklifi kabul etti.⁴⁰⁴

Belencer'den sonra Cerrah Wanandar (Vebender) kalesine doğru ilerledi.⁴⁰⁵ Kale oldukça fazla muhafızla korunmasına rağmen Cerrah'ın ordusu ile savaşmayı göze alamayan Kale Komutanı mağlubiyeti ve vergi vermeyi kabul etti. Arkasından Semender'e ilerleyen Cerrah, Belencer'in eski Hazar valisinden daha ileriye gitmenin tehlikeli olabileceğine dair bir mektup alması üzerine geri çekilerek Şeki'ye (Keş)

³⁹⁸ Derbendnâmed, s.64.; et-Taberî III, s 411. Ayrıca bkz., M. Koyuncu, "*Kafkasya...*", s.247.

³⁹⁹ İbn A'sam al-Kufi, s.18.

⁴⁰⁰ Halife b. Hayyat bu savaşla ilgili "*Sonra, el-Cerrah, el-Bâb şehrine varmadan Erran nehrine iki fersahlık bir bölgede Hakan'ın oğlu ile karşılaştı. İki taraf şiddetli bir şekilde savaştilar. Bu esnada Hakan'ın oğlu yenilgiye uğradı ve Müslümanlar, onları takip ederek öldürmeye başladılar. Müslümanlar, onların birçoğunu öldürdüler ve bazı kimseleri de tutsak aldılar.*" denilmektedir. [Bkz., Halife b. Hayyat, s.394.] Derbendnâmed'de bu savaşta Hazarların yedi bin, Arapların ise iki bin savaşçısını kaybettikleri belirtilir. Bkz., Derbendnâmed, s.65.

⁴⁰¹ H. N. Orkun, s.148.

⁴⁰² İbnü'l-Esir V, s.96.

⁴⁰³ D.M. Dunlop, Hazar Yahudi...,s.80.

⁴⁰⁴ et-Taberî III, s. 411.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esir V, s.96.

döndü.⁴⁰⁶ Buradan Halife Yezid'e yardım göndermesi yönünde yaptığı talep Onun ölümü (724) ile yerine geçen Hişam (724-743) tarafından olumlu karşılandı.⁴⁰⁷ Ancak Halife, Cerrah'ı 726'da Ermenistan ve Azerbaycan valiliğinden azlederek yerine Mesleme'yi atadı.⁴⁰⁸

728'de Mesleme Azerbaycan üzerinden Hazarların üzerine yürüdü ve pek çok ganimet ile esir alarak geri döndü.⁴⁰⁹ Ertesi yıl Arap-Hazar çatışması daha da şiddetli bir hal aldı, Daryal civarında karşılaşan ordular bir ay kadar savaşmalarına rağmen birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Ancak şiddetli yağmurlar Arapları geri dönmek zorunda bıraktı.⁴¹⁰ Mesleme'nin bütün çabaları Hazarların Arap hâkimiyetinde bulunan topraklara tekrar tekrar saldırmasını engelleyemedi. Bunun sonucunda Hazarlar 730 yılında Arapları Azerbaycan'a çekilmek zorunda bıraktıkları gibi kendileri de bu ülkeden Haris b. Amr tarafından geri püskürtüldüler.⁴¹¹ Bu başarısızlıklar üzerine Halife Hişam, Mesleme'yi görevinden azlederken bölgeye tekrar Cerrah'ı vali olarak atadı. İbn'ül Esir'in kaydına göre Cerrah aynı yıl Tiflis'e ve Daryal geçidi üzerinden Hazarya'ya girmiş ve El- Beyda şehrine ulaşmıştır. Ancak diğer kaynakların bu sefer hakkında bir şey yazmamaları bu kayda ihtiyatla yaklaşmak zaruretini ortaya çıkarmaktadır.⁴¹²

Arapların bitmek bilmeyen saldırıları sonunda Hazarlar 730 senesinde Barcik komutasında⁴¹³ büyük bir ordu ile Azerbaycan'a girdiler. Cerrah kışı Şeki'de geçirirken Hazarların geldiğini haber alınca Berdaa'ya geçip Barcik'i karşılamak üzere Erdebil'e çekildi ve ordusunun bir kısmını ise Hazar işgaline maruz kalabilecek şehirlerin savunması için görevlendirdi. Bu kuvvetlerin mevzilendikleri yerleri Gürcü prensi Hazar komutanına bildirmişti. Bunun üzerine Barcik Varaçan'a kadar ilerleyerek şehri

⁴⁰⁶ et-Taberî III, s.411'de yer alan mektupta; “*Ey emir ben dilerim ki sana iyilik eyliyeyim. Zira sen bana iyilik eyledin benim ehlimi ve iyâlimi ve malımı ve mülkümü geri verdin İmdi bilmiş olasın ki Hazez tâifesi ve dağlık bölgelerdeki melikler ahdi bozdular. Ve ittifak edip bütün yolları ve derbentleri bağladılar. Vakta ki benim nâmem sana erişe, ihtiyât edesin askerini geri döndüresin.*” denilmektedir.; ayrıca bkz., D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.81.

⁴⁰⁷ et-Taberî III, s.412.

⁴⁰⁸ İbnü'l Esir'in kaydına göre Mesleme, Kafkas ötesi valiliğine Haris İbn Arm Tai'yi naib olarak göndermiştir. Bkz., İbnü'l-Esir V, s.116.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir V, s.123.; Halife b. Hayyat, s.405. Ayrıca bkz., D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.83.; M.İ. Artamonov, s.279.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir V, s.129.; Halife b. Hayyat, s.405. Ayrıca bkz., D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.83

⁴¹¹ Bkz., Adem Apak, s.228.

⁴¹² İbnü'l-Esir V, s132. Ayrıca bkz., M.İ. Artamonov, s.279vd.

⁴¹³ Arap kaynaklarında bu komutanın ölen Kağanın oğlu Barcik olduğu belirtiliyor. Ghewond' a göre ise bu komutan Tarmaçtır. Bkz., Ghewond, XVIII. Bölüm; M.İ. Artamonov, s.280.

kuşattı. Cerrah bizzat harekete geçmiş ve şehri kurtarmak istemişse de bir sonuç alamamıştır.

Hazar kuvvetleri Cerrah'ı, Erdebil önlerinde savaşa mecbur etti.⁴¹⁴ O arada Halife'nin göndereceği takviye birlikleri beklemesi yönündeki tavsiyeyi dikkate almayan Cerrah'ta ordusunu savaş düzenine sokmuş bulunuyordu. Hazarların sayıca üstünlüğü Erdebil Sahrası'nda Cerrah'ın aleyhine olmuş ve ikinci günün akşamından itibaren Arap orduları büyük kayıplar vermeye başlamışlardı. Sonuçta askerlerin çoğu ya ölmüş ya da ağır yaralıydı geriye kalanlar ise gecedan istifade ile savaş alanını bırakarak kaçmak zorunda kaldı.⁴¹⁵

Cerrah'ın yanında ağır yaralı ve ölümlerle birlikte çok az adam kalmıştı. Neticede üçüncü gün sabah başlayan Hazar taarruzuyla bunlarda dağılmaya başladılar. Cerrah'ın yakın silah arkadaşlarından birisi "*Cehenneme değil ey Müslümanlar, cennete! Allah yolunda yürüyün, Şeytan'ın yolunda değil*" diye bağırarak geride kalanları son bir kez daha cesaretlendirdi ise de bu da fayda vermedi onlarında büyük bir kısmı imha edildi.⁴¹⁶ Bu sırada ölenler arasında Cerrah'ta bulunuyordu. Cerrah'ın karısı ve çocukları da Hazarların eline geçti.⁴¹⁷ Çok miktarda ganimet ele geçirilmesine rağmen, Arap ordusunun büyük çoğunluğunun ölmesi nedeniyle esir sayısı azdı.⁴¹⁸ Bu zafer üzerine Erdebil'e saldıran Hazarlar şehri ele geçirmiş, muhafızları öldürmüş, kadın ve çocukları esir almıştır.⁴¹⁹

b. Sa'id b. Amr el-Haraşî Dönemi Hazar-Arap Savaşları

Erdebil zaferi ve Arapların büyük komutanlarından Cerrah'ın öldürülmesi Hazarlar için büyük bir gurur ve sevinç kaynağı olurken Arap dünyasını da o derecede

⁴¹⁴ Halife b. Hayyat, s.407.

⁴¹⁵ Bkz., M.İ. Artamonov, s.282.; D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s. 85.; Altay Tayfun Özcan, s.156.

⁴¹⁶ İbn A'sam al-Kufi, s.23.

⁴¹⁷ et-Taberî, III, s.413.

⁴¹⁸ İbn A'sam Arap ordusundan sadece 700 kişinin hayatta kaldığını belirlemiştir. Bkz., İbn A'sam al-Kufi, s.24

⁴¹⁹ Halife b. Hayyat bu savaşla ilgili "*el-Cerrah 112 yılında Erdebil halkını kuşatmakta olan Hakan'ın oğlu üzerine yürüdü ve iki taraf şiddetli bir savaş yaptılar. Bu esnada el-Cerrah (Allah ona Rahmet eylesin) 112. Yılın Ramazan ayının bitmesine sekiz gün kala öldürüldü. Bunun üzerine Hazarlar Azerbaycan'ı ele geçirdiler ve orduları her tarafa yayıldı. Hatta onlar Musul civarına kadar ulaştılar ve Erdebil şehrine karşı mancınıklar kurdular. Erdebil halkı da onlara karşı savaşıyordu. Üzerlerindeki kuşatma uzayınca şehri Hazarlara teslim ettiler. Hazarlar şehre girerek askerleri öldürdüler, kadın ve çocukları da tutsak aldılar.*" demektedir. Bkz., Halife b. Hayyat, s.408. Ayrıca bkz., M.İ. Artamonov, s. 282. ; D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.85..

üzümüş ve yeise düşürmüştür. Bu arada Hazarlar ilerlemeye devam ettiler ve Diyarbakır üzerinden Musul'a kadar ulaştılar.⁴²⁰ Hazarların bu ilerlemesi ve Arap ordularının aldıkları büyük yenilgi üzerine Halife Hişam tekrar Mesleme'yi görevlendirdi. Fakat kendisi bölgeye gelinceye kadar Hazarlara karşı direniş için Sa'id b. Amr el-Haraşî'yi görevlendirdi.⁴²¹

Said, el-Cezire'ye ulaştığında Cerrah'ın ordusundan geride kalanlarla karşılaştı. Van gölü civarındaki Ahlat'a geldiğinde ise Hazarların egemenlik bölgesine ulaşmış oldu ve şehri ele geçirerek birçok ganimet elde etti.⁴²² Arkasından yolu üzerindeki kaleleri zapt ederek Berdaa'ya ulaştı. Oradan Baylakan'a yöneldi.⁴²³ Said burada bulunduğu sırada bölge sakinlerinden birisi Hazarların yakınlarda bulunduğunu ve kendi kızını esir aldığını söyledi. Vaziyeti araştıran Said söylenenlerin doğru olduğunu anlayınca bir birlikle Hazarlar üzerine saldırdı ve alıkonulan kızı da kurtararak babasına iade etti.⁴²⁴

Bu sırada Barcil'de Varsan şehrini kuşatmıştı. Said kuşatma altındakilere yardımın yolda olduğuna dair bir haberci gönderdi. Ancak gönderilen kişi şehre girerken Hazarlar tarafından yakalandı ve ne için geldiği öğrenildikten sonra, Ona şehirdekilere Arap yardımının hiçbir zaman gelmeyeceğini söylemesi tembihlenerek surların önüne gönderildi. Surların önüne geldiğinde şehirdekilere Said'in söylediği gibi yardımın yolda olduğunu bağıarak tekrarladı. Hazarlar tarafından hemen orada öldürüldü.⁴²⁵ Said'in yaktığı birçok ocaktan çıkan dumanları gören Hazarlar, Arapların çok kalabalık bir orduyla geldiği düşüncesine kapılarak, kuşatmayı kaldırdılar.⁴²⁶ Bacarvan'da beyaz atlı bir süvari Hazarların dört fersah ileride aralarında Barcik'in haremine aldığı Cerrah'ın kızının da bulunduğu 5.000 Müslüman esirin yanında yaklaşık 10.000 kişilik bir Hazar ordusunun bulunduğunu haber verdi.⁴²⁷ Said ve askerleri gece Hazar kampına ulaşarak oradakilerin toparlanmasına fırsat vermeden taarruza geçtiler. Esirlerin de Araplara iştirak etmesiyle Hazarlar kılıçtan geçirildi.

⁴²⁰ İbnü'l-Esir V, s.134. Ayrıca bkz., M.İ. Artamonov, s.283.

⁴²¹ İbnü'l-Esir V, s.134.

⁴²² İbn A'sam al-Kufi, s.28.

⁴²³ İbn A'sam al-Kufi, s.28.

⁴²⁴ et-Taberî III, s.414.

⁴²⁵ İbnü'l-Esir V, s.135.

⁴²⁶ M.İ. Artamonov, s. 284.

⁴²⁷ İbnü'l-Esir V, s.135 vd.; et-Taberî III, s.416.

Araplar bol miktarda ganimet aldı.⁴²⁸ O arada başka bir Hazar birliğinin bol miktarda ganimet ve Cerrah'ın haremiyle birlikte Hazar ülkesine dönmekte olduğunu haber alan Said süratle harekete geçerek bu kuvvetleri baskına uğratıp kılıçtan geçirdi. Cerrah'ın karısı ve kızlarını kurtardı.⁴²⁹

Bu gelişmeler üzerine Hazar Kağanı Said'e karşı büyük bir ordu sevk etti. Hazarlar çarpışmanın başlarında Arapları bozmuş ise de toparlanan Arap ordusunun karşı taarruzu sonucunda geri çekilmek zorunda kaldılar.

Aldıkları yenilgi üzerine tekrar saflarını düzelten Hazarlar 100.000 kişilik bir ordu ile 50.000 kişilik Arap ordusuna karşı yeniden harekete geçtiler.⁴³⁰ Cerrah'ın kellesini bir mızrağın ucuna takarak duran Kağan'ın oğlu Barcik'i gören Said, Cerrah'ın başının olduğu yere doğru hücum etti ve Barcik'i atından düşürdü. Hazarlar kumandanlarını kurtarmayı başardılarsa da Arapların saflarını bozamadılar ve geri çekildiler. Muzaffer komutan Said toplanan ganimetin beşte birini Halifeye gönderdi.⁴³¹

Said, ganimeti taksim ettikten sonra Azerbaycan'daki Maymad şehrine yürüdü. Mesleme, vekil olarak gönderilen Said'in başarılarından hiç memnun değildi ve hatta kendisi gelinceye kadar Hazarlarla çatışmaya girmemesi konusundaki emrini dinlemediği için Said'i hapse attırmıştı. Fakat Halife Hişam'ın emri ile hapisten çıkarılıp ödüllendirilmesi kararlaştırıldı.⁴³²

c. Mesleme Dönemi Hazar-Arap Savaşları

Mesleme yağmur ve kar yağışlarının başladığı bir dönemde Hazarya içlerine doğru ilerleme kararı aldı. Ancak Mesleme'nin yağışların olduğu dönemde böyle bir saldırıya girişmesi Hazarlara karşı netice verecek bir taarruz yapma fırsatını elinden alacaktı. Ona rağmen Mesleme 731'de Hazarlara karşı bir sefer tertiplemekten geri kalmadı.⁴³³ Ama Hazarlar takviye olarak bütün güçlerini Kafkasların Kuzeyinde

⁴²⁸ M.İ. Artamonov, s. 284

⁴²⁹ İbnü'l-Esir V, s.136.; et-Taberî III, s.416.

⁴³⁰ M.İ. Artamonov, s. 285.; D.M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s. 86.

⁴³¹ İbnü'l-Esir V, s.136.; et-Taberî III, s.417.

⁴³² Belâzurî, s.296.; et-Taberî III, s.418 vd.; İbn A'sam al-Kufi, s.39vd.; Bkz., Halife b. Hayyat, s.411.

⁴³³ İbn Kesîr'in kaydında Meslemenin Ermeniyeye fetihleri ile ilgili olarak "Mesleme, Rum beldelerinde çok kaleler fethetti. Ermeniyeye valiliğine atanınca Türklerle gaza yaptı. Babu'l-Ebvab'a ulaştı, oradaki şehiri yıktı. Dokuz sene sonra orayı tekrar inşa etti." denilmektedir. Bkz., İbn Kesîr, **Büyük İslâm Tarihi IX**, (nşr., M. Keskin), İstanbul 1995, s.537.

toplamıştı. O sebeple Mesleme Hayzan'da oldukça sert önlemler aldıktan sonra Derbend'e geçebilmiştir.⁴³⁴

Hazar ülkesinde ilerleyen Mesleme buraya vardığında herhangi bir kuvvetle karşılaşmadı. Esasen o arada Hazar müfrezeleri ya yok edilmiş ya da kaçmıştı. Bundan istifade ile Hamzin dahil olmak üzere yöredeki pek çok şehir ve kale ele geçirildi. Daha sonra Belencer üzerinden Semender'e ulaşıldı. Burası Hazar ülkesi içerisinde ulaşılabilir en uç noktaydı. Bu arada gelen haberler de Hazarların "ancak Allah'ın bileceği kadar kalabalık" bir ordu topladığı yönünde idi. Bunun üzerine Mesleme Cerrah'ın düştüğü hataya düşmemek için süratle geri çekildi. Bu arada kamp çadırları sökülmemiş, Hazarları yanıltmak için ateşler yakılmak suretiyle birtakım tedbirler de alınmıştı. Ayrıca yaralı askerler yürüyüş kolunun en önüne iyi durumda olanlar ise arkaya alınmıştı. Bütün bunlara rağmen Araplar güçlkle Gazele şehine çekilerek oradan Derbend'e dönebilmişlerdir.⁴³⁵

Geçitleri takip eden Hazarlar bir süre sonra takip ettikleri Araplara ulaştılar. İslam-Arap ordusu bütün gün Hazar saldırısına direndi. Aynı günün akşamı bir Hazar firari Mesleme'ye Kağanın çadırının yerini gösterdi. Bunun üzerine seçkin kuvvetlerle Kağan'ın çadırını basma görevi verilen Mervan b. Muhammed pek çok kayıp vermesine rağmen otağa ulaşmayı başardı. Askerlerden Şebibi Nehravânî Hazar Kağanı'nı yaralamayı başarmış ise de Kağan kurtuldu. Bu gelişmeden cesaret alan Arap ordusu taarruza geçerek Hazarları püskürtmeyi başardı.⁴³⁶ O arada Derbend Kalesi kuşatıldı.

Mesleme son derece güçlü surlara sahip olan Derbend Kalesini düşürebilmek için şehrin sularını zehirledi.⁴³⁷ Susuzluğa direnemeyen Hazarlar ertesi gece şehri terk ederek kuzeye kaçtılar. Hazarların kaçması ile kaleye giren Mesleme ve askerleri şehri

⁴³⁴ Halife b. Hayyat Mesleme'nin Derbend Seferi ile ilgili "Mesleme b. Abdülmelik 112. yılın Şevval ayında şiddetli bir yağmur ve karların yağdığı bir günde Türkleri arayıp bulmak maksadıyla hareket etti ve el-Bab şehrini geçti. O, bu esnada et-Tâi'yi, el-Bâb'ı yapmak ve korunur hale getirmek için vekil tayin etti. Ayrıca, Ona bir ordu tahsis etti. Sonra, ordularını göndererek şehirler ve kaleler fethetti ve Allah'ın düşmanları kendilerini şehirleri içinde yaktılar." demektedir. [Bkz., Halife b. Hayyat, s.410.] Derbendnâmed'de ise Mesleme'nin olası bir Hazar saldırısına karşı önlem almak amacıyla, Hazarların tüccarlarının kentin bir fersah ötesinde durdurulacağını, Hazar elçilerinin ise gözlerinin bağlanacağını emrettiği belirtilir. Bkz., Derbendnâmed, s.92. Ayrıca bkz., Altay Tayfun Özcan, s.167.

⁴³⁵ Bkz., İbnü'l-Esir V, s.145. Halife b. Hayyat, s.411. Ayrıca bkz., D. M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.93.

⁴³⁶ et-Taberî III, s.419.

⁴³⁷ et-Taberî III, s.419vd.

yeniden inşa etti ve yerine Mervan b. Muhammedi’i vekil tayin eden Mesleme Şam’a geri döndü.⁴³⁸

ç. Mervan b. Muhammed Dönemi Hazar-Arap Savaşları

Mesleme’nin Suriye’ye gittiğini öğrenen Hazarlar, Derbend’e geri döndüler. Bunun üzerine 732 yılında Mervan soğuk hava, şiddetli yağmur ve çamura rağmen topladığı ordu ile Belencer üzerinden Hazarya içlerine kadar ilerledi. O yüzden bu sefere “Çamur Seferi” (Gazvetüt Tîn) adı verilecektir.⁴³⁹ Mervan’ın başarısız olması bir süreliğine Said b. Amr’ın onun yerine atanmasına sebep olacak ancak kısa bir süre sonra onunda görme problemi ortaya çıkınca Mervan tekrar İslam-Arap orduları komutanlığına atanacaktır.⁴⁴⁰

736 yılında Hazar ülkesini bütünüyle fethetmek üzere harekete geçen Mervan Berdaa’ya 40, Tiflis’e 20 fersah uzaklıkta olan Kasak’da üs kurduktan sonra bir takım diplomatik faaliyetlerle esas amacını gizlemeyi de başarmıştır.⁴⁴¹ Nitekim Hazarlar üzerine yürümeden hemen önce gönderdiği bir elçi ile hazırlıklarının Alanlara yönelik olduğunu bildirmiş.⁴⁴² Bu arada durumu tetkik edip bilgi toplamak üzere gönderilen Hazar elçisini de harekete geçinceye kadar yanında alıkoymuştur.⁴⁴³

Esas kuvvetleriyle Daryal geçidine yüklenen Mervan birtakım birliklerini de Derbend tarafından harekete geçirdi. Alıkoymulan Hazar elçisi Kağan’ın huzuruna vardığında Araplar çoktan Hazarya’nın iç kısımlarına girmişlerdi. Durumdan haberdar olan Hazar Kağan’ı beylerini çağırarak bir çözüm yolu aradı ve sonunda başkentin acilen boşaltılmasına karar verildi. Çünkü ne ordu toplanabilecek zaman ne de elde Araplara karşı konabilecek kadar güç vardı. Onun için Hazar ileri gelenleri başkenti

⁴³⁸ et-Taberî III, s.420.; Belazuri, s. 297.; Halife b. Hayyat, s.412. Ayrıca bkz., D.M. Dunlop, s. 95vd.

⁴³⁹ Öyle ki bu sefer sırasında çamur ve balçık atların kuyruklarına kadar ulaşıp onları hareket edemez hale getirince Mervan atların kuyruklarının kesilmesini emretmiştir. Bkz., et-Taberî III, s.420 vd.

⁴⁴⁰ Said’in gözünün görmemesi ile ilgili olarak Taberî’de; “*Sa’d da gelip Babül Ebvâb’da yerleşti. Ondan sonra hiç dinlenmedi, daima gaza ederd. Nihayet gözlerine kara su indi ve gözleri görmez oldu. Hişam b. Abdülmelik’in kapısına adam gönderip halini bildirdi Hişam’da onu kendi yanına getirip onun yanına Mervan’ı gönderdi.*” denilmektedir. Bkz., et-Taberî III, s.420.

⁴⁴¹ İbn A’sam al-Kufî, s.49. Ayrıca bkz., D. M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.97.; Altay Tayfun Özcan, s.177.

⁴⁴² Halife b. Hayyat’ın kaydına göre ise Mervan’ın 736’da üç kapıdan Vartenis’in topraklarına girmesi üzerine Vastenîs kaçarak Hazarlara sığındı. Bunun üzerine Hazarlar kalenin etrafına mancınıklar yerleştirerek şehri kuşattı. Fakat Humrin halkı Vartenis’i öldürerek kafasını Mervan’a gönderdi. Mervan’da Vartenis’in kafasını şehirde yaşayanların görebileceği bir yere astı. Sonra halk teslim oldu. Mervan eli silah tutanları öldürerek kadın ve çocukları tutsak aldı. Bkz., Halife b. Hayyat, s.416.

⁴⁴³ M.İ. Artamonov, s. 289.; D. M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s.97.

İtil'i korumak için göstermelik bir askeri birlik bırakırlarken kendileri İtil ırmağının kuzeyine doğru geri çekildiler.⁴⁴⁴ Semender'den hareket eden Mervan, el-Beyda civarına geldi ancak şehri kuşatmayarak Hazar Kağanı'nın arkasından İtil nehrinin sağ kanadı boyunca kuzeye yöneldi.⁴⁴⁵

Bu dönemde Hazarlara tabii olan ve yerleşim yerleri İtil Bulgarlarının topraklarına kadar uzanan bir mesafeye yayılmış olan Burtaslar ile Bulgarlar Arap taarruzu ile karşı karşıya kaldı. O sırada Tarhan ünvanlı birinin komutasındaki Hazar birlikleri Kağanla birleşmek amacıyla Mervan'ın arkasında İtil sahili boyunca ilerlemekteydi. Bunu öğrenen İslam ordusu komutanı bu kuvvetleri ortadan kaldırmak üzere harekete geçti. Hazarları kısıpaca alabilmek için seçme bir birlik seyyar bir köprü ile nehrin öbür tarafına geçirildi. O arada küçük bir Hazar avcı grubu imha edildi. Aradaki nehre güvenerek tedbirsizce ateş yakan Hazar ordusunun yeri kısa sürede tespit edilerek ani bir baskınla bu kuvvetlerde imha edildi.⁴⁴⁶ Böylelikle 737 yılındaki sefer Arapların zaferi ile sonuçlandı.

Hazar Kağanı son düzenli birliklerinin de yok edilmesi üzerine, müzakere için bir elçilik heyeti gönderdi. Rivayete göre Mervan ittifak için kağana tek bir şart koştu “ ya Müslüman olacak, ya ölecekti”. Elçi net bir cevap getirmek için üç gün süre istedi. Üç gün sonunda elçi Kağanın İslam'ı kabul etmeye hazır olduğunu bildirmek üzere geri döndü.⁴⁴⁷

Kağan'ın kendisini İslam'ı öğretmesi için birinin gönderilmesini istemesi üzerine Nuh b. Sâibü'l-Esed ve Abdurrahmân el-Havânî bu konuda vazifelendirildi. Dinin temel esaslarına dayalı olarak şarap içmek, domuz ve murdar hayvan eti yemek ve kan içmek yasaklanmıştı. Kağan murdar et yemek ve şarap içmek konusunda kendisine izin verilmesini istemiş ise de bu konuda bir ayrıcalık tanınmamıştır.⁴⁴⁸ Her ne kadar Kağan bu konuda isteksiz davranmışsa da Hazarlar için İslamiyet'i kabul etmek sadece din

⁴⁴⁴ Halife b. Hayyat, Mervan'ın Belencer ve Semender'den geçerek el-Beydaa şehrine geldiğini belirtir. [Bkz., Halife b. Hayyat, s.417.] Zeki Velidi Togan ve Altay Tayfun Özcan, Hazarların İtil ırmağının kuzeyine doğru çekildiğini belirtirken [Bkz., Z.V. Togan, “Hazarlar”, s.399.; Altay Tayfun Özcan, s.180vd.] Dunlop ve Artamonov Urallara doğru gittiklerini belirtmiştir. Bkz., M.İ. Artamonov, s.290.; D. M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s. 98.

⁴⁴⁵ M.İ. Artamonov, s.291.; Altay Tayfun Özcan, s.183.

⁴⁴⁶ M.İ. Artamonov, s.292.; Z.V. Togan, “Hazarlar”, s.399.

⁴⁴⁷ Mervan'ın Hazar Kağanı'na teklifi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., İbn A'sam al-Kufi, s.51.; et-Taberî, III, s.421 vd.; Belazuri, s.297.; D. M. Dunlop, Hazar Yahudi..., s. 100, M.İ. Artamonov, s. 294.; H. D. Yıldız, s.369.; Altay Tayfun Özcan, s.185.

⁴⁴⁸ et-Taberî III, s.421 vd.

değiştirmek değil aynı zamanda siyasi olarak halifeye bağlanmak anlamına geldiği için Kağan'ın Araplara itaat arz etmekten ve İslamiyet'i kabul etmekten başka çaresi yoktu.

Mervan, Hazar Kağanı başkentine dönüp yeniden tahta oturuncaya kadar bekledi ve daha sonra büyük bir ganimet ve çok sayıda esir ile geri döndü. Hazarlardan alınan esirler Samur ile şabran arasına, Burtaslarsa Kahetya'ya iskân edilmişlerdi. Burtaslar kısa süre sonra isyan ettiler ve başlarına vekil olarak bırakılan emiri öldürerek topraklarına kaçmaya çalıştılsa da yolda kendilerine yetişen Mervan tarafından kılıçtan geçirildiler. "Yıldırım Harekâtı" adı verilen sefer de böylece sona erdi.⁴⁴⁹

740'da Mervan Kafkasya üzerine bir sefer daha düzenleyerek Turmanşah'ı vergi vermeye mecbur etti. Mervan ilerlemeye devam ederek Hamzin, Sindan, Lezgi, Tabarsan ve Filan bölgelerini hâkimiyeti altına aldı.⁴⁵⁰

Mervan, Kağan'ın İslamiyet'i kabul etmesinin diğer birçok Arap fetihlerinde olduğu gibi Hazarlarında Araplara itaatini sağlayacağı düşünceydi. Ancak Hazar Ülkesi Arapların fethettikleri diğer ülkelere benzemiyordu. Zira onları itaat altında tutabilmek için daima büyük bir orduyu hazır bulundurmanın zarureti hemen görülmüştü ama Mervan, muhtemelen kendi ülkesindeki buhranlar sebebiyle burada bu kadar çok asker tutma düşüncesine sıcak bakmadı.

Neticede Halife Hişam'dan sonra Kafkaslar ve Hazar Ülkesine yönelik İslam-Arap akınları durmuştur. Bunun başlıca sebepleri olarak Kağan'ın İslam dinine girmiş olması yanında Emevi devletinin içine düştüğü karışıklıklar ve arkasından Abbasilerin işbaşına gelmesi gösterilebilir. Nitekim şam'a dönen Mervan 744'de Halife olmuş, altı yıl sonra da öldürülerek Emevi devletine son verilmiştir.⁴⁵¹

B. Abbasiler Döneminde Hazar-Arap Münasebetleri

Abbasilerin iktidarı ele geçirmesiyle Araplar dış politikada özellikle ilk yıllarında barışçıl bir strateji izlediler ve bu bağlamda Emeviler devrinin aksine Hazarlarla ciddi sıkıntılar veya uzun süreli savaşlar yaşamadılar. Halife Mansur (754-775) Hazarlar ile barışın korunabilmesi için Ermeniyye valisi Yezid b. Sülemi'ye bu konuda ihtiyatlı

⁴⁴⁹ Belazuri, s.297vd.; M.İ. Artamonov, s.294.

⁴⁵⁰ İbn A'sam al-Kufi, s.56. Ayrıca bkz., Altay Tayfun Özcan, s.190.

⁴⁵¹ Mervan'ın faaliyetleri ve Emevilerin sonu için bkz., Ali Aksu "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri", **İslâm Tarihi ve Medeniyeti III**, İstanbul 2018, s.531vd.

davranmasını söylemiş hatta akrabalık ilişkileri kurmasını istemiştir.⁴⁵² Yezid, bu amaçla Hazar Kağanı'na bir takım tekliflerde bulunmuş Kağan'da bunları kabul etmişti.⁴⁵³ Neticede Yezid'in Hazar kızı ile olan evliliğinden bir oğlu olacaktır.⁴⁵⁴ Ancak bu çocuk ve Hazar Hatun çok yaşamayacak daha lohusalık döneminde her ikisi de ölecektir.⁴⁵⁵

Hazar Kağanı, Hatun ve oğlunun ölümünü Yezid'in bir tertibi olarak değerlendirecek ve bu kasıtlı davranışı cezalandırmak üzere 762'de Derbend çevresi ve Ermeniyye'ye sefer düzenleyerek buraları yağmalayacak ve halkını katledecektir.⁴⁵⁶ Hazarlar iki yıl sonra yani 764'te Arap hâkimiyeti altındaki Tiflis ve Ermeniyye'ye saldıracaktır. Yezid'in, Halife'ye mektup yazarak Hazarların saldırısını bildirmesi üzerine Halife Suriye, İran ve Irak'tan topladığı askerlerden teşkil eden bir orduyu Kafkasya'ya sevk edecek ancak Şirvan yakınlarında yapılan savaşta Araplar, Hazarlar karşısında mağlup olmaktan kurtulamayacaktır.⁴⁵⁷ 100 bine yakın askerden müteşekkil bir ordu Harizmlî Ast-Tarhan idaresinde, Ermeniyye ve Azerbaycan'ı baştan sona talan edecek ve pek çok esir ve ganimetle geri dönecektir.

Arapların, Hazarlar karşısında aldığı mağlubiyet bölgedeki dengeyi Hazarlar lehine değiştirdi. Bölge halkları Arap hâkimiyetinin zayıflamasından istifade ederek isyan etmeye başladılar. Ermenilerin isyanını Kartli ve Albanya'daki isyanlar takip etti. Daha önceden bölgeye yerleşmiş olan Araplarda bu isyan hareketinden geri kalmadı.⁴⁵⁸

⁴⁵² İbn A'sam al-Kufî'nin kaydına göre Halife Mansur, Yezid'e gönderdiği mektupta Hazarlarla akrabalık olmadıkça Arran ülkesinde güvenliğin sağlanamayacağını söyleyerek Hazarlarla akraba olmaya çalışmasını tembihlemiştir. Bkz., İbn A'sam al-Kufî, s.62. Ayrıca bkz., Mehmet Çoğ, s.158.; M.İ. Artamonov, s.317.; Mustafa Demirci, "*Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler VIII-IX. Y.Y.*", **Tarihîn Peşinde S.5 (2011)**, s.115.; Altay Tayfun Özcan, s.197vd.

⁴⁵³ İbn A'sam al-Kufî'nin kaydına göre Yezid, Hatun ile evlenerek kızın babasına 100.000 dirhem verdi. Hatun'a İslam topraklarına doğru olan yolculuğunda 10.000 Hazar eşlik ediyordu. Ona dört bin at, bin katır, bin köle, on bin kısa boylu deve, bin tane iki hörgüçlü deve, yirmi bin baş koyun ve on tane altın ve gümüş işlemeli kapıları olan at arabası eşlik ediyordu. Yanlarında kap kacak ve kıymetli eşyaları taşıyan yirmi araba daha vardı. Bkz., İbn A'sam al-Kufî, s.62. Ayrıca bkz., Mustafa Demirci, s.115.; Altay Tayfun Özcan, s.199.

⁴⁵⁴ Belâzurî, s.300. Ayrıca bkz., Zeki Velidi Togan, "*Hazarlar*", s.399 vd.

⁴⁵⁵ Hatunun ve çocuğunun ölüm tarihi hakkında kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Belâzurî lohusalık döneminde öldüklerini belirtirken [Bkz., Belâzurî, s.300.] İbn A'sam Hatun'un kocası ile birlikte iki yıl dört ay yaşadığını ve iki oğlan sahibi olduklarını belirtir. Bkz., İbn A'sam al-Kufî, s.63.

⁴⁵⁶ al-Tabari, **The History of al-Tabari XXVIII**, (nşr., J.D. McAuliffe), State University of New York Press 1995, s.292. Ayrıca bkz., Altay Tayfun Özcan, s.201.

⁴⁵⁷ İbn A'sam al-Kufî, s.64.

⁴⁵⁸ Bkz., Altay Tayfun Özcan, s.206. Bölgedeki isyan hareketlerinin artmasında daha önceden Hazarlarla savaşmışları için vergiden muaf tutulan sınır halklarının Vali Sa'id b. Süleym döneminde vergiye tabii tutulmaları etkili olmuştur. Bu hususta bir değerlendirme için bkz., Mustafa Demirci, s.116.

Daha sonra sağlanan barış ile Harun Reşid (786-809) zamanında Azerbaycan Ermeniye valiliğine getirilen Bermekilerden Fazl b. Yahya da 798'de hanedana mensup bir Hazar Hatun ile evlenerek akrabalığı sürdürmek isteyecektir.

Halife Harun Reşid dönemine kadar Hazarlar ve Araplar arasında sınır çatışması niteliğinde küçük çaplı savaşlar meydana geldi ise de büyük bir harekât görülmemektedir. Ancak 799'da Abbasilerle büyük bir savaş patlak verecektir. Bu konuda kaynaklarda iki rivayet yer almaktadır. Bunlardan ilki; Ermenistan valiliğine atanan Fadl b. Yahya El-Bermeki Kafkaslardaki kargaşayı önleyemeyince Hazar Kağan'ı ile evlilik yoluyla ilişkiler kurmayı denedi. Teklifi kabul eden Kağan kızı Sitit'i (Subt) valiye gönderdi. Ancak daha önce olduğu gibi bu kızında ölmesi ve Kağana bunun bir tuzak olduğunun söylenmesi üzerine Kağan büyük bir ordu toplayarak harekete geçti.⁴⁵⁹

İkinci rivayet ise, Kafkaslardaki Ermenilerin isyanları ve Arap idareciler arasında ki çekişmelerin buna yol açtığı yönündedir. Kafkaslardaki meseleleri çözmek isteyen Harun Reşid, Said b. Selm Kuteybe El-Bahili'yi bölgeye gönderdi. Ancak gerek yerli halk gerekse Araplar ve bölge valisi Necm b. Haşim bu duruma isyan ettiler. Said, Necm'i yakalayıp öldürünce bölgede önemli bir nüfuza sahip olan Necm ailesi harekete geçti.⁴⁶⁰ Bundan istifade ile harekete geçen Hazarlar 799'da başlayan savaşta⁴⁶¹ 100.000 kişiyi esir ettiler. Bunun üzerine Harun Reşid, Yezîd b. Mezyed'i bölgeye vali tayin etti. Huzeyme b. Hâzım'da bölge halkını takviye edebilmek için Nusaybin'e yerleşti. Bir süre Ermeni topraklarında kalan Hazarlar geri çekilirken Hazar-Abbasi çekişmesi de yerini ticari ve kültürel ilişkilere bırakmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Hazar ülkesi Müslüman tüccarların rahatça ticari faaliyetlerini sürdürdükleri bir yer haline gelecektir.⁴⁶²

⁴⁵⁹ İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi İslam Tarihi VI**, (nşr., A. Köşe), İstanbul 1986, s.147.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr VI, s.149.

⁴⁶¹ 799 senesinde yapılan seferle ilgili olarak bkz., E.W Brooks, "*The Struggle With the Saracens (717-867)*", **The Cambridge Medieval History IV**, Cambridge 1923, s.126.

⁴⁶² Bu konu hakkında İbn Fadlan; "*Hazar Hakanının Etil(Volga) nehri üzerinde büyük bir şehri vardır. Bu şehir nehrin iki tarafındadır. Bir tarafta Müslümanlar, diğer tarafta Hakan ve adamları oturur. Müslümanların başında hükümdarın memurlarından Haz Çavuşu denen bir Müslüman vardır. Hazar ülkesinde yaşayan Müslümanların, bu ülkeye gelip giden Müslüman tüccarların hukuki işleri bu memura bırakılmıştır. Başkası onları idare edemez, aralarında hüküm veremez. Etil şehrinde Müslümanların Cuma namazı kıldıkları bir camileri vardır. Cuma günleri bu camide toplanırlar. Caminin yüksek bir minaresi, birkaç müezzini bulunur.*" demektedir. İbn Fadlan, s.47.

C. Hazarların İnkırazı

IX. yüzyılın ortalarına kadar Hazar Devleti devamlı olarak büyüyen, oldukça geniş bir coğrafyaya ve farklı kavimlere hükmeden bir siyasi teşekküldü. Ancak bu devlet maddi alandaki zenginleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan değişimi iyi yönetememiş ve halkının bozkır yaşantısında ki dinamik hayattan vazgeçip şehirlerde ticaret vb. faaliyetlerle kimlik ve kişilik değiştirmek zorunda kalmasıyla sahip olduğu askeri hasletleri kaybetmesini önleyememiştir.⁴⁶³ Bunun sonucunda devletin esas varlık sebebi olan ordu da ücretli ve yabancı unsurlara dayanmak zorunda kalındı. Nitekim çok geçmeden Kağanlığa bağlı devlet, kavim ve boylar isyan etmeye başladılar.

Hazar Devletinin yıkılışını hazırlayan ilk isyan kendileri de birer Türk boyu olan Kuman- Kıpçakların Hazarlara karşı harekete geçmesi ile başladı. Hazarlar bunların saldırılarını püskürtmüş ise de 854 yılından itibaren Kabarlar, Macarlar, Kalizler ve Bulgarların kopuşu önlenemedi.⁴⁶⁴ 860 yılında da Peçenekler Uzlarla ittifak halinde harekete geçti ve Ten ile Özi (Dnyeper) arasında ki muazzam araziye ele geçirerek Hazar Devletine büyük bir darbe vurdu.⁴⁶⁵

Hazarların siyasi alanda destek alabilecekleri tek merci olan Bizanslılarla da bu sırada ilişkileri iyi değildi. Zira İmparator Romanos Lakapenos(920-948) döneminde bugün ki İstanbul'dan kovulan pek çok Yahudi Hazar ülkesine sığınmış bunun sonucunda Hazar-Bizans ilişkileri de bozulmuştur. Kırım'ın Hazarların elinde olması da bu iki devlet arasında bir başka problemi teşkil etmekteydi. Yahudilere yapılanlara⁴⁶⁶ karşı Hazar Kağanı Yusuf ülkesindeki Hıristiyanları takibe başlamış ve bu durum üzerine Lakapenos da Kiyev Knezi İgor'u Hazarlara karşı kışkırtmıştır. Bizans sadece Ruslarla yetinmemiş Oğuz, Peçenek, As, Alan kabileleri ile anlaşarak onları da Hazarlara karşı harekete geçirtmiş ise de Oğuzlardan alınan yardım ile bu grupların taarruzları geri püskürtülecektir.

⁴⁶³ Ali Ahmetbeyoğlu, "Hazarlar", s.150.

⁴⁶⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, s. 151.

⁴⁶⁵ Ahmet Taşağıl, s.118.

⁴⁶⁶ 943'te Bizans İmparatoru Romanos ülkesinde bulunan Yahudilerin Hristiyan olmalarını aksi halde bunların ülkesinden defolup gitmesini istemiştir. [Zekeriya Kitapçı, **Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet**, Konya 2013, s. 134.] O sebeple buradaki Yahudilerin bir kısmı Hazar ülkesine sığınmıştır. Bkz., Mesudî, Murûc..., s.136. Ayrıca bkz., Andrew Sharf, **Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade**, Londra 1971, s.98.; Ulaş Töre Sivrioğlu, "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453)", **HSIJH VIII/2 (Mart 2015)**, s.117.

Hazarların himayesinde olan Ruslar IX. yüzyılda oldukça güçlenmişlerdi. 878'de başta Kiev olmak üzere batıda Hazar topraklarının bir kısmını işgal edebilecek bir konumdaydılar.⁴⁶⁷

Nitekim 965 yılında Rus Knezi Svyatoslav, Hazarları yenilgiye uğratıp İtil⁴⁶⁸ ve Şarkel'i ele geçirerek Yasovlar ile Kasogları itaat altına alıp Kiev'e döndü.⁴⁶⁹ Rusların bu zaferinin ardından Hazar Kağanlığı tarih sahnesinden silinme noktasına gelmiştir.

Bizans'ın cephe alması, Ruslar ve Peçeneklerin saldırıları Hazar Devletinin çözülmesine yol açacaktır. Gerçekte de 965'te gelişen Rus taarruzu sonucunda Hazarların bir kısmı Kırım'a geriye kalanlarda Hazar Denizi ile Kafkaslar arasındaki bölgeye çekilmek zorunda kalacaktır. O arada Kırım ile Kafkaslar arasındaki bölgenin Peçenek, Oğuz, Kıpçak gibi çeşitli Türk toplulukları tarafından işgal edilmesi bu iki Hazar grubunun münasebete geçmesini dolayısı ile bir birlik oluşturup tekrar güçlenmesini imkânsız hale getirecektir.

Kırırıda varlığını sürdürmeye çalışan Hazarları da Bizans'la iş birliği yapan Ruslar rahat bırakmamış 1019'da olduğu gibi Tamatarhan şehrini ele geçirmiştir. Rusları durdurmak isteyen Hazar Kağanı Bizans'ın yardımını sağlamak amacıyla Hıristiyanlığı kabul etmişse de İmparator Basileios (976-1025) Kağan'a destek olmak yerine Rus Knezi Mstislav'ı Hazarlar'a karşı kıskırtmış takviye olarak da Bizans donanmasını göndermiştir. Böylece 1023 yılında Mstislav Hazarların üzerine

⁴⁶⁷ Bkz., D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi...*, s.256. Ruslar 864 ile 884 yılları arasında Taberistan hükümdarı Seyyid Hasan ibni Zeyd zamanında, Hazar Denizine ulaşarak doğu kıyısında ki Abeskun'a başarısız bir safer düzenlediler. 910 senesinde ise on altı gemi ile yine Abeskun'a gelerek ve çok sayıda Müslümanı kaçırdı veya öldürdüler. [Bkz., D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi...*, s.256.] Bu seferlerden bir süre sonra, Rus donanması İtil suyunu kullanmak için Hazar yetkililerden izin istemiş Hazar Denizi sahillerine akın düzenleyecek olan Ruslar ele geçirecekleri ganimetin yarısını Hazarlara vermeyi teklif etmiştir. [Bkz., Mesudî, *Murûc...*,s.144vd.] Böylece Ruslar, Hazar sahilindeki pek çok yerleşim birimine saldırılar düzenlemiş ve Erdebil'e kadar gelmişlerdir. Ruslar 943 yılında tekrar bir sefer düzenleyerek Berdaa'yı zapt etmişler ve bir yıl boyunca burada hakimiyet tesis etmişlerdir. Bkz., İbn Fadlan, s.76.; **İbnü'l Esir, El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi VIII**, (nşr., A. Ağırakça), İstanbul 1991 s.350. Ayrıca bkz., D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi...*, s.258.; Ali Dadan, "*Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları*", **İSTEM S.25 (2015)**, s.120.; Altay Tayfun Özcan, s.334. el- Ömeri Abeskun'un Taberistan sahillerinde bir liman olduğunu kaydetmiştir. [Bkz., el-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, İstanbul 2014, s.350.] Cüveynî ise Hazar denizinin adının Abeskun olduğunu belirterek burada adalar olduğundan bahsetmiştir. [Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**,(nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2013, s.329.]

⁴⁶⁸ P.Golden, *Türk Halkları...*, s.253.; Altay Tayfun Özcan, s.338.

⁴⁶⁹ Bkz., M.Uydu Yücel, s.92vd.

yürüyecek⁴⁷⁰ ve Kırımdaki Hazar Kağanını esir alarak bu muazzam devletin tarihe intikal etmesine sebep olacaktır. ⁴⁷¹

⁴⁷⁰ M. Uydu Yücel, s. 96

⁴⁷¹ Kırım Hazarlarının bir kısmı Kıpçaklar, geriye kalanlarda Ruslara karışarak milli kimliklerini kaybederken özellikle Derbend civarına yerleşenler XII. yüzyılın sonuna kadar varlıklarını sürdürmeye devam edeceklerdir. Bkz., Ali Ahmetbeyoğlu, "*Hazarlar*", s.152vd.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU'DA HAZARLARA DAİR BAZI MESELELER

A. Maddi Kültür Kalıntılarının Rastlanmaması

Bölgede Hazarların tesis ettiği ve günümüze kadar ulaşan herhangi bir sanat eseri, yapı vs. gibi maddi kültür kalıntıları ele geçmemiştir. Bu hususu Hazarların yörede kalıcı bir hâkimiyet tesis etme yönünde gayretlerinin bulunmadığına bağlamak yanlıştır. Her ne kadar bu topluluk bölgede büyük eserler ortaya koyabilecek kadar uzun bir süre kalmamış olsa da esasta son günlere kadar Hazarlardan bahsetmek bazı çevreler için rahatsız edici bir tarihi gerçek olarak görülmüştür. Onun için de bu toplumun varlığının tarihin tozlu sayfaları arasında unutulmaya terk edilmesi herkesin işine gelmiştir. Haliyle bu gün, Doğu Anadolu Bölgesinde ortaya çıkan pek çok arkeolojik materyal vs. kültür kalıntısının Hazarlara ait olabileceği ya hiç düşünülmemiş ya da görmezden gelinerek çeşitli zorlamalarla bölgenin diğer kavimlerine mal edilmiştir. Bariz bir şekilde dikkati çeken bu husus başlı başına bir çalışma konusu yapılmalıdır.

Aslında Hazarların gelişmiş bir çiftçi, hayvancı, balıkçı topluluk olduğu bilinmektedir. Bunun yanında demircilik ve cam işçiliğinde de mahir ustalar olduğu kaynaklarda uzun uzadıya anlatılır. Haliyle, en azından bu son iki unsur yani demircilik ve cam işçiliğine dair bugüne kadar envanterlere en küçük bir kaydın geçmemiş olması manidardır. Bu topluluğun aynı zamanda çok önemli tüccarlar yetiştirdiği de düşünülürse yukarıdaki tespitimiz daha da bir anlam kazanır. Zira en azından ticaret yoluyla Güney Kafkasya ve Anadolu'ya gelmiş pek çok Hazar yapımı emtianın bugüne kadar ele geçmiş olması gerekirdi. Katalog ve envanterlerde yapılan taramalarda Hazarlara ait en küçük bir emtianın dahi bu kaynaklarda yer almadığı görülmüştür.

B. İdari ve Askeri Yapıya Dair Bazı Meseleler

Hazarlar da Göktürklerde olduğu gibi Türk Devlet geleneğine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.⁴⁷² O sebeple Hazar Kağanı Aşına sülalesinden geldiğine ve Tanrı

⁴⁷² Z. Velidi Togan, Umumi..., s.103

tarafından kendisine “kut” verildiğine inanmaktaydı.⁴⁷³ Bu sistem VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra kısmen değişecek çifte yönetim” şekli ortaya çıkacaktır ki bu düzende kağan temsili mahiyette bir “hâkim” haline gelecektir.⁴⁷⁴

Hazar orduları Kafkasların Güneyi ve Doğu Anadolu’da Sasani, Doğu Roma(Bizans) ve İslam Arap ordularına karşı önemli başarılar elde ederken sahip oldukları güçlü askeri teşkilat gelmiş geçmiş bütün Türk devletlerinde olduğu gibi ordu asker-millet temelinde yükselmekteydi.⁴⁷⁵ Bunun yanında Hazar Devleti’nin kısmen göçebe karakterine rağmen düzenli bir hukuk sistemine sahip olduğu da bir vakiadır. Hukuki işleri yürütmek için atanan yedi hâkimden⁴⁷⁶ ikişer tanesi Musevi, Hıristiyan ve Müslüman toplumlara tahsis edilmiş, bir hâkim de Saklab, Rus ve Putperest halklar için atanmıştı.⁴⁷⁷ Bu tercih de gerek o dönem açısından gerekse bölgedeki diğer siyasi yapılanmalar bakımından tamamen özgün ve emsali bulunmayan bir uygulamaydı. Bunun dışında Hazar ülkesinde mukim ya da ticaret için gelen Müslümanların her türlü

⁴⁷³ Bu Devlet anlayışı Ruslarla birlikte Doğu Avrupa Kavimlerinin pek çoğu tarafından daha sonra benimsenerek uygulanacaktır. Bu bağlamda Kağan’dan sonra icrai sorumluluk yüklenen “hakan beg” (abşad, tarhan) unvanlı nâib iktidarı yürütür, ondan sonra ise savaş bakanını ifade eden “künder” [Bkz., Abdulkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.31.] ve arkasından “çavşıgır” gelirdi. Hazarlar’a bağlı diğer kavimler merkezden gönderilen “ilteber” [Bu terimle alakalı ayrıntılı bilgi için bkz., Abdulkadir Donuk, s.21vd.] ve “tudun” [Bu terimle alakalı ayrıntılı bilgi için bkz., Abdulkadir Donuk, s.52vd.] denilen kişiler tarafından yönetilirdi. Bkz., Ali Ahmetbeyoğlu, s.153. Hazarlarda devlet yönetimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Hasan Kocarı, **Hazarlarda Devlet Yönetimi**, Kilis 2013. (KÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

⁴⁷⁴ Temsili bir hâkim haline gelen Kağan dört ayda bir dışarıya çıkarak tebaası ile görüşürdü. İktidar Kağan’ın naibi olarak “Hakan Beg”in elindeydi. Hakan Beg, Kağan tarafından tayin edilirdi. [Bkz., İbn Havkal, s.303.] Ülke idaresi, diplomatik münasebetler Hakan Beg tarafından sağlanırdı. Hakan Beg her gün elinde asasıyla Kağan’ın huzuruna çıkar, içeri girip selam verdikten sonra elindeki sopayı yakar ve Kağan’ın sağ tarafına otururdu. [Bkz., İbn Fadlan, s.45.] Hazarların ileri gelen ailelerinden birinden gelmek zorunda olan Kağan bir yere giderken askerlerle arasında bir millik mesafe bulunur, onu gören herkes secde eder, gidene kadar başını kaldırmazdı. [Bkz., Z. V. Togan, “*Hazarlar*”, s.407] Kağan’ın hükümdarlık süresi kırk yıldır. Bu süreyi geçerse halk tarafından öldürülürdü. Eğer halkın başına bela, kuraklık, harplerde başarısızlık veya başka bir uğursuzluk gelirse bundan Kağan sorumlu tutularak öldürülürdü. Bkz., İbn Fadlan, s.46vd.; Mesudî, Murûc..., s.140.; Hazarlarda çifte yönetim ile ilgili bkz., Z.V. Togan, “*Hazarlar*”, s.406.; Çifte Krallık meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., İ. Kafesoğlu, Türk Milli..., s.263.; Hasan Kocarı, s.118vd.

⁴⁷⁵ Hazar Kağan’ı atına binince 10.000 süvari onunla beraber atına binerdi. Konakladıkları yerlerde çok çabuk ordugâh kurarak etrafını kısa zamanda tahkim ederlerdi. Ordunun öncülerin ellerindeki meşalelerle Kağan’ın önünden giderler ve onun ordusu ile birlikte aydınlıkta ilerlemesini sağlardı. Hakan Beg orduyu savaşta bizzat idare eder, ordunun başında gider ve zırh giyerdi. Hakan Beg’inde 10.000 atlısı vardı Sefere katılan Kağan’ın önünde at üstünde, davula benzeyen ve güneşi andıran bir alem taşırdı. Savaşta sağlanan ganimet ordugahta toplanır ve daha sonra dağıtılırdı. Bkz., Murad Eldarov, s.25.

⁴⁷⁶ Bkz., İstahri, s.198.; Minorsky, Hudûd..., s.122.

⁴⁷⁷ İbn Havkal, s.299.

işini yürütmek üzere de “haz çavuşu” denilen bir görevli bulunmaktaydı⁴⁷⁸ ki, bu da özgün bir yapıya işaret etmekteydi. Ayrıca bu husus Hazarların Musevi tüccarlar yanında Müslüman tüccarlarla olan ilişkilerine de ne kadar önem verdiklerinin bir göstergesi olmalıdır.

C. Dini Yapı ve Hazar Diline Dair Bazı Meseleler

Hazar ülkesinde tek bir din olmadığı Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık ve Eski Türk Dini gibi pek çok inanç sisteminin bir arada yaşadığı görülür. Zira Hazarlar diğer ilahi dinleri kabul etmeden önce eski Türk dininin, yani kamlık inanışının gereği yine tek tanrıya inanıyordu. Bunların bir kısmı eski inançlarını sürdürmeye devam etti.⁴⁷⁹ Ancak bu farklı inançlara sahip topluluklar arasında günümüze intikal eden herhangi bir çatışma görülmemektedir. Bunun dışında Hazarların Sasani, Doğu Roma (Bizans), Ermeni, Gürcü, Alban, İslam-Araplarla olan şiddetli mücadelelerinde hiçbir şekilde din faktörünün etkisinden bahsetmek mümkün değildir. Buna karşılık Hazarlar mesela İslam-Arap ordularıyla mücadelelerinde İslam’ı tercih etmeye bazı hallerde Bizanslılarla olan mücadele ya da münasebetlerinde Hristiyanlığı kabule zorlanacaklardır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ İbn Fadlan, s.47.

⁴⁷⁹ Şaban Kuzgun, s.115.

⁴⁸⁰ Hazarlar farklı topluluklarla temasa geçtikçe o kitlelerin dinlerine de ilgi duymaya başladılar. Bunun sonucu olarak değişik Hazar grupları Hristiyanlık, Müslümanlık ya da Museviliği kabul etmiştir. Kağan Yusuf’un mektubunda, VIII. yüzyılın ortalarında Hazarların Museviliği kabul ettiği açıklamasına karşın bu ülkeye Hristiyanlık muhtemelen Museviliğe önce girmiştir. [Bkz., Şaban Kuzgun, s121.] Hristiyanlık ise ülkeye ilk olarak Arran metropoliti İsrail’in (677-703) bu ülkede Hristiyanlığı yaymak için gösterdiği çabalar sonucu girmiş ve Hazarların az bir kesimini etkilemiştir. Onun dışında Bizans ile gelişen ilişkiler de Hazarların Hristiyanlığa ilgi duymalarına sebep olacaktır. [Bkz., Şaban Kuzgun, s122.] Onun için Hazar ülkesinde Hristiyanlığın yaygınlaşması 860 yıllarından sonraya rastlar. Kağan’ın isteği ile meşhur Apostoslu Cyril (Kiril) Başkent İtil’e gelmiş ve sarayda çok iyi karşılanmıştır. Sonuçta Cyril’in teşviki ile Hazarların büyük bir kısmı Hristiyanlığı kabul etti. [Bkz., Z.V. Togan, “Hazarlar”, s.400.] Son Hazar Kağanı, Kırım’da Bizans’ın yardımını sağlamak için Hristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul etmiş ise de istediği yardımı alamamıştır. [Bkz., Şaban Kuzgun, s123] İslamiyet ise Hazar ülkesinde Araplarla temasa geçtikten sonra görülmeye başlanacaktır. 737 yılında Mervan b. Muhammed Başkent İtil’i zapt ettiğinde Hazarları Müslümanlığı kabule zorlamıştı. Ancak bu zaruri din değiştirme sağlam temeller üzerine oturmamış, Kağan bir süre sonra bu dini reddetmiştir. [Bkz., M.İ. Artamonov, s.343.; Murad Eldarov, s.47.] Araplar ve Hazarlar arasındaki savaşlar şiddetini kaybettikten sonra bu iki devlet ticari faaliyetlerle münasebet kurmuştur. Bu ticari münasebetler IX. yüzyılın ikinci yarısında gelişmiştir ve bu yüzyılın sonunda başta İtil olmak üzere Semender ve Belencer gibi önemli Hazar şehirlerinde Müslüman grupların teşekkül ettiği görülmektedir. [Bkz., Hakkı Dursun Yıldız, “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması”, VIII. Türk Tarihi Kongresi II, Ekim 1976, s.857.] Hazarların arasında İslamiyet’in yayılmasında ticari faaliyetler mühim rol oynamıştır. Bunun dışında 965’de Ruslar tarafından mağlup edilen Hazar Kağanının Harizmlilere sığınması kalabalık bir Hazar kütlesinin İslamiyet’i kabul etmesine sebep olmuştur. Bkz., Ş. Kuzgun, s.125; Ali Ahmetbeyoğlu, s.158vd.

Bütün bunlara rağmen son dönemlerinde Museviliği benimsemelerinin⁴⁸¹ sebebi de manidardır. Zira VIII. yüzyılın ilk yarısında Hazarlar halen bölgenin üç önemli gücünden birisini oluşturmaktaydı. Bu bağlamda devleti yönetenlerin Hıristiyanlık veya Müslümanlığı kabul etmelerinin istiklallerini kaybedecekleri manasını taşıdığına inanmış görünmeleridir. Nitekim bu inançlardan birisini kabul etseler ya Bizans'ın, ya da Halifenin nüfusu altına girmeleri kaçınılmazdı. Gerçekte de kendi inançlarını Hazarlara kabul ettirmek için her iki güç de çok çaba sarf etti.⁴⁸² Hazar Kağanlığı üçüncü güç olarak kalmaya kararlı idi. Yani bozkırların bağımsız ve tarafsız ulusların önderi olmayı sürdürecektir.⁴⁸³

Hazar dili ile ilgili kalıntılar oldukça azdır. İbn Havkal Hazarların dilinin Türkçe ve Farsça'dan ayrı olduğunu ve dillerinin kimseye benzemediğini belirtir.⁴⁸⁴ Mukaddesî ise Hazarların dilinin çok sert ve anlaşılmaz olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁵ Ancak Hazarların dili ile ilgili genel kabule göre bu dil Çuvaş lehçesinin Lir ağzıdır.⁴⁸⁶

Ç. Doğu Anadolu'da Hazarlardan Kalan Yer Adları

Hazarlar hâkimiyet alanlarında herhangi bir mahal, şehir vs. adlandırmasını yaparken bu yöndeki eski Türk geleneğini harfîyen uygulamışlardır. Böylelikle ya boy

⁴⁸¹ Artamonov Hazarların 730'da Bulan zamanında Museviliği benimsediğini kabul eder. [Bkz., M. İ. Artamonov, s.360.] Rasonyi ve Golden de Bulan Kağan zamanında Museviliği benimsediği görüşünü destekler. [Bkz., L. Rasonyi, s. 115, P. Golden, s.95.] Bazı İbrani kaynakları ise bu tarihin 740 olduğunu ileri sürerler. [Bkz., S.M. Dubnow, **History of the Jews in Russia and Poland I**, Philadelphia 1916, s.20.; H.H. Milman, **The History of the Jews**, New York 1878, s.524.] Barthold VIII. yüzyılda Harun Reşid döneminde kabul edilen Yahudi dininin Hazar kavminin değil Hazar Devletinin dini olduğunu belirtmiştir. [V.V. Barthold, Orta Asya..., s.52.] Muhtemelen Hazar ülkesine daha önceden gelmiş olan İbrani kökenli göçmenlerin dışında Hazarların Yahudiliği kabul ediş tarihi 750 ile 790 yılları arasındadır. [Bkz., Ş. Kuzgun, s.130vd.] Hazarlar arasında Yahudiliğin hangi mezhebinin yayıldığına dair farklı görüşler ileri sürülüyorsa da genel kabul hem Rabbanî hem de Karai mezhebinin yayılmış olduğu yönündedir. Bkz., Durmuş Arık, "*Türklerde Yahudilik ve İstanbul Karayları*", **VII. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, (Ankara 5-10 Ekim 2009), Ankara 2011**, s.122.

⁴⁸² Bu gayretler hanedanlar arası evlilikler, saray ziyaretleri vb. şekilde tecelli etmekteydi. Muhtemelen toplumsal tabakalaşma olgusu da din tercihlerinde rol oynamış ve buna göre yönetici sınıf Yahudiliği, tüccar sınıf Müslümanlığı, belli bir nüfus kesimi de Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Bkz., Orhan Türkdoğan, **Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri**, İstanbul 2009, s.36.

⁴⁸³ Ş. Kuzgun, s.142.

⁴⁸⁴ İbn Havkal, s.301.

⁴⁸⁵ el-Mukaddesî, s.376.

⁴⁸⁶ Hazar ülkesinde Bulgarca (S Türkçesi), Macarca, Y Türkçesi (Sabir ve Türk dili) gibi çeşitli diller konuşulmakla beraber Yunan, Arap, İbrani ve daha sonra Kyrill yazısı da kullanılıyordu.[Bkz., L. Rasonyi, s.114.] Z'li Türkçe yanında R'li Türkçede konuşuluyor, ayrıca Fin Ogur ve diğer mahalli diller kullanılıyordu. [Bkz., İ. Kafesoğlu, s.161.] Ancak Hazarların dili ile ilgili genel kabul göre düşünce Çuvaş lehçesinin Lir ağzını konuşan bir grup olduğu yönündedir. Bkz., Zeki Velidî Togan, "*Hazarlar*", s.397.

ve topluluk isimleri ya önemli şahsiyetlerin adına izafeten isim belirleme ya da coğrafi karakter dikkate alınmıştır. Bu tespitin gereğinin Doğu Anadolu'da da aynen uygulandığı görülmektedir. Ama 1930'lu yıllardan itibaren başlayan yer adlarının Türkçeleştirilmesi sürecinde ne yazık ki bazı yörelerimizde bu husustaki Hazar kültür kalıntılarının izlerinin silinmesine yol açıldı. Mesela Tunceli ilinin Çemişkezek ilçesinin "Hazari" köyünün adı "Anıl" biçiminde, Elazığ ilinin Maden ilçesinin "Kazar" köyünün adı ise "Akboğa" olarak değiştirilecektir.⁴⁸⁷

Aynı şekilde Artvin ili Zeytinlik bucağı "Hazor" köyünün adı da "Hızarlı" ya,⁴⁸⁸ Van ilimizin eski "Hazara" yöresi "Karaboyun"a, keza aynı ilimizin "Hazara"sı da "Kırkçalıya", Elâzığ'ın "Hazarası" "Plajköy'e, Kars'ın "Küçükazriyan"ı "Küçüksütlüce"ye, Sivas'ın "Hazorkek"i "Günbahçe"ye, Erzincan'ın "Hazerek"i "Tandırbaşı"na ve Trabzon ilimizin "Hazerkozan" ı İkidere'ye çevrilmiştir.⁴⁸⁹ Buna karşılık Atatürk, 14 Kasım 1937'de Elazığ'dan Diyarbakır'a geçerken Hazar Baba dağları ve türbesinin isminden mülhem olmak üzere Gölcük olarak bilinen gölün ismini Hazar Gölü olarak değiştirmiştir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Tuncer Gülensoy, "Elazığ, Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, (Ankara 11-13 Eylül 1984)** Ankara 1984, s.154.

⁴⁸⁸ O. Türkdöğän, s.37

⁴⁸⁹ Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, (Ankara 11-13 Eylül 1984)** Ankara 1984, s.45.

⁴⁹⁰ Orhan Türkdöğän, s.34.

SONUÇ

Hazarlar, VII- X. yüzyıllar arasında bugünkü Özi kıyılarından Etil'e kadar uzanan Karadeniz'in Kuzeyindeki bozkırlarla Kafkaslarda hâkimiyet tesis eden bir Türk grubudur. Değişik kaynaklarda farklı isimlerle anılmalarına rağmen özellikle dönemin Arap Bizans ve Çin kaynaklarında Türk oldukları açıkça zikredilir. VII. yüzyılın başlarında bugünkü Gürcistan Azerbaycan ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne doğru yayılmaya başlayan bu topluluk 665'te büyük Bulgar Devletini de ortadan kaldırarak bilhassa Doğu Anadolu'da Doğu Roma Sasani rekabetinde etkin olmaya başlayacaktır. Bu hususta yurt içinde ve dışında şu ana kadar müstakil bir çalışma yapılmamıştır. O sebeple konunun mümkün olduğunca geniş bir şekilde ele alınıp işlenmesinde zaruret bulunmaktaydı.

Aslında tarih içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde etkin olan Türk grubu sadece Hazarlar değildir. Tarih kaynaklarına intikal ettiği şekliyle daha MÖ VII. Yüzyıldan itibaren değişik zamanlarda pek çok Türk boyu, grubu vs. yeni bir yurt bulma ve yerleşme amacıyla bölgeye gelmiştir. Hazarlar bunlardan sadece bir tanesidir ve Doğu Anadolu bölgesine intikalleri M.Ö ikinci asra kadar yani ünlü Arşak hükümdarı Valars (193-213) dönemine kadar gitmektedir. Bu dönemde Kür boylarını takiben güneye inen Hazar grupları Arşaklara zor anlar yaşatmışlardır. Bu intikal yerleşme ya da yeni bir yurt tutma harekâtı olmayıp keşif mahiyetinde bir akın olmalıdır. Muhtemelen Selevkosların yıkılışıyla ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak için Doğu Romanında siyasi gücünün bölgeye daha erişmemiş olmasından istifade ile kendi lehine çevirmeye çalışan Arşaklıların Kafkaslara doğru yayılmasını önlemek için girişilmiş taktik bir harekette olabilir.

Bu topluluğun Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamına uzun bir süre hâkim olduğunu söylemek mümkün değildir. Esasen kaynaklarda yer alan bölük pörçük bilgilerde buna imkân vermediği gibi Hazarlar tarafından bölgede tesis edilen ve günümüze kadar ulaşan pek bir sanat eseri, yapı vs. gibi maddi kültür kalıntıları da bulunamamaktadır. Hâlbuki Hazarlar hâkim oldukları alanlarda özellikle Karadeniz ve Kafkasların kuzeyindeki bozkırlarda pek çok şehir kurmuş, bunun için gerektiğinde Bizans'tan destek almıştır. Dolayısıyla Doğu Anadolu'da Hazarlardan bize intikal eden fazla bir maddi kültür unsurunun bulunmayışı Bu devletin adı geçen bölgedeki siyasi

varlığının aralıklarla sürdüğünü akla getirmektedir. Buna karşılık Kafkaslar ve özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde bize kadar ulaşmış ve hâlihazırda varlığını koruyan pek çok demografik veri, bilhassa meskûn mahal isimleri bölgede diğer Türk toplulukları yanında Hazarların da bir takım yerleşim birimleri tesis ettiklerini gösterir.

465 yılında Uralların doğusundan hareketle Kafkaslara kadar ilerleyen Sabirlerin önünden çekilen Ağaçeriler Doğu Anadolu'ya inerek Murat Nehri'nin Kuzeyindeki bölgelere yerleştiler. Bu topluluk daha sonra, özellikle VIII. yüzyılı müteakip Urfa ve Malatya yöresinde yoğunlaşacaktır. Yine aynı şekilde Sabirlerin önünden çekilen Sarıoğurlar ise 468'de Doğu Anadolu'ya gelerek Murat-Dicle arasındaki bölgeye yerleştiler. Bunların zamanla bölgede Hazar faaliyetlerine destek verip temel teşkil ettikleri de bilinmektedir. Onun dışında müstakil olarak faaliyetlerde bulunmuşlar ve 505'te Kür-Aras bölgesine yerleşmiş bulunan Sabirler 508'de Ambazuk adlı başbuğlarının emrinde Azerbaycan'a girecekler ve Sasani hükümdarı I. Kavad (488-531) ile çok şiddetli savaşlar yapacaklardır. Keza aynı grup 516 da Ermeniyye'yi işgal ederek Anadolu içlerine girerek Pontus ile Galatya'yı şiddetle vururken aynı zamanda Kapadokya üzerinden Konya'ya kadar ilerleyeceklerdir.

Hazarların Doğu Anadolu'ya yöneldikleri sırada bölge büyük oranda İslam-Arap hâkimiyeti altına girmişti. Bu bağlamda bu yeni gücün kendi ülkesini de tehdit ettiğini gören Hazarlar süratle harekete geçecekler ve çoğunlukla Doğu Roma(Bizans) ile ittifak halinde hareket ederek İslam-Arap fütuhatına karşı şiddetli bir mücadele başlatacaklardır. Aslında bu ittifak yani Hazar- Doğu Roma ittifakı İslam-Arap akınlarından önce başlamış ve Doğu Romanın Sasaniler üzerinde üstünlük kurmasında müessir olmuştu. Bunun yanında daha V. yüzyıldan itibaren Hazar zümrelerinin Ermeni krallıklarını da şiddetle taciz ettiği görülmektedir. Onun için Ermeniler kendileri açısından tabii bir müttefik olmasına rağmen Doğu Roma yerine bölgeye nüfuz eden İslam-Arapları tercih edecek böylelikle bir taraftan bu yeni güç karşısında varlıklarını korumaya çalışırken öbür taraftan da birer tehdit unsuru olarak gördükleri Hazarlar ile Doğu Roma'ya karşı yeni bir hami bulmuş olacaklardır.

İslam'ın yayılmasından önce Arap yarımadası dışına pek çıkmayan Araplar bu yeni dinin yarattığı dinamizm ile millet olma yolunda büyük bir gelişme göstererek fütuhata yöneldiler. Ancak Kafkaslar ve ötesini fethetme arzuları Hazarlar tarafından

sürekli engellendi. Dolayısıyla Hazar Kağanlığı ortadan kalkıncaya kadar süren bir Arap-Hazar çatışma zemini doğdu. Bu mücadeleden en karlı çıkan güç ise Doğu Roma (Bizans) olacaktır.

IX. yüzyılın ortalarına kadar oldukça geniş bir coğrafyaya ve farklı kavimlere hükmeden Hazarlar zamanla devlet ve toplum hayatındaki değişim-gelişime ayak uyduramayacak ve esas varlık sebebi olan ordusunu ücretli yabancı unsurlardan teşkil etmeye başlayacaktır. Bu hal ulaşılan maddi gücün ön plana çıkardığı zenginlik ile refahın bir sonucu idi. Nitekim devleti ayakta tutan bozkırın dinamik halkı zenginlik ve refah içerisinde şehirlerde kabuk ve kimlik değiştirmeye mecbur kalırken ülke de inkıraza doğru yol almaya başladı. Bir başka deyişle Bizans ve Araplara rağmen ayakta kalmayı başaran Hazarlar seçtikleri din sebebiyle benimsedikleri yeni hayat tarzının bir neticesi olarak savaşçı kimliklerini kaybedip zengin tüccarlara dönüştüler. Sonuçta Hazar yönetimi altındaki devlet, kavim ve boylar isyan ettiler. Nihayet Rusların 965 senesinde Svyatoslav önderliğinde ki saldırısı Hazarların sonu oldu.

Türk soyundan gelen Hazarlar, özellikle toplumun üst tabakası VIII. yüzyılın sonlarına doğru, yani inkırızdan hemen önce Museviliği benimsedi. Onun için Hazarları Sami ırka mensup olmayı gerektiren Yahudiliğin bir parçası gibi görmek, göstermek ya da anmak doğru değildir. Ama Altınordu devleti kurulurken bu topluluğun önemli bir kısmı Avrupa içlerine göç etmiş Macaristan Polonya, Rusya, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine dağılmıştır. Buralarda çoğunlukta bundukları bölgelerde bile varlıklarını koruyamamış Germen asıllı Yahudilere karışarak Türklük şuurunu tamamen kaybetmişlerdir. Bu husus bize Hazarların tarih sahnesinden silinmelerinin en önemli sebeplerinden birisinin Museviliği tercih etmeleri gerçeği olduğunu ihtar etmektedir. Esasen bu din diğerlerinden farklı olarak toplulukların kendi tarihini unutmalarını ve İsrail oğullarının tarihini kabullenmek mecburiyetini getirmekteydi.

Doğu Avrupa'ya çekilen Hazarların bir kısmı da önce Slavlaşmış sonra da Hristiyanlaşmıştır. Sadece Kafkasya'da yaşayanlardan bir kısmı İslamiyet'i seçerek Altınordu ve Selçuklular arasında eriyip gitmişlerdir. Anadolu'ya gelenler ve İslamiyet'e sıcak bakmayanlar ise büyük oranda Anadolu'nun diğer kadim halklarıyla kaynaşmış ve yok olacaktır. Bunların ülkemizdeki Alevi toplumu içerisinde kendilerini gizlediği yönündeki iddiaların herhangi bir mesnedi bulunmamaktadır.

Hazarların sıradan bir Türk topluluğu olmadığı görülmektedir. Her ne kadar günümüzde, alanda bunlara dair pek fazla bir şey bulunmasa da onların bölgede hâlihazırda ortaya çıkan gelişmelerde anlamlı bir yerlerinin olduğu muhakkaktır. Nitekim halen doğu ve güneydoğu Anadolu'da varlığını sürdüren mesela Arap aşiretlerinin tamamına yakını Hazar, Doğu Roma, Arap mücadelesi esnasında bölgeye gelip yerleşmiş yurt tutmuşlardır. Keza Ermenilerin Aras vadisi dışına taşıp Urfa, Malatya, Sivas hattına ulaşmaları Hazarların ortadan kalkmasından sonraki tarihlere tekabül eder.

Günümüzde bölgeyi Kürdistan'ın bir parçası haline getirmeye çalışan unsurların da bazı hususları görmezden geldikleri dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi Hazar hâkimiyeti öncesinde yörede bugünkü Cizre gibi birkaç münhasır bölge hariç Doğu Anadolu bölgesinin hiçbir yerinde herhangi bir Kürt unsura rastlanmamış olmasıdır. Bu hal Hazar Devletinin Doğu Anadolu Bölgesi'nde etkin olduğu dönemlerde de aynen devam etmiştir. Kürtler ancak IX. yüzyılın sonlarından itibaren Musul-Kirmanşah yöresindeki yurtlarından çıkarak Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu Bölgesine yayılmaya başlayacaktır. Bütün bunlar daha sonraki dönemlerde bölgede meydana gelen demografik değişimlerin Arap fütuhâtı ve bunu önlemeye çalışan Hazarlarla yapılan mücadelenin bir sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu konuda daha pek çok çalışmanın yapılması da gereklidir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABU MUHAMMED AHMED İBN A'SAM al-KUFİ, **Kniga Zavoyevaniy**, (nşr., İ. Varuntsyan), Bakü 1981
- ACAR A. *Bingöl ve Çevresinde İslam Dini'nin Yayılışı*", **I. Bingöl Sempozyumu (Bingöl 10-11 Haziran 2006)**, Bingöl 2007, s.19-27.
- AĞARI M., "Ya 'kûbî", **DİA XLIII**, s.287-288.
- _____, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", **AÜİFD XLVII/2 (2006)**, s.195-214.
- AHMETBEYOĞLU A. "Hazarlar", **İslam Tarihi ve Medeniyeti VIII**, İstanbul 2018, s.141-160.
- _____, *Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Önemi*", **Sosyoloji Dergisi S.19 (2009)**, s.285-296.
- AKBAŞ N., **Türk Şâhîler**, Malatya 2019 (İÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKBULUT AHMET., **Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı**, Ankara 2017.
- AKDOKUR F., **Tehzîbü'l-Âsâr Bağlamında et-Taberî'nin Hadisçiliği**, Ankara 2010 (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKSU A., "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri", **İslâm Tarihi ve Medeniyeti III**, İstanbul 2018, s.532-554.
- AKYÜREK Y., "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", **UÜİFD XXII S.2 (2013)**, s.85-115.
- ALBAYRAK H., "Taberî'nin Kiraatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi", **AÜİFD XLII (2001)**, s.97-130.
- ALLEN W.E.D. "The Caucasian Borderland", **The Geographical Journal XCIX (Mayıs-Haziran 1942)**, s.225-237.
- AL-TABARİ, **The History of al-Tabari XXVIII**, (nşr., J.D. McAuliffe), State University of New York Press 1995.

- ALTUNTAŞ H.M., **İbnü'l-Esîr'in (1160-1232) El-Kâmil fi't-Târîh Adlı Eserine Göre Haçlı Seferleri**, Şanlıurfa 2007. (HÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- APAK A., **Anahatlarıyla İslâm Tarihi (Emeviler Dönemi) III**, İstanbul 2010.
- ARIK D., *Türklerde Yahudilik ve İstanbul Karayları*", **VII. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, (Ankara 5-10 Ekim 2009), Ankara 2011**, s.119-145.
- ARTAMONOV, M.İ., **Hazar Tarihi**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2004.
- AVCI C., **İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)**, Ankara 2015.
- _____, "Mes'ûdî", **DİA XXIX**, s.353-355.
- AYAN E. "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi" **ODÜSOBİAD I (2010)**, s.19-50.
- AYDIN A., **İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'an Anlayışı ve Te'vil Tercihleri**, Ankara 2004, (AÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)
- AYDIN H., **Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)**, İstanbul 2013, (İÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- AYDIN M., "Tiflis", **DİA XLI**, s.150-153.
- AZİMLİ M., "Klasik İslam Tarihlerine Göre Abbasilerden Osmanlılara Bingöl'ün Siyasi Tarihi", **I. Bingöl Sempozyumu (Bingöl 10-11 Haziran 2006)**, Bingöl 2007, s.29-35.
- BADDELEY J.F. **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, (nşr. S. Özden), İstanbul 1989.
- BAHADIR G. *Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV. ve VII. Yüzyıllar)*, **Turkish Studies VI (Kış 2011)**,s.707-726.
- BAHADIR S., "İbn Fadlan'ın (Rihletu'bni Fadlan) Seyahatnamesinde Türklüğe Bakış Açısı", **ZWT IX (2007)**, s.127-136.

- BAKIR A.- DÜNDAR A., “İbn Havkal’ın Sûretü’l-Arz Adlı Eserinde Akdeniz”, **2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri I (Bodrum 1-4 Kasım 2013)**, Bodrum 2015, s.294-310.
- BAKIRCI M., **İbn Cübeyr ve İbn Fazlan Seyahatnamelerinde Sosyolojik Unsurlar**, Konya 2017, (SÜSBE Basılmamış Yüksek lisans Tezi)
- BAMYACI M.E. “İmparator Heraklius Döneminde (610-641) Bizans İmparatorluğunun Siyasi Yapısı”, **ASAD S.56 (Ekim 2017)**, s.386-396.
- BARTHOLD V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (nşr. R.H. Özdem), Ankara 2017.
- BARTHOLD W., “Azerbaycan ve Ermenistan”, (nşr., İsmail Aka), **TAD VIII/14 (1963)**, s.14-23.
- _____, “Derbend”, **İA III**, s.532-539.
- P.B. GOLDEN-W. Barthold, “Khazar”, **Eİ² IV**,
- BAYAR F., **Taberî’nin Tefsir Metodolojisi**, Bursa 2008,(UÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)
- BAYRAKÇI N., **Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur’an İlimleri Açısından İncelenmesi**, Konya 2010, (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- BAŞTAV Ş. “Sabirler”, **Belleten VI/ 17-18, (Nisan 1941)**, s.53-99.
- BELAZURİ, **Fütûhü’l Büldân**, (nşr. M. Fayda), Ankara 1987.
- BERKOK İ., **Tarihte Kafkasya**, İstanbul 1958.
- BİLGE M.L., “Âmül”, **DİA III**, s.99.
- _____, “Ahsenü’t-Tekâsim”, **DİA II**, s.179-180.
- BOUAMRANE C. “İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış”, (nşr., N. Yazıcı), **AÜİFD XXX (1988)** s.265-277.
- BOZAN O., **Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri**, **DÜİFD XVI (2014)**, s.47-87.
- BOZKAYA K. **Bizans Tarih Yazıcılığı (Başlangıçtan XI. Yüzyıla Kadar)**, Edirne 2017, (TÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

- BRAUND D., **Georgia in Antiquity: a History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562**, Oxford 1994.
- BROSSET M.F., **Gürcistan Tarihi**, (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 2003.
- BURY J.B. **A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)**, Londra 1912.
- BÜLBÜL İ. **XVII. Yüzyılda İdil-Hazar Ticaret Yolu ve Dağistan**”, **History Studies III (2011)** ,s.27-39.
- CANBEK A. **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi Eski Çağlardan XVII. Yüz Yıla Kadar**, İstanbul 1978.
- CEYLAN A. **Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)**, Erzurum 2015.
- CEYLAN N.- ÖZGÜL O. **Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)**”, **ATDD IV (2017)**, s.24-62.
- CİHAN C., **Türk-Sâsânî Askerî İttifakları ve Sâsânî Ordusunda Türkler**”, **MKÜSBED XII/32 (2015)**, s.89-107.
- CÖHÇE S., **“Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali”**, **Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler I, (Erzincan 28 Eylül-1 Ekim 2016)**, 2016 Erzincan, s.149-158.
- _____, **“Kürt Aşiretlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Yayılması”**, **SEMA S.3 (Aralık 2018)**, s.61-83.
- _____, **“Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme” Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, (Kars- Subatan 17-21 Haziran 1991)**, Ankara 1992. S.95-101.
- _____, **“Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”**, **Tarihte Türkler ve Ermeniler I**, Ankara 2014, s.1-14.
- _____, **“ Türk Hâkimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi”**, **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri (Mardin 26-28 Mayıs 2006)**, İstanbul 2006, s.3-17.

- CZEGLEDY K., “*Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.*”, **AOASH XI (1960)**, s.75-88.
- ÇETİNKAYA N., **İğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, İstanbul 1996.
- ÇEVİK A., “*Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire Ve İdari Taksimatı*”, **Osmanlı Araştırmaları XXXIII (2009)**, s.35-64.
- ÇİLOĞLU F., **Gürcülerin Tarihi**, İstanbul 1993.
- DADAN, A., **Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar**, Konya 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DALMIŞ E., “*Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri...*”, **TOD S.33 (2018)**, s.1205-1208.
- DEMİR S., **İmparator Heracleios (610-641) Dönemi Bizans Sâsâni İlişkileri**, Kocaeli 2015, (KÜSBE Basılmış Yüksek Lisans Tezi)
- DEMİRCAN A., “*Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset*”, **MAÜSBD I/2 (2013)**, s.173-190.
- DEMİRCİ M., “*Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler VIII-IX. Y.Y.*”, **Tarihin Peşinde S.5 (2011)**, s.109-124.
- DERBENDNÂMED OR THE HİSTORY OF DERBEND, (nşr., Mirza A. Kazem Beg), Saint Petersburg 1851.
- DİGNAS B.-WİNTER E., **Rome and Persia in Late Antiquity**, Cambiridge 2007.
- DOĞAN L., “*İbn Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bni Fadlan)*”, **AÜİFD III 1954**, s.59-80.
- DONUK A., **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988.
- DOSTUYEV T., “*Ortaçağ Kenti Şemkir Arkeolojik Kazuların Işığında*”, **İRS MİRAS S.6 (2013)**, s.56-63.
- DUBNOW S.M., **History of the Jews in Russia and Polan I**, Philadelphia 1916.

- DULAURIER E., **Recherches sur la Chronologie Armenienne**, Paris 1859.
- DUNLOP D.M., **Hazar Yahudi Tarihi**, (nşr. Z. Ay), İstanbul 2016.
- DURSUN D., “*Kafkasya*”, **DİA XXIV**, s.157-158
- EĞİLMEZ S., **Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası**, Erzurum 2014, (AÜSBE basılmamış doktora tezi)
- EKMEKÇİ Z., **Konstantine Porphyrogenitus’un de Administrando İmperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması**, Ankara 2016. (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- ELDAROV M., **İslamiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması**, Kayseri 2006. (EÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- EL-ÖMERÎ, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2014.
- ERDAL M., “*The Khazar Language*”, **The World of Khazars**, Leiden, Boston 2007, s.75-108.
- ERDEMİR H. *Kafkasya Jeopolitiğinin Bölge Politikalarına Etkisi*”, **Yeni Türkiye S.71 (2015)**, s.378-394.
- ERDEMİR H.P. “*Antik Çağın Sonunda Doğu Roma’nın Güney Kafkasya (Transkafkasya) Politikası*”, **Yeni Türkiye S.72 (2015)**, s.47-55.
- ERGÜN O., **Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları**, Ankara 2018.
- ERÖZ M., “*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*”, **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, (Ankara 11-13 Eylül 1984)** Ankara 1984, s.43-53.
- ESER M., “*Muş İsmiinin Menşei Üzerine Bir Değerlendirme*”, **EAD S.58 (Kış 2014)**, s.211-228.
- FAYDA, M., “*Belâzûrî*”, **DİA V**, s.392-393.
- _____, “*Fütûhu’l-Büldân*”, **DİA XIII**, s.258-259.
- _____, “*Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî el-Ahbârî*”, **DİA XIX**, s.325-326.
- _____, “*Taberî, Muhammed b. Cerîr*”, **DİA XXXIX**, s.314-318.

- FLYOROV V.S. **Goroda i Zamki Khazarskogo Kaganata Arkheologicheskaya Realnost**, Jerusalem 2011.
- GEÇER A., **Theophanes Confessor'un Kronik'inde İslam Sonrası Dönemde Araplar (M.S. 602-813)**, Bilecik 2018. (BŞEÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- GERTHWAİTE G.R., **İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze Kadar**, (nşr. F. Aytuna) İstanbul 2011.
- GEZİCİ M., **Mes'ûdî'nin Murûcu'z-Zehab ve İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-Nihâye'sine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri**, Konya 2011. (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- GHEWOND, **Ghewond's History**, (nşr. R. Bedrosian), Long Branch 2006.
- GOLDEN, P.B., **Hazar Çalışmaları**, (nşr. E. Ç. Mızrak), İstanbul 2015.
- _____, **"The People of South Russian Steps", The Cambridge History of Early Inner Asia**, Cambridge 2008, s.256-284.
- _____, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, İstanbul 2016.
- GÖĞEBAKAN G., **"Malatya"**, **DİA XXVII**, s.468-473.
- GÖKÇE M. **"Kuzey İpek Yolunda Bir Hazar Başkenti: İtil"**, **Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi, (Taşkent 3-5 Mayıs 2018)**, Ankara 2018, s. 74-85.
- GUİGNES D., **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi**, (nşr. E. Kılınç), İstanbul 2018.
- GUMİLEV L.N., **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları I**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2003.
- GÜNALTAY M. Ş., **İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-**, İstanbul 1991.
- _____, **Yakın Şark II Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilâsına Kadar**, Ankada 1987.

- GÜNER İ., “*Kafkaski Kalender Yıllığındaki Iğdır’la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım*”, **Iğdır Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu, (Iğdır 24-27 Nisan 1995)**, Ankara 1997, s.127-146.
- GÜLENSOY T., “*Elazığ, Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış*”, **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (Ankara 11-13 Eylül 1984)** Ankara 1984, s.149-156.
- GREGORYABÛ’L-FARAC, **Abû’l Farac Tarihi I**,(nşr., Ö.R. Doğrul), Ankara 1999.
- GROUSSET R., **Başlangıcından 1071’e Kadar Ermenilerin Tarihi**, (nşr. S. Dolanoğlu), İstanbul 2005.
- _____, **Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur**, Ankara 2011.
- HALAÇOĞLU Y., “*Kars*”, **DİA XXIV**, s.515-518.
- HALİFE b. HAYYAT, **Tarihu Halife b. Hayyat**, (nşr. A. Bakır), Ankara 2001.
- HANAY, N., “*Allâme Muhammed İbn Cerîr Et-Taberî’ye Dair Bir Bibliyografya Denemesi*”, **RTEÜİFD III (2013)**, s.227-250.
- HATALMIŞ A., **Mes’udi ve Tarihçiliği**, Ankara 1998, (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- HAYLİ S., **Harput’un Tarihi Coğrafyası**, Elazığ 1992, (FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi).
- HEYD W., **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Ankara 1975.
- HİZMETLİ S., “*Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri*”, **AÜİFD XXXIX/1 (1999)**, s 27-54.
- _____, **İslam Tarihi (Başlangıçtan Dört Halife Devrin sonuna Kadar)**, Ankara 1991.
- HONIGMANN E. **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, İstanbul 1970.
- HOWORTH H., “*The Sabiri and the Saroguri*”, **JRAS (1892)**, s.613-636.
- İBN FADLAN, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2018.
- İBN HAVKAL, **10. Asırda İslam Coğrafyası** (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2014.

- İBN KESİR, **Büyük İslâm Tarihi I-IX**, (nşr., M. Keskin), İstanbul 1995.
- İBNÜ'L ESİR, **İslam Tarihi I-XI (el-Kamil fi't-Târîh)**, (Ed. M. Tulum), İstanbul 1986.
- İNALTEKİN H., **Heraclius Dönemi Anadolu Seferleri ve O Dönemde Darbedilen Sikkeler**, Çankırı 2018, (ÇÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- İSTAHRİ, **Ülkelerin Yolları**, (nşr., M. Ağarı), İstanbul 2015.
- KADLEC C., *The Empire and Its Northern Neighbours* , **The Cambridge Medieval History IV**, Cambridge 1923, s.183-215.
- KAFESOĞLU İ., **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2011.
- KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi**, (nşr.,Z. Bünyadov), İstanbul 2006.
- KALKAN D., **Güney Kafkasya Bölgesindeki Etnik Çatışma Alanları**, Konya 2010, (SÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)
- KANCA F., *“Taberî'nin Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl”*, **K7AÜİFD V (2018)**, s.399-430.
- KARAASLAN Ü.N., *Hüzeyl (Benî Hüzeyl)”*, **DİA XIX**, s.70-72.
- KARADENİZ Y., *“I. Hüseyin Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sâsânî-Göktürk Mücadelesi (531-579)”*, **USAD IV/16 (Kış 2011)**, s.207-214.
- KARATAY O., **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Ankara 2018.
- _____, *“Hazar Kağanı Yusuf'un Endülü's'e Mektubu”*, **Bilig S.64 (Kış 2013)**, s.199-230.
- _____, *“Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”*, **KARAM S.18 (2008 Yaz)**, s.1-17.
- _____, *“Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi”*, **TDİD X/1 (2010)**, s.99-116.
- KAYA F., *“İğdır İli'nin İdari coğrafya Analizi”*, **USAD VIII/41 (ARALIK 2015)**, s.703-716.

- KMOSKO M., “*Araplar ve Hazarlar*”, **Türkiyat Mecmuası III (1935)**, s.133-156.
- KILIÇ O., “*Van*”, **DİA XLII**, s.505-510.
- KILIÇ S., “*Kafkasya’ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor*”**TAD XXXIV S.58 (2015)**, s.687-714.
- _____, “*Hazarlar*”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, İstanbul 2013, s.335-407.
- KINAL F., **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1987.
- KIRZIOĞLU M.F., “*Dede-Korkut Oğuznamelerine Göre: Kars’ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan/Kalbaş Hanedanı*”, **VII. Türk Tarih Kongresi I (Ankara 25-29 Eylül 1970)**, Ankara 1970, s.176-229.
- _____, “*Kafkas ve Kafkasya Deyimlerinin Menşei ve Anlamı*”, **Bizim Ahıska (2015 Yaz)**, s.5-8.
- _____, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953.
- _____, **Osmanlıların Kafkas Elleri’ni Fethi (1451-1590)**, Ankara 1976.
- _____, **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar**, Ankara 1992.
- KIZTANIR D., **Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri**, Konya 2018, (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- KİTAPÇI Z., **Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet**, Konya 2013.
- KOCARIK H., **Hazarlarda Devlet Yönetimi**, Kilis 2013. (KÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- KOÇ D., “*İtil Bulgarları*”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, İstanbul 2013, s.295-333.
- _____, **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti**, İstanbul 2010, (İÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)
- KOÇAK F., Fatma Koçak, “*De Administrando Imperio ve Türk Tarihi Açısından Önemi*”, **TTAD II (2017)**, s.48-74.
- KOESTLER A., **Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)**, (nşr., Belkıs Çorakçı), İstanbul 1999.
- KOKOVTSOV P.K., **Evresko-Hazarskaya Perepiska v X veke**, Leningrad 1932.

- KOYUNCU M., “*Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapılan Mücadeleler*”, **SÜFED I (1997)**, s.74-79.
- _____, “İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci” , **SÜFED X/1 (2008)**, s.131-140.
- _____, “*Kafkasya ve Hazar Fetihleri*”, **İslâm Tarihi ve Medeniyeti III**, s. 239-252.
- KOZUBSKİY E.İ. **İstoriya Goroda Derbenta I**, Bakü 2012.
- KÖSE B. A., **Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929**, İstanbul 2017.
- KULAKOVSKİY YU., **İstoriya Bizantii II**, St. Petersburg 1996.
- KURAT A. N., **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara 2014.
- _____, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.
- KURT H., “*Mâverâünnehir Bölgesinde Fetihler*”, **İslam Tarihi ve Medeniyeti III**, İstanbul 2018, s.223-238
- _____, **Taberî’nin Hayatı ve Tarihçiliği**, Samsun 1991. (OMÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- KUZGUN Ş., **Hazar ve Karay Türkleri**, İstanbul 2015.
- KÜÇÜK C., “*Erzurum*”, **DİA XI**, s.321-329.
- LANGLOİS V., **Collection des Historiens Anciens et Modernes de L’arménie**, Paris 1868.
- LAYPANOV K.T.-MİZİYEV İ.M., **Türk Halklarının Kökeni**, (nrş., H. Bağcı), İstanbul 2014
- MAKO G., “*The Possible Reasons fort he Arab-Khazar Wars*”, **AEMA XVII (2010)**, s.45-57.
- MANGALTEPE İ., İsmail Mangaltepe, **Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)**, İstanbul 2009.
- MANZIS N., **İbnü’l-Esîr’in el-Kâmil fi’t-Târîh Adlı Eserine Göre Kürtler ve Yaşadıkları Bölgeler**, Muğla 2015, (MSKÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

- MARQUART J., *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898.
- MAZHEN Y., *Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî Ve İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târîh'ine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri*, Konya 2010 (SÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MESUDÎ, *Murûcü'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2017.
- _____, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2008.
- METİN T., *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya 2013.
- MINORSKY V., *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, (nşr. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul 2008.
- _____, *Hudud al-'Alam*, Oxford 1937.
- MİLMAN H.H., *The History of the Jews*, New York 1878.
- MİROĞLU İ., “*Erzincan*”, *DİA XI*, s.318-321.
- MORAVCSİK G., *Byzantinoturcica I*, Leiden 1983.
- _____, “*Zur Geschichte de Onoguren*”, *Ungarische Jahrbücher X (1930)*, s.86-89.
- MOSES KHORENATS'İ, *History of the Armanians*, (nşr., R.W. Thomson), Harvard 1980.
- MUHAMMEDOĞLU A.S. “*Derbend*”, *DİA IX*, s.164-166.
- MUKADDESİ, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, (nşr. A.Batur), İstanbul 2015.
- MUSTAFAYEV B., “*Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu*”, *TTAD III/2 (2018)*, s.15-49.
- NOONAN T.S., “*Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate*”, *The World of Khazars*, Boston 2007, s. 207-244.
- OKÇU A., *Kirâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, Erzurum 2000, (AÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)
- OKUMUŞ M., “*Taberî Tefsiri'nde Bağlamın yeri ve Önemi*”, *EAD S.13 (2002)*, s.125-151.

- OPÇİN E., **İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi**, Gaziantep 2015, (GÜSBE Basılmamış yüksek Lisans Tezi)
- OSTROGORSKY G., **Bizans Devleti Tarihi**, (nşr.,F. Işıltan), Ankara 1981.
- ÖNEN H., **Taberî Tefsirinde Dirâyet**, Ankara 2012. (AÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)
- ÖZAYDIN A., “*İbnü'l-Esîr*”, **DİA XXI**. S.26-27.
- ÖZCAN A.T., **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, İstanbul 2019.
- ÖZDAŞLI E., “*Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş “İlk Devlet” Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma*”, **SDÜİİBFD XXI/2 (2016)**, s.557-566.
- ÖZGÜDENLİ O.G., **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006.
- ÖZKAN M., “*İbnü'l-Esir el-Cezeri'de Tarih Metodolojisi*” **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu (Mardin 6-8 Nisan 2012)**, İstanbul 2012, s.43-45.
- _____, “*İbnü'l-Esir El-Cezeri'nin Hayatı Ve Târihçiliği*”, **Uluslararası Şırnak Ve Çevresi Sempozyumu (Şırnak 14–16 Mayıs 2010)**, Ankara 2010, s.723-728.
- ÖZTÜRK M., *Taberî'nin Tefsir Anlayışında Selefilik ve İlimli Zâhirilik*, **Tefsir Anabilim Dalı VII. Eşgüdüm Toplantısı ve Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr Et-Taberî Sempozyumu (Konya 11 Haziran 2010)**, s.17-51.
- ÖZTÜRK S. *Jeopolitiğin Rusya Federasyonu'na Etkilerinin Kuzey Kafkasya-Gürcistan-Güney Osetya Çerçevesinde İncelenmesi*”, **GSD S.17 (2013)**, s.201-242.
- POLAT Z., “*Cizreli Bir Alim: İbnü'l Esîr*”, **TOD XXXIV**, Haziran 2018, s.87-107.
- REAZAEİ I. S., “*V. ve VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsâni İlişkileri*”, **İraniyat Dergisi I (2016)**, s.18-31.
- PORPHYROGENİTUS C., **Constantinus Porphyrogenitus de Anministrando Imperio I**, (nşr., G.Y Moravcsik vd.,) Washington 1985.

- RASONYI L., **Tarihte Türklük**, Ankara 1993.
- RUBRUK W., **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (nşr., E. Ayan), İstanbul 2012.
- SANDIKÇI K., “*İbnü’l Esir Kardeşler*”, **OMÜİFD VI (1992)**, s.61-77.
- SARAÇOĞLU H., **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1989.
- SARAY M., “*Kafkas Araştırmalarının Türkiye için Önemi*”, **Kafkas Araştırmaları I (1988)**, s.7-11
- SCHEİNDLİN R. P., “*The Jews in Muslim Spain*”, **The Legacy of Muslim Spain I**, Leiden , New York 1994, s.188-200.
- SEBEOS., **History**, (nşr., R. Bedrosian), New York 1985.
- SHARF A., **Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade**, Londra 1971.
- SİVRİOĞLU U.T., “*Bizans İmparatorluğu’nda Yahudiler (M.S.330-1453)*” ,**HSIJH VIII/2 (Mart 2015)**, s.99-132.
- SOOFİZADEH A., “*Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)*”, **OTAM S.43 (Bahar 2018)**, s. 165-179.
- SÖYLEMEZ M.M., *Klasik Dönem İslam Tarihçilerinin Tarih Anlayışı*”, **İİD S.2 (2008 Güz)**, s.7-32.
- SÜRMEİ M., **İğdır’ın Demografik Yapısında Göç ve Ahıska Türkleri Örneği**, Ankara 2016
- ŞEŞEN R., “*İbn Havkal*”, **DİA XX**, s.34-35.
- _____, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.
- SİCKER M., **The Pre-Islamic Middle East**, Greenwood 2000.
- St-Martin M. V, **Les Huns Blancs ou Ephthalites**, Paris 1849.
- TABERİ, **Tarih-i Taberî Tercemesi I-III**, Konya 1979.
- TAŞAĞIL, A., **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara 2014.
- _____, “*Hazarlar*”, **DİA XVII**, s.116-120.
- _____, “*İdil Bulgar Hanlığı*”, **DİA XXI**, s. 472-474

- TATLILIOĞLU K. “*Kentleşme Ve Sürdürülebilir Kalkınma Sürecinde Bingöl İlinin Sosyo-Kültürel Ve Ekonomik Durumu Üzerine Genel Bir Değerlendirme*”, **BAD II S.1 (Temmuz 2015)**, s.29-53.
- TAVKUL U., **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul 2015.
- TELLİOĞLU İ., “*Kafkasya’da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine*”, **UTAD II Kafkasya Özel Sayısı**, s.558-575.
- THEOPHANES, **The Chronicle of Theophanes**, (nşr., H. Turtledove), University of Pennsylvania 1982.
- TOGAN, Z.V., “*Azerbaycan*”, **İA II**, s.91-118.
- _____, **Hâtıralar**, Ankara 2015.
- _____, “*İbn Fadlân*”, **İA V/I**, s.730-732.
- _____, “*J. H. Kramers*”, **İslâm Tetkikleri Dergisi I (1953)**, s.179-182.
- _____, **Tarihte Usul**, İstanbul 1985.
- _____, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.
- TOLMACHEVA M.A., “*Makdisî, Muhammed B. Ahmed*”, **DİA XXVII**, s.431-432.
- TOPSAKAL İ., **İdil Bulgarları ve İslamiyet**, İstanbul 2019.
- TOUMANOFF C., “*Chronology of The Early Kings of Iberia*”, **Traditio XXV (1969)**, s.1-33.
- _____, “*The Mamikonids and the Liparitids*”, **Armeniaca Venice (1969)**, s. 125-137.
- TUNCEL M., “*Bingöl*”, **DİA VI**, s.183-184.
- _____, “*Muş*”, **DİA XXXI**, s.368-371.
- _____, “*Iğdır*”, **DİA XIX**, s.79-80
- _____, “*Bitlis Şehri Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım*”, **CAD S.4 (1996)**, s.101-110.
- TUNÇ Z., **Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı**, Elazığ 2012, (FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)

- TURAN O., **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 2011.
- TÜRKDOĞAN O., **Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri**, İstanbul 2009.
- UÇAR Ş., **Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İstanbul 1990.
- _____, “Müslümanlar'ın İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları Üç Muhasara”, **Selçuklu Dergisi S.19 (1986)**, s.65-83.
- ÜNAL A., “İbnü'l Esir'in 'el-Kâmil fi't-Târih' İsimli Kaynak Eserinin 'Selçuklu Kültür ve Medeniyeti' Bakımından Bir Değerlendirmesi”, **EÜSBED VIII (1999)**, s.115-122.
- ÜREN U., “Suvarlar”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, İstanbul 2013, s.189-202.
- YADİGAROV E., **Osmalı Devleti-Güney Kafkasya İlişkileri**, Konya 2017, (SÜSBE Basılmamış Doktora Tezi)
- YAZICI H., “Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış”, **Şarkiyat Mecmuası S.9 (2006)**, s.99-121.
- YAZICI, N., **İlk Türk-İslam Devletleri**, Ankara 2012,
- YILDIZ H. D., “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması”, **Makaleler III**, Ankara 2007, s. 367-387.
- YILDIZ Ş., “Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler”, **UÜİFD XVIII/1 (2009)**, s.509-528.
- YILDIZ Z., **Ortaçağ'da Bingöl'ün Tarihi Coğrafyası**, Erzurum 2014.
- YİNANÇ H. M., **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I**, Ankara 1944.
- YURDATDIN H.G., **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara, 1971,
- YÜCEL M.U., **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara 2007.
- ZEUFS V.K., **Die Deutschen und die Nachbarstämme**, Münih 1837.

EKLER

Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya adlı eserden alınmıştır. (Bkz., Altay Tayfun Özcan, s. xvii.)